

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

P H I L I P M A N S E L

*Konstantiniyye kitabının
yazarı Philip Mansel'den,
Osmanlı İmparatorluğu'nun
son yıllarına dair
görsel bir ziyafet...*

OSMANLILARIN SON YILLARI

SULTANLARIN İHTİŞAMI

PHILIP MANSEL

Philip Mansel, bir saray ve hanedan tarihçisidir. XVIII. Louis ve Prens de Ligne'nin biyografilerini kaleme alan yazarın, *Sultanların İhtişamı: Osmanlıların Son Yılları*ndan başka *The Court of France 1814-1830* ve *Konstantiniyye* adlı iki kitabı daha bulunmaktadır. *Financial Times*, *Daily Telegraph*, *Spectator*, *Apollo* ve *International Herald Tribune* gibi pek çok yayında yazıları yayımlandı. Royal Historical Society (Kraliyet Tarih Kurumu) üyesi ve Society for Court Studies'in (Saray Araştırmaları Derneği) yayın organı olan *The Court Historian*'ın editörüdür. Philip Mansel şu sıralar, Levanten şehirlerin tarihi hakkında bir kitap üzerinde çalışmaktadır.

NİGAR ALEMDAR

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji (şimdiki Robert Lisesi) mezunu. Yüksek öğrenimini ABD'de tamamladı, İngiliz ve Amerikan edebiyatından lisans, dilbilim bölümünden yüksek lisans diploması aldı. Robert Lisesi ve Boğaziçi Üniversitesi'nde İngilizce öğrettiği yıllarda simültane konferans çevirisi eğitimi alarak bu alanda da çalışmaya başladı. Kısa sürede simültane konferans çevirisi yaşamında ağırlık kazandı. Yüzlerce diplomatik, akademik, ticari ve teknik konulardaki konferanslarda görev aldı. Halen, kurucularından olduğu Boğaziçi Üniversitesi Çeviri Bilim Kürsüsü'nde genç kuşak konferans çevirmenlerine ders de veren Nigar Alemdar, yazılı ve sözlü çeviriyle içiçe geçmiş bir yaşam sürdürmekte ve ataları olan Şair Nigar Hanım ile Ahmet Mithat Efendi'nin aile geleneği olan dil uğraşını devam ettirmektedir.

PHILIP MANSEL

SULTANLARIN
İHTİŞAMI

Osmanlıların Son Yılları

Türkçesi: Nigar Alemdar

İnceleme-Araştırma-Tarih 22

Sultanların İhtişamı
Osmanlıların Son Yılları
Philip Mansel

Kitabın Özgün Adı:

Sultans in Splendour: The Last Year of The Ottoman World

Yayına hazırlayan: Berrak Göçer
İngilizceden çeviren: Nigar Alemdar
Kapak resmi: Fausto Zonaro
Kapak tasarımı: Utku Lomlu
Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

© 2002, Philip Mansel

© 2009; bu kitabın Türkçe yayın hakları

Everest Yayınları'na aittir.

1. Basım: Haziran 2010

2. Basım: Temmuz 2010

ISBN: 978 - 975 - 289 - 754 - 0

Sertifika No: 10905

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık

Tel: (212) 674 97 23

Fax: (212) 674 97 29

EVEREST YAYINLARI

Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu/İSTANBUL

Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76

Genel Dağıtım: Alfa, Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00

e-posta: info@everestyayinlari.com

www.everestyayinlari.com

www.twitter.com/everestkitap

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

Muhammet ve Fuat'a

İÇİNDEKİLER

Teşekkür ix

Giriş: Süveyş Kanalı'nın Açılışı **1**

1. Padişahım Çok Yaşa! **9**
 2. Hidivler ve Paşalar **54**
 3. Beyler ve Sultanlar **84**
 4. Şahlar ve Mollalar **103**
 5. Hanlar ve Emirler **128**
 6. Haremler **146**
 7. Osmanlıların Sonu **167**
 8. Arap Kralları **199**
 9. Pehlevilerin Yükselişi **227**
 10. Orta Asya **240**
 11. Mısır Tahtının Çöküşü **252**
- Sonuç: Eski ve Yeni Hükümdarlar **282**

Notlar 287

Yazılı Metin 298

Kaynakça 299

Fotoğraf Listesi 306

Dizin 313

ORTADOĞU’NUN MONARŞİLERİ 1869

OSMANLI İMPARATORLUĞU

İSMEN OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN BİR PARÇASI

YABANCI KUVVETLERCE İŞGAL EDİLMİŞ VEYA KORUNMAKTA

1. İNGİLTERE 2. RUSYA 3. FRANSA 4. İSPANYA

TEŞEKKÜR

Yazar, kitabı hazırlama araştırmaları için misafirperverlikleri, bilgi ve fotoğraflarıyla katkıda bulunan herkese teşekkürlerini belirtmektedir. Özellikle de Prof. Rauf Abbas, Prenses Widjdan Ali, Gaston d'Angélis, Bayan Arkash, Youmna Asseily, Prof. Nurhan Atasoy, İzzealdine Atif, Prenses Rebia Ayyub, Shahla Basharat, M. Ben Mansur, Bayan I. Bowler, Bay ve Bayan John Brinton, Bayan F. Charles-Roux, Leydi Cordahi, Dr. Leslie Croxford, Bayan Hasna Dauda, Caroline Davidson, Fouad Debbas, H.W.Y.P. Dickson, General ve Bayan Djam, Leila Doss, Nancy Hatch Dupree, Rana Eldem, Seddam Eldem, Mahpeyker Enver, Ahmad Faroughy, Prenses S. Firouz, Sör Brinsley Ford, Sör Edward Ford, Gerald de Gaury, Nedjla Germann James ve Hyatt Graham, Elizabeth Gruninger, Ara Güler, Çelik Gülersoy, Badr al-Hajj, Prenses Ayesha Hassan, Prens Hassan Hassan, Prens Abbas Hilmi, Ezzat M. Jaafar, Sue ve Ossama Kaoukgi, M. Karkagi, Farid Kioumgi, Sinan Kunalalp, Prenses Malekeh Mansur, Yüzbaşı Mallouba, Suleiman Mousa, Bay Nairn, Ruth Niknejad, Prenses Fevsi Osmanoğlu, Prens Nazım Osmanoğlu, Prenses Nazım Osmanoğlu, Prens Osman Nami Osmanoğlu, Prens Osman Vassib Osmanoğlu, John Papasyan, Jacques Perot, Prof. Julian Pitt-Rivers, Leon B. Poullada, Prens Ali Qajar, Prens Hamid Qajar, Tunus Kralı Reshad, Max Rodenbeck, Paul Rolo, Alan Rush, Nasır Saberi, Binbaşı Y. Salim, Adel Sabit, Bayan Sabit, Prof. George Scanlon, Bayan I. Taymur-

tash, Robert Tignor, Taha Toros, Prens ve Prensés Aziz Tousso-
un, Michael Weinstein, Bridget Westenra, Prof. Nur Yulman,
Prensés Fahrelnissa Zeid, Prens Ra'ad bin Zeid, Nolly Zervudac-
hi, Virginia Zervudachi, Bayan I. Zulfikar-Mohsen'e.

Prof. Albert Hourani'ye ayrıca teşekkürlerini belirtmektedir.

Sör Steven Runciman'a da metnin ön okumasını yapma ince-
liğini gösterdiği için teşekkür etmektedir.

GİRİŞ

Süveyş Kanalı'nın Açılışı

Süveyş Kanalı'nın açılışında Şeref Tribünü

Kanal şirketinin hissedarları da olan Avrupalılar, hidivin davetlilerinin çoğunu oluşturuyor. Avrupalı hanımların sayısı ise 1869'da Mısır'ın herkese açık bir durumda olduğunu gösteriyor.

Hidiv İsmail fevkalâde bir ev sahibiydi. Süveyş Kanalı'nın açılışı için 1869 sonbaharında Mısır'a gelmiş olan konuklarına sonsuz eğlence turları düzenlemişti. Bunların arasında Nil Nehri'nde tekne gezintileri, piramitleri ziyaret, düğünler ve operalar vardı (Verdi'nin *Aidda'yı* zamanında yetiştirememesi nedeniyle *Rigoletto* oynanmıştı). Kutlamaların doruk noktası ise kasım ayında kanalın kıyısında kendi kurduğu İsmailiye şehrinde gerçekleşti. Birkaç ay içinde Hidiv için bir saray ve konukları için konaklama çadırları kuruluvermişti. Davetlerin ardı arkası gelmiyordu: Misafirleri eğlendirmek için semazenler, ağıt yakan dervişler ve rakkaseler vardı.

Hidivin 18 Kasım'daki balosu özellikle anılarda kalacaktı. Avusturya İmparatoru Franz Josef'in eşine yazdığı gibi, "*Baloya birkaç bin kişi davetli olmasına rağmen gelenler çok daha fazlaydı... dolayısıyla karışık bir topluluktu.*" Franz Josef, itişip kakışan kalabalığı ve yemek için beklemeyi o kadar tahammül edilmez bulmuştu ki, oradan ayrılmayı istemişti. Daha mütevazı konuklar ise gelenlerin ve kıyafetlerin çok farklı olmasından adeta büyülenmişlerdi – bir yanda çöl ağaları açık elbiseli genç hanımların etrafında dolanıyor, Hintli racaların yanında Levanten tüccarlar ve Avrupalı diplomatlar duruyor, öte yanda, pırlantalı, harikulade al bir elbise giymekte olan Fransız İmparatoriçesi Eugenie ve Garibaldi'nin oğlu da "*avamdan pek çok kişi*"yle aynı salonda bulunuyordu. Bir gazeteci baloyu anlatırken, "*tüm dünyadaki kıyafetlerin, üniformaların, yüzlerin ve nişanların en şaşırtıcı karışımı*"¹ demektedir.

Balo, yalnızca hidivin ne denli eli açık bir ev sahibi olduğunun bir göstergesi olmayıp, hidivin gücünü ve ilericiliğini sergilemeyi amaçlayan Süveyş Kanalı açılış kutlamalarının da bir parçasıydı. Fransa İmparatoriçesi, Avusturya İmparatoru, Prusya Veliah-tı ve Hollanda Prensi Henry gibi konukların davetliler arasında bulunması, hidivin hem Avrupa'da kendisine gösterilmiş olan konukseverliğe mukabele etmesini, hem de kendisinin de konukları kadar asil olduğunu kanıtlamasını mümkün kılıyordu. Hidivin konukseverliğini, bitmek bilmeyen şikâyetler ve erkenden çekip

Hidiv İsmail (1863-1879)

*Hidiv İsmail, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı bağımsız bir vassalı olması-
nın getirdiği statüyle 1867'de Osmanlısultanından hidiv unvanını aldı. Re-
simde, fes ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yönetimindekilerin stan-
dard giysisi olan, istambolin adıyla bilinen bir tür frak giyiyor.*

gitme tehditleriyle cevaplayan davetli gazetecilerin ve işadamları-
nın, Mısır'ın aslında ne denli modernleştiğinden etkilenmeleri
beklenmekteydi. Kutlamalar, yalnızca kanalın değil, aynı zaman-
da Mısır ve Ortadoğu için yeni bir dönemin de açılışını yapmak
amacını taşımaktaydı.

Halbuki açılış, Hidiv İsmail'e zafer kadar sorun da getirdi ve her ne kadar aynı tarihlerde ve aynı biçimde olmasa da, bu sorunlar 1869'dan sonra Ortadoğu'nun tüm hükümdarlarını etkisi altına aldı. Süveyş Kanalı Mısırlı işçiler tarafından kazılmışsa da, Avru-palının teknik becerileri olmadan tamamlanamazdı. Ancak bu beceriler, Avrupa ve Ortadoğu arasındaki teknolojik arayı açarak, Ortadoğu ordu ve ekonomilerinin Avrupa'ninkilerle rekabet etmesini daha zorlaştırmaktaydı.

Süveyş Kanalı, aynı zamanda Avrupa finansının da bir zafe-riydi. Kanal açma fikri, İmparatoriçe Eugenie'nin kuzeni Ferdi-nand de Lesseps'e aitti. Lesseps, Hidiv İsmail'in selefi Said Pa-şa'yla olan dostluğu, imparatoriçeyle olan akrabalığı ve yıllar bo-yu Londra, Paris ve İstanbul'da edindiği entrika çevirme deneyi-mi sayesinde, nihayet kanal üzerinde çalışma iznini kopardı. Fransız Lesseps'in planına uzun süre karşı çıkan İngiltere bile muhalefeti -ki Palmerston, kanalı fiziki olarak imkânsız diye ni-telemişti- bıraktı.

Öte yandan kanalın başarısı, Avrupalı mali çevrelerle iş yap-manın tehlikelerini de gözler önüne serdi. Ferdinand de Lesseps kanal şirketinin arta kalan hisselerini Said ve İsmail'e yüklerken, bu hisselerin toplamının Said ve İsmail'e getirdiği şirketi kontrol edebilme hakkını onlara kullandırmadı. Krediler de aynı derece-de tehlikeliydi. 1854 ile 1856 arasında Mısırlı hükümdarlar, 94 mil-yon sterlin kredi aldılar fakat bunun yalnız 45 milyon sterlini el-lerine geçti. Bunu takip eden mali özerklik kaybı ve giderek bü-yüyen teknolojik uçurum, ileride siyasi bağımsızlığın kaybıyla da sonuçlanabilirdi.

Avrupa'nın dini de Ortadoğu hükümdarlarını tehdit ediyordu. Onların her biri Müslüman ülkelerin Müslüman yöneticileriydi. Kendilerine halife, yani Hz. Muhammed'in soyundan gelen Müs-lüman lider diyen Osmanlı sultanı ile Fas sultanının her ikisi için dini rolleri, politik pozisyonları kadar önemliydi. Öte yandan, ka-nalın açılış kutlamalarında Monseigneur Bauer adlı Katolik bir

piskopos, Ortadoğu'da “*Hıristiyanlığın sesini, hilale karşı yükseltmekte*” olduğundan bahsediyordu. İşte bu yeni güven duygusu Avrupalı güçlere, hemen her Ortadoğu hükümdarlığında yaşayan (şimdi Avrupalı işadamlarını da içine alan) Hıristiyan azınlıkları “*korumak*” bahanesini sağlayabilirdi.

İmparatoriçenin yatının Süveyş Kanalı'na açıldığı gün kortejin başında yol alan Fransa, kendini Ortadoğu'daki Katolik azınlıkların hamisi olarak kabul ediyordu. Rusya ise benzer bir tutumu Ortodoks nüfus için benimsemişti ve her iki ülke de, yani Fransa Lübnan'a, Rusya da Balkanlar'a karşılıklı müdahale etmişlerdi. Otuz yıl önce Fransızlara karşı direnen başarısız lider Emir Abdülkadir'in kutlamalarda bulunmasının da gösterdiği gibi, Avrupa emperyalizmi altın dönemine girmektedir.

1869 yılı, Avrupa'nın Ortadoğu'daki atılımının başka hamlelerine de tanık oldu. Fransa, Tunus'un mali işlerini yönetmek maksadıyla bir komisyon kurdu – zira Tunus Beyi, ordusunu geliştirme çabası içindeyken çok müsrifçe harcamalar yapmıştı. Kanalin açılışından iki ay önce İngiliz ve Rus Dışişleri Bakanları, imparatorluklarının Orta Asya'daki ilerlemelerini yönetmek maksadıyla Heidelberg'de buluştular.² Rus İmparatorluğu aynı zamanda Kafkaslara ilerlemektedir; Britanya İmparatorluğu ise Körfez ve Aden hükümdarlarıyla, Hindistan'a giden yolu “*korumak*” amacıyla anlaşmalar imzalamıştı. Britanya İmparatorluğu, Hindistan yolu üzerinde bulunan Mısır gibi diğer ülkeleri işgal etmeye de karar verebilirdi. Mısır'da bir *Times* muhabiri olan Moberly Bell, “*Ya Mısır'ı elde tutmalısınız ya da Hindistan'ı kaybederiz,*” diye yazmaktaydı.

Böylece, Ortadoğu hükümdarları, Avrupa'dan gelen ve daha önce benzeri görülmemiş tehlikelerin egemen olduğu, şaşırtıcı yeni bir döneme girmişlerdi. Bu hükümdarların bazıları kendi geleneklerine sıkı sıkı yapışmış ve mümkün olduğunca Avrupa'yla teması veya modernlik teşebbüslerini reddetmişlerdir. Diğerleri ise Avrupa tehdidine karşı koyabilmenin en iyi şeklini kendi ikti-

Avusturya imparatorunun yatı kanaldan geçerken

Kanal her ne kadar bir Fransız projesiyse de 1880'e kadar kanalı kullanan teknelerin yüzde 80'i İngilizdi.

dar tabanlarını modernleştirmekte görmüşlerdi. Bir zamanlar Avrupa'nın en büyük gücü olan Osmanlı İmparatorluğu, hâlâ Ortadoğu'nun en büyük gücüydü. Toprakları bir yanda Tuna'dan Basra Körfezi'ne, diğer yanda da Trablusgarp'tan Trabzon'a uzanmaktaydı. Osmanlı Sultanı Abdülaziz (1861-76) Mısır'ın da hükümdarıydı ve Süveyş Kanalı'nın kazılmasına başlanılmadan önce ondan izin almak gerekmişti. Buna rağmen, 1869'da, eski Sadrazam Fuat Paşa, Nice'ten Sultan Abdülaziz'e şöyle yazmaktaydı: *"Sultanların İmparatorluğu tehlikededir. İster siyasi olsun, ister askeri, tüm kurumlarımızı değiştirmeliyiz ve Avrupa tarafından geliştirilmiş yeni kanunları ve araç gereçleri benimsemeliyiz."*³

İslam dininde, yöneticilerin yeni yasa ve araç gereçleri benimsemelerini durduracak hiçbir şey yoktu. Örneğin, insan şeklinin

kâfirce olduğunu ancak az sayıda Müslüman düşünüyordu. Fotoğraf konusu, Hidiv İsmail'in büyükbabası Mehmet Ali'ye 1839 yılında İskenderiye'de, Avrupa'daki icadından yalnız birkaç ay sonra sunulmuştu. O zamandan itibaren de Ortadoğu hükümdarlarının saraylarında kabul görmüştü. Fotoğraf, hükümdarların kendilerine bağlı bölgelerde neler olup bittiğini öğrenme arzularına hitap ettiği gibi, aynı zamanda ileride anılma ihtiyaçlarına da cevap veriyordu. 1862'de İran şahı ve 1867'de Osmanlı sultanı, saraylarına birer fotoğrafçı tayin ettiler. Bu sayede, bu dönemdeki Ortadoğu tarihi fotoğraflar aracılığıyla anlaşılabilir. Bu fotoğrafların çoğu da saray fotoğrafçıları tarafından çekilmiş olup, hanedanların kendi koleksiyonlarında muhafaza edilmişlerdir. Bu fotoğraflar, hükümdarları ve saraylarını, onların kendi gözleriyle gördükleri biçimde göstermektedir.

Her ne kadar fotoğraf gibi icatlar Ortadoğu hükümdarlarının ihtiyaçlarına uyarlanabilse de, yeni kurumlar, en azından teorik olarak, geleneklerine ters düşüyordu. 1869 yılına kadar Rus çarının dışında tüm Avrupalı hükümdarlar, anayasalar kabul etmişlerdi. Ama Ortadoğu'da hiçbir temsilciler meclisi olmamıştı. Vatan-daşlar görüşlerini, geleneksel olarak ulema, huzura çıkma *Hükümdarlık Muhafızları* aracılığıyla veya sokaklarda bağırarak hükümdarlarına iletirlerdi. *Prensler için Aynalar* diye bilinen sayısız hükümdarlık el kitabında belirtildiği gibi (ki bu kitapların sonuncusu İran Şahı için 1909'da kaleme alınmıştı) Ortadoğu'da bir hükümdar, teknik olarak mutlak hâkimdi. Bu kitaplar, "*dünya refahının da, bu refahın mahvolmasının da sebebi hükümdarlardır*" inancıyla hükümdarlara yücelik atfetmektedir. Dünyadaki hükümdarlar, cennetteki meleklerle birdi. Bir hükümdarın tebaasının en temel güvencesi, hükümdarın kendi çıkarlarıyla ilgili duy-gularıydı.

Prensler için Aynalar'da sıkça tekrarlanan bir eski İran deyi-mine göre, "*Askersiz sultan, parasız asker, refah olmadan para, adalet ve iyi yönetim olmadan refah*" olamazdı. Ortadoğu'daki

hemen her hükümdar için kullanılan Sultan kelimesi (ki İran Şahı bile kendine sultan derdi) sınırsız güç ima ederdi. Hükümdarlara saygı o denli büyüktü ki, çoğu Müslüman yazara göre Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan sultana itaat, tebaasının göreviydi. Şayet sultan, şeriata ters düşen bir emir verirse ve de o emir bir yenilik ise, işte o zaman isyana izin verilebilirdi.⁴ Ortadoğu'daki hükümdarların hayatına egemen olan bazı varsayımları pek çoğu İslam öncesi Pers İmparatorluğu'ndan miras kalan bu mutlak hükümlanlık ile ilgili gelenekler sağlıyordu.

Öte yandan, 1869'a gelindiğinde, bu tür varsayımların çoğunun artık geçerli olmadığı aşikârdı. Sultanlar, Avrupalı kral ve imparatorların saldırısı altındaydı. Hindistan ve Endonezya'daki Müslüman hükümdarlar Avrupa buyruğu altına girmişlerdi bile. Belki de Fas'tan Afganistan'a kadar uzanan kuşakta yer alan diğer özerk Müslüman hükümdarlar, kendilerine Avrupalı hükümdarları örnek alırlarsa daha güvencede olabilirlerdi. İşte böylece, coğrafya ve İslam kadar, modernleşme ihtiyacı da Ortadoğu ve Kuzey Afrika hükümdarlarını birleştirmekteydi. Ayakta kalan en güçlü Müslüman kuvvet olan Osmanlı İmparatorluğu'na duydukları hayranlık onları birleştiren bir diğer unsurdur.

~1~
Padişahım Çok Yaşa!

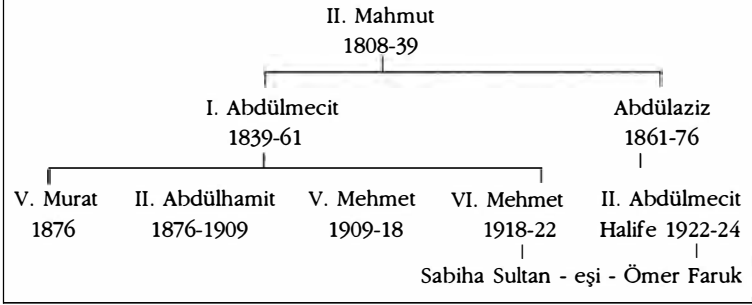
II. Abdülhamit

1876'dan 1909'a kadar hükümdar olan Abdülhamit, kimilerine göre büyük padişahların sonuncusu, kimilerine göre ise zorbaydı.

Bu fotoğraf Abdülhamit'i sultan olmadan önce göstermektedir.

Padişah olduktan sonra bıraktığı sakal yeni üstlendiği yetkiyi simgeliyordu.

OSMANLI HANEDANI

“Eğer zenginlik istiyorsan Hindistan’a git. İlim istiyorsan Avrupa’ya git. Ama hükümdarlık ihtişamı görmek istiyorsan Osmanlı İmparatorluğu’na gel.” Bu eski darbimesel 19. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ geçerliydi, çünkü Osmanlı padişahı veya sultanının benzersiz bir konumu vardı. Osmanlı İmparatorluğu’nda hükümdarlık o kadar önemliydi ki, topraklarında yaşayanlara, hanedanın adından esinlenerek (sanki Avusturya İmparatorluğu’nda yaşayanlara Habsburglular deniyormuş gibi) Osmanlı denmekteydi. Bu bir hanedan imparatorluğuydu – tanımı coğrafya veya ulusal kimlikle değil, sultanların fetihlerinin boyutlarıyla yapılmaktaydı. İmparatorluklarının benzersiz ihtişamı ve eskiye inen köklerinden emin olan çoğu Osmanlı, isimlerinden gurur duymaktay-

dı. Osmanlı hanedanı, 14. yüzyılın ikinci yarısından beri, (Burbon ve Habsburglar hâlâ önemsiz birer prenslikken) hem Avrupa'da hem de Asya'da güçlü bir soydu.

Osmanlı Sultanı, tebaası üzerinde benzersiz bir otoriteye sahipti. Yalnızca sultan değil, aynı zamanda Halife, Mekke ve Medine gibi “*iki kutsal mekânın hizmetkârı*” ve sultanların geleneksel ikametgâhı Topkapı Sarayı'nda hâlâ görülebilen, Hz. Muhammed ve yakınlarının (sahabelerin) kutsal emanetlerinin de sahibiydi. 19. yüzyılın ortalarında sultan, Topkapı Sarayı'ndan, Boğaziçi'ndeki İtalyan tarzı Dolmabahçe Sarayı'na geçmek üzere ayrıldı. Yeni saray, imparatorluğun ihtişamının ve özgüveninin somut bir ispatı ve belki de Avrupa'daki en büyük taht salonuna sahip bir yapıdır. Sultanın çevresindeki hürmet, huzurundaki nazır ve saray erkânının aşırı itaatkâr davranışında görülürdü. Galler prensesi 1869'da Sultan Aziz'i ziyarete geldiğinde, nedimesi Mrs. William Grey, Dolmabahçe'nin taht salonundaki muhafızların “*gözlerinin hepsinin en alçak gönüllü bir biçimde yere baktığını, kolla-*

İstanbul panoraması, 1870

1870'de İstanbul dünyanın en büyük, en kozmopolit şehirlerinden biri ve aynı zamanda, Balkanlar ile Ortadoğu'nun politik, ticari ve kültürel başkentiydi. Fotoğrafın ortalarında, ağaçlar arasında, Hz. Muhammed'in kutsal emanetlerinin bulunduğu Topkapı Sarayı gözüküyor.

Dolmabahçe Sarayı'nın taht salonu

Galler prensesinin nedimlerinden biri bu salonu "dünyanın en büyük ve en güzel salonlarından biri" diye tarif etmişti. Gelmiş geçmiş en büyük avizelerden biri olan bu avize ise İngiliz Kraliçesi Viktorya'nın bir armağanıdır.

Dolmabahçe Sarayı

Ermeni Kırkor Balyan tarafından 1843-1856 yılları arasında inşa edilmiş olan Avrupa tarzındaki Dolmabahçe Sarayı'nın uzunluğu 300 metreye yakın olup, 285 odası bulunmaktadır. Merkezdeki yüksek blok taht salonunun bulunduğu yapıdır. Bunu harem ve veliahtın bölümü izler. Nazırlık binaları ve hükümet görevlilerinin evleri ise sarayın arka tarafındadır.

Dolmabahçe Sarayı'nda sultanın banyosu

Süveyş Kanalı'nın açılışı için yolculuğu sırasında Dolmabahçe Sarayı'nda konaklayan İmparator Franz Josef, sarayı "sihirli bir güzelliği olan ve manasızca lüks" bir yapı olarak tarif etmiştir. Bugün de görülebilen bu banyo, içi yarısaydam pembe mermerden yapılmıştır.

rının kavuşturulduğunu ve sultan salonun hangi tarafında ise, yüzlerini o yönde tutmaya özen gösterdiklerini” gözlemlemişti.

Sultanın nazırları ondan o kadar korkarlardı (veya öyle gözükmeye çalışırlardı) ki, imparatorluğun ikinci adamı, Avrupa’da eşi benzeri olmayan güç ve rütbeye sahip vezir-i azam bile Abdülaziz’in önünde neredeyse secde ederdi. Diğer ülkelerde hükümdarın elinin öpülmesi âdeti varken, Osmanlı İmparatorluğu’nda, her yıl Ramazan’dan sonra Dolmabahçe’de taht salonunda yapılan büyük kabullerde sultanın üst düzey yöneticileri, askeri erkânı ve saray mensupları, üç temennadan sonra, sultanın saçağını öperlerdi. Arnavutluk gibi uzak sancaklar dışında, soylu kökenleri ve maddi olanakları açısından, diğer monarşilerde olduğu gibi, bir miktar özerk davranışa yol açabilecek aileden olarak sahibi sınıfların olmaması, körü körüne itaati teşvik etmekteydi. Aileden gelme soyadları bile yoktu. Ali Paşa gibi esnaf çocuğu olan biri, Abdülaziz’in reformcu sadrazamı ve bir liberal olarak yükselebiliyordu.¹

1826’dan (II. Mahmut döneminden) beri orduyu, donanmayı modernize etmek, yeni nazırlıklar kurmak ve yeni bir anayasa getirmek gibi ülkeye bir dizi radikal reform getirilmişti. Değişim, Osmanlı’nın Fransa ve İngiltere ile birlikte Kırım’da sağladığı zaferle hızlanmıştı. Ama bu reformlar da imparatorluğun esas sorununu, yani hanedanlık niteliğinden doğan sorunları çözülmemişti. Milliyetçilik akımlarının olduğu bir devirde Osmanlı sultanı yalnızca Müslüman Arap, Arnavut, Boşnak ve Türkleri değil, aynı zamanda otuz iki milyon nüfusun yüzde 35’ini oluşturan Yunanlıları, Sırpı, Bulgarları, Ermenileri ve Hristiyan Arapları nasıl yönetilecekti?

Sultanın hükümetince benimsenen çözüm, ortak vasıf olan Osmanlılığın ırk ve din farklarından daha önemli olduğunu vurgulamaktı. 1868’den itibaren hükümette en az bir Hristiyan nazır bulunurdu. Karatodori ve Mavroyennis gibi isimler taşıyan üst düzey Hristiyan yetkililer ve saray erkânından oluşan bir çevre na-

zır, özel doktor ve Samos Prensleri olarak biraz da gururlarını tatmin etmek için yaratılan bir unvan) imparatorluğun yıkılışına kadar Osmanlı sultanlarına hizmet etmeye devam etti. Osmanlı İmparatorluğu o kadar güçlü ve cazipti ki, Osmanlı başkenti İstanbul'da yaşayan Rumlar için Yunanistan gibi küçük, kanunsuz bir ülkenin pek çekici bir tarafı yoktu.

1868'de, ilk Hristiyan nazırın tayin olduğu yıl, İstanbul'un "*Avrupa*"sı olan ve Haliç'in üzerinde bir tepede bulunan Pera'da Galatasaray Mektebi Sultanisi açıldı. Okul, Osmanlı elit tabakasının oğulları için modern eğitim vermekteydi. İlk öğrenciler *Almanach du Levant* (Levanten Yıllığı) kadar kozmopolitti. İstanbul'da yayımlanan bu vazgeçilmez yıllık Türk, Fransız, Bulgar, Ermeni ve Ladino (1494 sonrası İspanya'da engizisyonundan kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Sefari Yahudiler'in konuştuğu dil) dillerinde bilgi içermekteydi. Galatasaray'ın öğrencileri arasında Müslümanlar, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Bulgarlar, Roman Katolikler ve Ermeni Katolikler bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıkların daha iyi muamele görmeleri için en fazla ısrar eden iki güç olan İngiltere ve Rusya'nın hiçbir okulu bu denli kozmopolit değildi.

İstanbul, İslam dünyasının da en büyük şehri, Araplar, İranlılar ve Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar için kültürel, dini ve politik bir merkezdi. Ürdün Kralı Abdullah hatıralarında İstanbul için, "*Her dilden, her türden ve hayatın her kademesinden Müslümanın bulunduğu bu şehirde hiç kimse ve hiçbir şey tuhaf gözüküyor ve hangi ülkeden ne isterseniz burada bulabilirsiniz,*" demektedir.²

Osmanlı İmparatorluğu gibi, İstanbul da tarihin kesiştiği bir noktaydı. Avrupa ile İslam'ın, geçmiş ile o gününün karışımıydı. 1888 sonrası Şark Ekspresi İstanbul'u Avrupa'nın diğer başkentlerine bağlamıştı ama, şehrin bazı belli semtlerinde hâlâ esir ticareti yapılmaktaydı. Paris ve Viyana'nın en yeni modasının yanında, Balkanlar'ın ve Kafkaslar'ın geleneksel kıyafetleri görülebilmektey-

Ömer Paşa

Hırvatistan doğumlu Ömer Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'na giden, Müslüman olan ve yüksek mevkilere gelen pek çok Avrupalıdan biriydi. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun başkumandanıydı.

di. Türk nüfusun yarısı geçmişin sarıklı, cübbeli kıyafetlerini giymekteydi. Diğer yarısı ise fes ve istanbulin giyiyordu. Beş ayrı tür takvim aynı anda kullanılmaktaydı. Hicri Takvim yanında, imparatorluğun yıkılışına kadar vezir-i azamın makamına verilen ad olan Bab-ı Âli tarafından hazırlanan “*mali*” veya “*rumi*” denilen bir takvim daha vardı. Ortodoks Hristiyanları ile Ermenilerin kullandığı “*eski usul*” Hristiyan takviminin yanında, Batı Avrupalılar ve yerel Katolikler “*yeni tarz*” Hristiyan takvimi kullanmaktaydılar. Bir de Yahudi takvimi vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolit ve hoşgörölü vasfı, herhangi bir ülkenin alabileceği en inandırıcı iltifatla yani yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'na ilticasıyla vurgulanmıştı. Sultanın hizmetindeki birçok yabancı yüksek mevkilere gelebiliyordu; mesala bir zamanlar Polonyalı General Bern adıyla anılan Murat Paşa ile -sultana hizmet edenlerin tümünün fes giymesi zorunlu olduğu için- “*fes giymiş olan*” İngiliz Woods Paşa Osmanlı donanmasında görev yapmıştı.³ O dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmekte ve vatandaşlarına eşit fırsatlar temin etmekteki kararlılığı, ayakta kalabilmesini garantiliyordu.

Fakat olağanüstü dürüst ve akıllı iki vezir, Ali ile Fuat Paşa'nın 1869 ve 1871'deki ölümleri sonrası, sultanın kişiliği en önemli unsur haline geldi. 1861'de tahta çıkmış olan Abdülaziz böylesine yetenekli iki vezirin ona yol göstermesine izin verecek kadar akıllıydı. Bir resmi görevli onu, *"Pek çok yönden ciddi ve çok haysiyetli bir kişiydi,"*⁴ diye tarif etmişti. Yabancılar cuma namazı için camiye giden, (Selamlık olarak bilinen tören aynı zamanda göz kamaştırıcı bir askeri teftiş sahne olurdu) Sultanın görünüşünden çok etkilenmişlerdi. Altın işlemeli yelekler içindeki kırk hamlacının kürek çektiği bir sandaldaki Abdülaziz mağrur görünüşlü, kaşları aşağıda, bir parça karanlık çehresinde ciddi bir ifade taşıyan, dosdoğru önüne bakıp diğer sandallardan kendisini izleyenlerin alkışlarını fark etmeye tenezzül etmeyen bir kişiydi. Nadiren katıldığı bir balo veya ziyafette ise birkaç sözden fazla konuşmazdı.

Paris, Londra ve Viyana'yı 1867'de ziyaret etmiş olan Abdülaziz Avrupa monarşilerinin güç ve ihtişamıyla rekabet etmeye kararlıydı. Ordu, donanma ve kendi saray çevresi için bol miktarda harcama yapmaktaydı. Bir tahmine göre Abdülaziz'in 5.500 saraylı ve hizmetkârı (ki bu rakamın içinde saraylıların hizmetkârları dahil edilmemiştir), 600 atı, 200 at arabası ve 1.000 ila 1.500 kaddından oluşan bir haremî bulunmaktaydı. Boğaziçi'nde iki yeni saray, Çırağan ve Beylerbeyi'ni yaptırmıştı. Beylerbeyi Sarayı İngiliz Mrs. Grey'i derin bir şekilde etkilemiş olmalı ki, *"Hayatımda bundan daha güzel bir şey gördüğümü zannetmiyorum; gerçekten de sarayın konumunu, Boğaziçi'ne bakan harikulade manzarasını, zenginliğini ve ihtişamını ve aynı zamanda, içinin ne kadar mükemmel bir zevkle döşendiğini naçiz tariflerimin yansıtmaması mümkün değil,"*⁵ der.

Sultan Abdülaziz müsrif olduğu kadar alışılmamış davranışları da olan bir kişiydi. Zamanının büyük bir kısmını haremde geçiren bir Osmanlı sultanının özel hayatı hakkında doğru bilgi oldukça nadiren temin edilebilir. Ancak 1870'de İngiliz Büyükelçisi ile Mı-

Sultan Abdülaziz

Sultan g re meyi, resim yapmayı sever, kendi bestelediği Türk müziği eserlerini icra etmekten ho lanırdı. M srifliği ve istibdadı vezirlerini kendinden uzaklaştırdı ve 1876'da tahttan indirildi.

Osmanlı'nın geleneksel d   manı Rusya, Kırım Savaşı yenilgisinden sonra toparlanmaya ba lamı tı ve Osmanlı sultanının Balkanlar'daki Slav tebaasını "*koruma*" görevini unutmamı tı. 1866'da hem İtalya'dan hem de Almanya'dan kovulmu  olan Avusturya da geni lemek için gözünü Balkanlar'a dikmi ti. İmparatorluğun zayıf mali durumu ve saldırgan komşuları, ülkenin azınlıklarından gelen tehditleri de artırmaktaydı. Başkent dışındaki gayrimüslimlerin yaşam koşulları o kadar iyi değildi ve yapılabilecek i ler daha azdı. Ta ra yönetimleri gibi, gayrimüslimlerin kendi toplumsal örgütleri de yoz ve adaletsizdi. Reformlar çoğu zaman "*sulandı-*

sır Hidivi İsmail'in kapı ket-h dası Abraham Bey'in raporlarına göre, sultan "*aşırı heyecanlı*" bir hale gelmişti. Papağan, sülün, çeşitli renklerdeki inekler ve kara kafalı beyaz tavuklar gibi hediyelere merak sarmıştı. Ayrıca, hırslı ve etkili mabe-yincisi gibi, sultan da para hediyelerini hoş karşılamak-taydı.⁶ 1871'de Abraham Bey şöyle yazıyordu: "*Na-zırlıklarda genel bir hoşnut-suzluk mevcut. Para yok. Ülkeyi saray yürütmekte.*" 1874'te devlet harcamaları-nın yarı ı dış borçlara gitti. 1875'te ise Osmanlı hükümeti iflas ettiğini ilan etti.⁷

İmparatorluğun ulusla-rarası arenadaki durumu da kötüye gitmekteydi. Os-

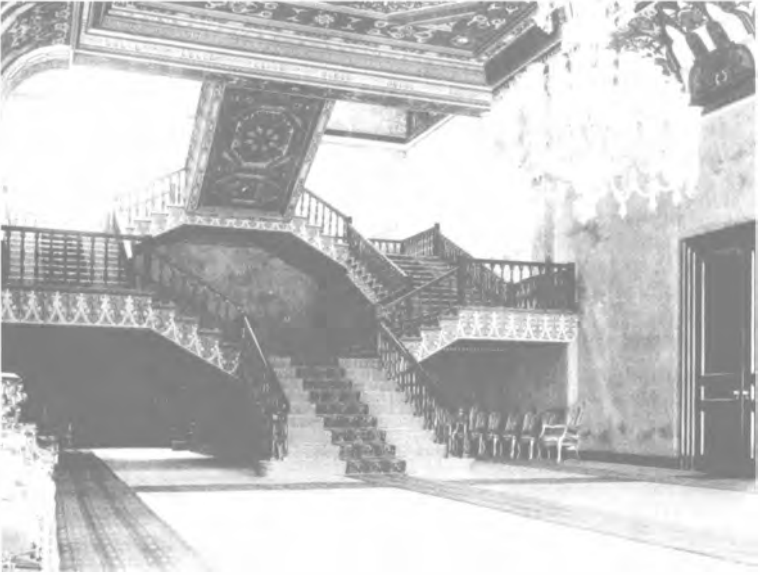
Beylerbeyi Sarayı

Daha önce gene bir sarayın bulunduğu alanda yeniden 1861-1864 arası inşa edilen Beylerbeyi Sarayı, o kadar güzel bir tasarıma sahipti ki, 1869'da Beylerbeyi'nde kalmış olan İmparatoriçe Eugenie, Paris'teki Tuileri Sarayı'nın pencerelerini Beylerbeyi'nden kopya ettirmişti.

rılmış emirler", yani itaat edilmesi şart olmayan emirler olarak uygulanıyordu.

İlk önce Bulgaristan, sonra da Bağdat'ta görev yapmış olan olağanüstü yetkin reformcu vali Mithat Paşa, 1874'te sultanın başmabeyincisine şöyle yazar: "... *Mali durumumuz ümitsiz durumda, askeri idare ise tamamen dağılmış... Gayrimüslim unsurlar, uzun zamandır var olan yabancı koruma altına girme niyetlerini selettirmeye başlamışlardır.*" Avrupai hevesler, devlet borcu, huzursuz azınlıklar ve bir de "*aşırı heyecanlı*" bir sultan, herhangi bir diğer Ortadoğu monarşisinde bu karışım ölümcül olabilirdi.⁸

Etrafındaki saygı çemberine rağmen, sultanların tahttan indirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski geleneklerinden biriydi. 1807-8'de Abdülaziz'in bir kuzeni ve bir amcası, III. Selim ve IV. Mustafa, kendi askerleri tarafından tahttan indirilmiş ve öldürülmüşlerdi. Böyle bir akıbet Abdülaziz'i de bekliyor olabilirdi. Ali Paşa'nın görevlendirdiği bir Fransız gazeteciye göre, resmi dünyanın

Beylerbeyi Sarayı'nın merdivenleri

Sultan Abdülaziz, Beylerbeyi Sarayı'nın iç dekorasyonu ile bizzat ilgilenmiştir. Sarayın Duvarları Osmanlı harp gemilerinin freskoları, Neo-İslam desenler ve hatlarla bezelidir.

görünürdeki itaatinin ardında, “*ancak çok yakın ve özel durumlarda açığa çıkan ifade ve hareket özgürlüğü saklanmaktaydı.*”

İstanbul'da -çok iyi Fransızca konuştuklarından ötürü- Jön Türkler (Genç Türkler) denilen, durumdan hoşnutsuz bir grup aydın bir araya gelmişti bile. Jön Türkler'in lideri sürgündeki Mısır Prensi Mustafa Fazıl'dı. Prens, kardeşi Hidiv İsmail tarafından malından ve de tahta çıkma sırasından edilmiş olan öfkeli, radikal bir soyluydu. 1869'da, Abdülaziz'e yazdığı açık bir mektupta, Prens Mustafa Fazıl, Osmanlı hükümetinin zayıflığını, ahlak çöküntüsünü ve Hristiyanlara yapılan muameleyi kınamış ve Abdülaziz'i Avusturya imparatorunu ve Sardunya kralını örnek almaya, ayrıca bir anayasa yapılmasına izin vererek imparatorluğu kurtarmaya çağırmıştır. Ortadoğu hükümdarlarının bir kısım tebaası, onla-

rın gerek egemenliği uygulamada, gerek ordularının örgütlenmesinde ve saraylarının görünümlerinde Avrupa modellerini izlemelerini bekliyorlardı.⁹

Mayıs 1876'da İstanbul'da anayasa lehinde bazı ayaklanmalar oldu. Bunların başını softa adı verilen medrese öğrencileri çekmekteydi, olasılıkla Mithat ile hırslı, liberal veliaht Murat Efendi tarafından teşvik edilmişlerdi. Başına buyruk ve güçlü bir adam olan Mithat, imparatorluğun bir anayasayla kurtulabileceğinden emindi. 30 Mayıs'ta

şeyhülislamdan aldıkları fetvayla nazırlar, sultanı görmeye gittiler. Fetva, padişahın akılca yetersizliği ve “*kamu gelirini özel maksatlarla harcaması, devlet ve topluma genelde zararlı davranışları*” nedeniyle sultanın azledilmesi yetkisini vermekteydi. Dolmabahçe Sarayı, askeri birlikler ve gemilerle kuşatılmıştı. Abdülaziz hiçbir direnme göstermeden tahttan feragat mektubunu imzaladı.

Osmanlı hanedanının geleneğine uygun olarak tahta Abdülaziz'in en büyük oğlu değil, hanedanın en yaşlı erkeği, kuzeni Murat geçti. V. Murat meşrutiyet istedi. Tahta çıkışını “*Allah'ın bir lütfu ve tebaanın arzusu*” olarak tanımlayarak yetkilerinde kısıntı yapılmasını teklif etti. İlk selamlık töreninde, Abdülaziz gibi ihtişam içinde ileri bakmak yerine, coşkun kalabalığa bakıp sağa sola eğilerek selam verdiği görüldü. Zaten akli dengesi pek yerinde olmayan V. Murat, kısa zaman sonra, özellikle harbiye nazı-

Sultanın cücesi

Avrupa saraylarındaki son cüceler 19. yüzyılın başında tarihe karışmışlardı ama Osmanlı cüceleri fıkralar anlatıp, yemekte hizmet ederek imparatorluğun çöküşüne kadar Osmanlı saraylarında kalmışlardı.

Mithat Paşa

Mithat Paşa, nazır ve 1876-1877 arası sadrazam olarak anayasal reformların savunuculuğu yapmıştı. 1883'te Yemen'de sürgünde yaşarken, Abdülhamit'in emriyle öldürüldüğü ileri sürülmüştür.

rının öldürülmesi ve Abdülaziz'in esrarengiz ölümü sonucu daha da çılgınlaştı. Abdülaziz tahttan indirilmesini bir türlü hazmedememiş ve asker muhafazası altında bulundurulmayı gurur kırıcı bulmuştu. 3 Haziran sabahı annesinden sakalını kısaltmak için makas istedi ama makasla bileklerini keserek kan kaybından öldü.

Her ne kadar on dokuz doktor bunun intihar olduğu konusunda görüş birliği içindeydilerse de, kendi aile efradı da dahil olmak üzere bazıları Abdülaziz'in Mithat Paşa'nın

emriyle öldürüldüğünden emindiler. Kısa süre sonra, Mithat ve nazırlar V. Murat'ın da, arzusu hilafına, tahttan indirilmesine karar verdiler. 31 Ağustos'ta saray protokol görevlisi ve güçlü kuvvetli olan Şevket Paşa, V. Murat'ı kollarına alıp arabasına bindirmek zorunda kalmıştı. Otokratik Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı yıl içerisinde iki sultan zorla tahttan indirilmişti.¹⁰

V. Murat'ın yerine 1876'da kardeşi II. Abdülhamit geçti. Bir Osmanlı sultanının tahta çıkış töreninin vazgeçilmez kısmı olan kılıç kuşanma töreninde Abdülhamit'in solgun, ince yüzü ve kocaman siyah gözlerinin etrafındaki koyu halkaları tarif eden bir

gözlemci, onda “iyilik de kötülük de yapabilecek fakat ne istediğini bilen ve istediğini elde etmeye kararlı bir hükümdarın duruşu var,” demektedir. Ama nazırlar fazlasıyla, güçlü imparatorluğun durumu fazlasıyla vahim olduğundan, padişah başlangıçta niyetini göstermedi.

1875'te büyük devletlerin ve Balkan milliyetçilerinin hırsları şiddete neden oldu. Bosna'da Avusturyalı subayların teşvik ettiği ayaklanma bastırılmadı. 1876 başlarında başıbozuk Osmanlı birliğinin yaptığı “*Bulgar katliamı*” Avrupalıları, özellikle de İngilizleri öfkelen-dirdi. Gladstone, “*Türklerin harap ve suistimal ettikleri vilayetten... pırlarını pırlarını toplayıp gitmelerini*” haykırarak fırtına gibi tekrar politikaya döndü. Bazı Hristiyanların da aynı derecede acımasız olmaları ve bir İngiliz konsolosa göre, “*Hristiyan güçlerin dikkatini çekmenin en iyi yolunun Türkleri mezalim yapmaya kışkırtmak olduğunu söyleyen talihsiz kurama*” inanmaları Türkleri haklı çıkarmadı. Büyük güçler

V. Murat

Akılcı yetersiz olduğu gerekçesiyle 1876'daki üç aylık sultanlığı sonrası tahttan indirilen V. Murat, Fransızca konuşan bir liberaldi. Ailesi ile birlikte Çırağan Sarayı'na kapatılan V. Murat, 1904'teki ölümüne kadar Osmanlı Meşrutiyetçileri'nin umudu, kardeşi Abdülhamit'in ise korkusu oldu.

ise bu isyanları daha fazla reform yapılması için bahane olarak kullandılar.¹¹

23 Aralık 1876'da, yani Rus çarından otuz yıl önce, Sultan Abdülhamit meşrutiyetin ilanına izin verdi. Meclis-i Mebusan Mart 1877'den Şubat 1878'e kadar aralıklarla toplandı. Öte yandan Abdülhamit bu zayıf anında bile -ihtilalle karşı karşıya kalan diğer hükümdarlar gibi- kendi evinin kontrolünü elinde tutmaya kararlıydı. Böylece, nazırlarının Sadullah Paşa'yı saray kaleminin başında kilit noktada tutma girişimlerine karşı koydu. Sadullah Paşa ünlü bir liberal, "*Batı ülkeleri bilgi kaynakları olmuş,*" diye hayıflanılan bir şiirin yazarıydı.

Nihayet 1877 Nisan'ında Rusya Balkanlar'da ve Kafkaslarda saldırıya geçti. Osmanlı orduları kahramanca savaştılar, özellikle de Bulgaristan'da Plevne kuşatmasına karşı. Fakat 1878 Ocak'ında Rus birlikleri Marmara Denizi kıyılarında, İstanbul'dan sadece 10-12 kilometre kadar uzaklıkta kamp kurmuşlardı. Suriye memnuniyetsizlikle kaynıyor ve Osmanlı İmparatorluğu çöküşün eşiğinde gözükiyordu.¹² Ama imparatorluğun şansına, İngiliz hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nu Rus yayılmacılığına karşı engel olarak korumaya kararlıydı. Kraliçe Victoria o kadar Türk yanlıydı ki, Türk birliklerine sargı bezi göndermiş, Rusya Berlin'de barış konferansına katılmayı kabul ettiği zaman dans etmişti (Prens Albert'in ölümünden sonra ilk kez oluyordu).

1878'de imparatorluğun Avrupa'daki topraklarını bölen, Doğu Anadolu'da Kars'ı Rusya topraklarına, Kıbrıs'ı ise İngiltere'ye (110 yıl sonra Kıbrıs Ortadoğu'da İngiliz askeri üssü olan son ülkedir) bağlayan anlaşmalar imzalanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da olduğu gibi Ortadoğu'da da hâlâ en büyük gücü ama ülkenin dağılmaktan korunması kendi orduları sayesinde değil, İngilizlerin Rusya'ya karşı olmalarından ve Avrupa'nın, güç dengesini koruma kaygısından kaynaklanmaktaydı.

Barış, Abdülhamit'e otoritesini ortaya koyma fırsatını vermişti. 1878'de bir grup mebus ve temsilciye "*ikna yoluyla ve liberal ku-*

rumlar aracılığıyla” reform gerçekleştirmek yerine “*Allah’ın, onu korumakla görevlendirmiş olduğu halkları, artık zor kullanarak harekete geçirebileceğini*” anladığını söylemişti. Meclis feshedildi. Abdülaziz’in ölümünü ayarladığından şüphelendiği Mithat Paşa, Şubat 1877’de sürgün edilmişti bile; onu götürmekte olan yat, halk tepkisinin çok şiddetli olması halinde Mithat Paşa’nın sürgünden geri çağrılmasını gerektirirse diye Marmara Denizi’nde yirmi dört saat bekletildi. Hiçbir şey olmadı. Padişah artık en büyük güçtü.¹³

II. Abdülhamit o kadar güçlü bir kişiliğe sahipti ki, bir kuşağın yaşamına egemen oldu. Hidiv İsmail ve merhum İran şahı gibi Avrupa ve Ortadoğu’daki çağdaşlarını etkilemişti. Onların arasındaki şöhreti de Abdülhamit için aynı derece de önemliydi. Abdülhamit’in kamuoyuyla ilgilendiğinin bir işareti de, iktidarının ilk başlarında, geçmiş sultanlara kıyasla daha çok kişiyi huzura kabul etmesi veya halk arasında daha sık gözükmeydi. Huzura alınan veya yemeğe çağrılanlardan çok azı padişahın çekiciliğine karşı koyabilirdi. Amerikalı gazeteci Anna M. Doddas *Sultan’ın Saraylarında* adlı, Abdülhamit’in sarayını hayranlıkla anlattığı kitabında, sultanın “*keskin mizah anlayışından*” söz ediyor, onu, zarif tavırlarıyla “*insanları ve düşüncelerini okuyabilen*” bir kişi olarak tanımlıyordu.

Alman Veliht Prensi Wilhelm, Abdülhamit’le yemek yemeğe ve sonra sultanın oğullarından biriyle birlikte Schumann’ın eserlerini icra etmeye bayılırdı. Wilhelm, sultanla tanışmasını “*şimdiye kadar tanışmış olduğum yabancı prenlere kıyasla en ilginç karşılaşma,*” diye tanımlamıştı. 1877-8 yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu’nun İngiltere’ye ihtiyacı olduğu dönemlerde, “*Ninova*” arkeologu ve Britanya Büyükelçisi Layard’ın eşi olan Lady Layard’ın bir istekte bulunması ile yerine getirilmesi bir oluyordu. Sultanın ekmeğine, sütüne ve öten kuşlarına iltifat ettikten sonra Lady Layard’a her gün saray fırınından taze ekmek gitmekteydi. Ayrıca, üç inek ve otuz kafes dolusu kuş gönderilmişti. Lady La-

yard, “*Abdülhamit akıllı ve doğruyu yapma arzusunda olan ve arada bir gözleri neşeyle parlayan canayakın bir adamdı,*” diye yazmıştır. Bir Macar bilgini olan ve İran ile Orta Asya’daki gezileri sonrası sultanın himayesine girmiş olan İngiliz ajanı Arminius Vambery, gözden düştükten sonra bile Abdülhamit’in “*gelmiş geçmiş en çekici insanlardan biri*” olduğunu yazmıştı.¹⁴

Abdülhamit çekici olduğu kadar zekiydi de. Maiyetindeki kişilerden olup, daha sonra sultana cephe alan ve Arnavutluk bağımsızlık hareketinin liderlerinden İsmail Kemal Bey’e göre, Abdülhamit “*kendisine sunulan tüm politik ve toplumsal sorunları inceleyerek, yumuşak başlılıkla öneriler getirirdi.*” Abdülhamit’in hükümler sırasında Yıldız Sarayı, imparatorluğun en parlak kişilerinin buluşma yeriydi. Bu kişiler arasında Müslümanların modern dünyanın getirdiği engellerden korkmamalarını ısrarla söyleyen Seyyid Cemaleddin al-Afgani gibi önemli dini liderler, sarayda doktrin ve gelenek dersleri veren Halepli Şeyh Ebü'l-Hüda ve sultanın bağlı olduğu tarikatın şeyhi Tunuslu Şeyh Muhammed Zafir de bulunmaktaydı.

Bu kişilerin varlığı sultanın Halife pozisyonunu politik bir silah olarak kullandığının bir belirtisiydi. İngiliz Layard’a söylediği gibi, halife pozisyonu “*Osmanlı İmparatorluğu’nun hükümdarı olmaktan daha da kutsaldı.*” Abdülhamit tarikatları ve gezgin vaizleri parasal olarak desteklemekte ve böylece yabancı Müslümanlara Osmanlı İmparatorluğu’nun en son büyük İslami imparatorluk olduğunu hatırlatmaktaydı (Fas ve İran rakip olamayacak kadar zayıftılar). 1876-1905 yılları arasında, sultanın başkanlığındaki Müslüman Muhacirler Yüksek Komisyonu, Kafkaslardan ve Balkanlar’dan gelen bir milyonun üzerindeki göçmeni Anadolu ve Suriye’ye yerleştirmişti. 1883’te Osmanlı sultanının adının “*eskiden olmadığı halde, artık Hindistan’da da saygıyla anıldığı*” söylenmekteydi. Nijerya’dan Sumatra’ya, Müslümanlar Osmanlı halifesinden yardım talep etmekteydi. Sultanın Mısır ve Tunus’ta, özellikle yoksul kesim arasında prestiji giderek artmaktaydı. Ab-

dülhamit'in politikasının somut bir sembolü, 1900'de inşasına başlanan, hacı adaylarını kutsal Mekke ve Medine şehirlerine taşıması tasarlanan Hicaz demiryoluydu. Osmanlı Müslümanları kadar, Osmanlı olmayan Müslümanlar da bu demiryolunun yapımına katkıda bulunmuşlardı. İran şahı ve Hint prensleri hayli büyük bağışlar yapmışlardı.¹⁵

Etkili dini liderlere ek olarak, Abdülhamit çevresine yeteneklerinden ötürü seçilen zeki gençleri yaver veya mabeyinci olarak çevresine toplardı. Bunlardan biri (görevlerinden biri de saray için güzel ve sağlıklı Çerkez kızları temin etmek olan) güçlü Başkâtip Süreyya Paşa'ydı. Abdülhamit tahta çıkışından itibaren, önemli bulduğu eğitim konusuna olan katkılarından ötürü özel bir gurur duyardı. Saltanatı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı şehzadelerinin eğitim kalitesi, Mısır ve Mısırlı prenslerinininkine yetişmeye başladı. Sultan, bir mülki idare okulu kurdu ve yönetmeliklerini bizzat belirledi. Saltanatının son yıllarına doğru bu okul tüm taşra yönetiminde önemli görevler üstlenecek, iyi eğitilmiş yöneticiler sağladı. Abdülhamit İstanbul'un su havzalarını geliştirmek ve Anadolu'da tarım verimliliğini artırmak gibi pek çok yararlı reform gerçekleştirdi.¹⁶ 1888'de Ziraat Bankası ve 1892'de de bir tarım okulu kuruldu.

Arminius Vambéry'nin deyişiyle Abdülhamit "*dikkatini her şeye ve herkese veren*" bir kişiydi. Aynı zamanda, Alman danışmanlarının yardımıyla Osmanlı ordusunu güçlendirmek için çok çaba harcamaktaydı. Osmanlı Ordusu 1897'de Yunanistan'a karşı kısa süren bir savaşı kolaylıkla kazandığı zaman, ordunun büyüklüğü, randımanı, seferberlik hızı ve subaylarının niteliği konusunda büyük gelişmeler olmuştu. Sultan, terfilerle bizzat ilgilenmekteydi. 1891'de Hamidiye hafif süvari ve piyade alaylarını Kürtlerden oluşturarak, Kürtleri hölmeyi ve bölgedeki devlet otoritesini güçlendirmeyi amaçlıyordu. Hizmetinde, Avrupa karşıtı, nüfuz sahibi İzzet Paşa'yla, gizli polisin başı Nagib Paşa gibi pek çok Arap da bulunmaktaydı. 1887'de Osmanlı ordusunun askeri okullarını

bitirmiş olan 6.101 mezunundan 985'i, Arapça konuşulan yörelerden gelmekteydi. 1898'te ise bu sayılar 8.228'in 2.273'ü olarak yükselmşti. Sultan ayrıca, İstanbul'da aşiret reislerinin oğulları için özel bir okul da kurdu ve sonra bu kişilerin pek çoğunu kendine yaver tayin etti. Hatta bir ara, Arapçayı Türkçe ile birlikte resmi dil yapmayı bile istedi.¹⁷

Fakat, bütün bu iyi vasıfları Abdülhamit'in en korktuğu şeyin başına gelmesini, yani tahttan indirilmesini ve Beylerbeyi Sarayı'nda tutukluyken ölmesini önleyemedi. Başarıları kısa sürede unutulmuştu. Acımasız istibdadı giderek, özellikle de eğitimini teşvik ettiği kişiler arasında hoşnutsuzluk yaratmaktaydı. Bu geçiş döneminde hüküm süren diğer pek çok Ortadoğu hükümdarı gibi, Abdülhamit'in de iki kişiliği vardı: Bir yandan akıllı bir reformcu ama diğer yandan korkunun kemirdiği bir müstebitti. 1878'de bir İngiliz harp gemisinde Layard'dan korunma talebinde bulunduğu ve elçi kendisine yaklaştığında, yüzünde korku ifadesi belirerek gerilemişti. Fransız büyükelçisi 1892'de "*Sultana itici güç veren tek şey korku,*" diye yazmıştı.

Sultanın doktoru Mavroyennis de dahil olmak üzere (çoğu Ortadoğu hükümdarının yaptığı gibi Abdülhamit de Hristiyan bir doktorunun olmasını tercih etmekteydi) bu görüşe çok kişi katılmaktaydı, dolayısıyla önyargılı bir görüş olarak gözardı edilemez. Sultan üzerinde dolu tabancalar taşır, Yıldız Sarayı'nda olağanüstü güvenlik tedbirleri uygulardı. Kendi devlet erkanından bile o kadar korkardı ki "*hiçbir Türk (veya çok azı) yabancılarla ilişki kurmaya veya kendi çevresine büyük bir davet vermeye bile cesaret edemezdi.*" Üç sadrazamı da sultandan o denli korkmuşlardı ki, 1881, 1905 ve 1907'de yabancı bir elçilik veya konsolosluğa sığınmışlardı. İmparatorluğun eğitimli sınıfları için Abdülhamit'in saltanatı bir korku dönemi idi.¹⁸

Bu dönem bir süre Ermeniler için de korkunun hüküm sürdüğü bir dönem oldu. Osmanlı Devletiyle Ermeniler arasındaki geleneksel iyi ilişkiler 1870'lerde bozulmaya başladı. Ermeniler ara-

sında küçük bir azınlık bağımsızlık istiyordu (oysa Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu'da Ermeniler azınlıktaydı). Sultan, Ermenilere yönelik saldırıları teşvik ederek tepkisini gösterdi. Doğuda Kürt çeteleri hatta 1894'te İstanbul sokaklarında saldırılar oldu. Bir süre için Doğu Anadolu'da bir İngiliz konsolusun öğrendiği gibi "Katliam tek konuşma konusuydu." İnsanların katliamdan konuşması İngilizlerin havadan konuşması kadar sıradandı. Binlerce kişi öldü.¹⁹ Abdülhamit'in adı, ve belirli bir ölçüde Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman tam olarak aklanamadı.

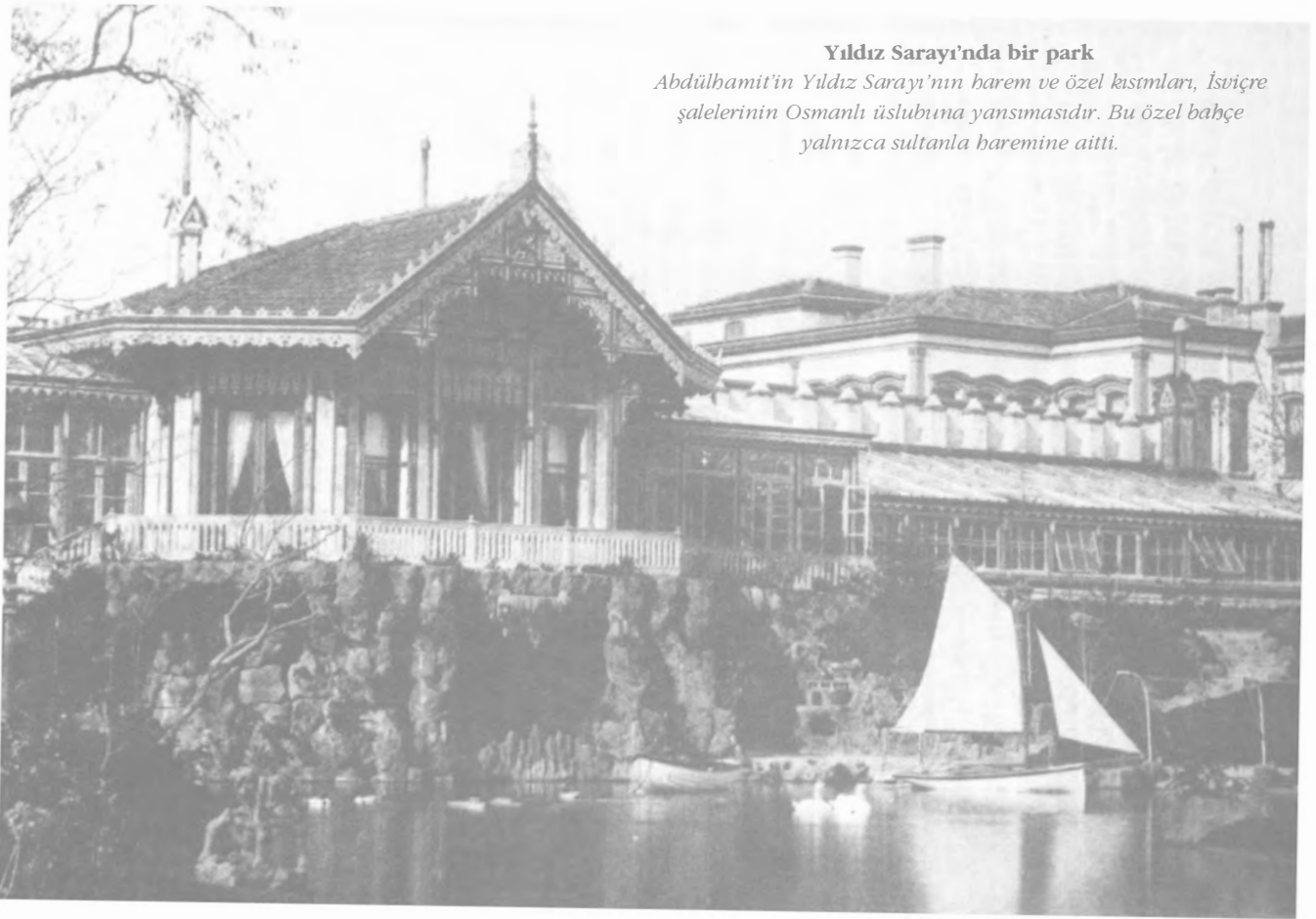
Sultanın kendi ordusundan korkması, ordunun pek çok sayıda alayının aynı zamanda bir araya gelmesini gerektiren büyük çaplı manevraları gerçekleştirmesine izin verilmemesi anlamına da gelmekteydi. Sultanın korkuları onun modern teknolojiye bakışını da etkilemekteydi. Başlangıçta, Puccini'den petrole kadar, Avrupa'dan gelen her yeniliğe ilgi duymaktaydı. Fotoğrafçılığı özellikle sever, onu bir silah olarak kullanırdı. Devlet erkânına ait fotoğrafların olduğu dosyalar tutar ve bir kimseyi huzura kabul etmeden önce o kişinin fotoğrafını incelerdi. İmparatorluğun her tarafına fotoğrafçılar yollayarak oraların durumlarını görüntülemiş ve içlerinde okulların ve diğer ilerici konuların fotoğrafları olan büyük, varaklı yeşil albümleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hareketini göstermek için İngiliz, Fransız, Alman ve Amerikan devletlerine göndermişti.

Öte yandan, elektrik Abdülhamit'in içine bir korku düşürmüştü. Belki de dinamo ile dinamit kelimelerinin karıştırılmasından dolayı elektriğin terör amacıyla kullanılabileceğinden korkmaktaydı. Sonuç olarak (İzmir ve Selanik'te olmasa bile) İstanbul'da elektriğin kullanımını hastaneler, elçilikler, Yıldız Sarayı ve Pera Palas Oteli dışında yasaklamıştı. Böylece de Abdülhamit, bir hükümdarın metaforik anlamda değil, gerçek anlamda halkını karanlıkta bırakmasının nadir örneklerinden birini vermişti.²⁰

İki sefelinin tahttan indirildiği düşünülecek olursa, Abdülhamit'in taht kaygısına düşmesi anlaşılabilir bir korkuydu ama bu

Yıldız Sarayı'nda bir park

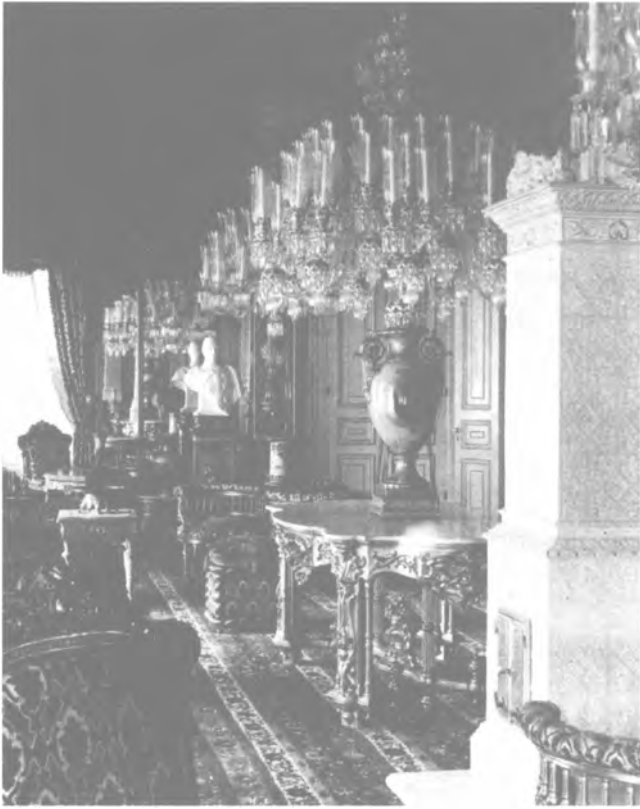
Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'nın harem ve özel kıstmları, İsviçre şalelerinin Osmanlı üslubuna yansımasıdır. Bu özel bahçe yalnızca sultanla haremine aitti.

korku çevresindeki hiç kimseye güvenmemesine yol açmıştı. Bütün yetkileri kendinde ve çok güvendiği bazı saray görevlilerinde toplamıştı. Saray sekreterinin imzasını taşıyan iradeler vezir-i azamın fermanlarından daha fazla yetki içerirlerdi. Ama saraydan irade temin etmek zordu. Sultan otoritesini kimseye devretmemeye kararlıydı: Nazırların almış oldukları kararlar Yıldız Sarayı'nda "*aylarca, yıllarca ve hatta sonsuza kadar havada*" imzalanmadan bekletilirdi.²¹

Otuz yıl boyunca Yıldız Sarayı, sultan ile tebaası için dünyanın merkeziydi. O zamanki İstanbul sınırında olan Yıldız muhteşem İslam saraylarının da sonuncusuydu. Avrupa tarzındaki Dolmabahçe veya Beylerbeyi Sarayları gibi tek bir bloktan oluşmak yerine, Yıldız Sarayı bir park içine serpiştirilmiş bir dizi binadan oluşmaktaydı. 1830'larda Abdülhamit'in saltanatı sırasında, başta bir köşkten ibaret olan Yıldız, 1877'de sultanın Dolmabahçe'den taşınmasıyla küçük bir şehre dönüştü. Yıldız Sarayı, resmi işler için Büyük Mabeyn Köşkü, davetler için kullanılan Şale ve Yıldız Köşkleri, sultanın yaşadığı Küçük Mabeyn, Abdülhamit'in diğer hükümdarlara hediye gönderdiği porselenlerin üretildiği Yıldız Porselen İmalathanesi, kendi kahvesinin parasını ödediği bir kahvehane, akşam yemeklerinden sonra misafirleri için Fransız piyeslerinin oynandığı veya güreş müsabakalarının yapıldığı bir tiyatro, cephanelik, kütüphane, rasathane, şehzadeler için bir okul, sera, hamam, müze, sanat galerisi, iki cami, sultanın harikulade Arap atları için yapılmış dört ahır, atölyeler, kışlalar ve harem den oluşmaktaydı.

Sarayın Osmanlı-İtalyan adı verilen belirgin bir dekorasyon üslubu vardı (Sultanın resmi mimarı Raimondo d'Aronco ve ressamı Fausto Zonaro da İtalyandı). Osborne ve Miramar gibi Avrupa saraylarının dekorasyonu ile karşılaştırıldığında Yıldız Sarayı'nın Osmanlı-İtalyan üslubu daha hafif ve zarifti. Binaların çevresinde 500.000 metrekarede nadide bitkiler, mükemmel çimenlerle bezenmiş bahçeler, bu büyük sarayı koruyan muhafızlar vardı. Tıp-

Yıldız Sarayı'nda bir salon

Yıldız Sarayı günümüze dek Ortadoğu'da güç ve lüksle eş anlamlı olmuştur. Abdülhamit sarayını halı, ipekli dokuma ve porselen fabrikalarından ve yabancı devlet başkanlarından gelen, bu Berlin vazosu ile Kayzer'in büstü gibi, hediyelerle doldurmuştu. Mobilyaların bir kısmı, sultan tarafından şahsen oymalarla bezenmişti.

kı Hristiyan bir doktoru olduğu gibi, Abdülhamit'in yerel halkla bağlantıları olan Türklere daha fazla güvendiği *zouaves à turban* ve *zouaves à fez* adıyla bilinen Arap ve Arnavut muhafızları bulunurdu. Yıldız'ın yüksek duvarları ardında yaşayan yaklaşık 1.500 muhafız ile 2.000 saraylı ve hizmetkâr yaşardı.²²

Sarayın en önemli kısmı saray kâtiplerinin çalıştığı Büyük Mabeyn Köşkü'ydü. 19. yüzyıl öncesi, çoğu Avrupa sarayında olduğu gibi, düzgün giyimli giyinmiş herkes buraya girebilmekteydi. Kâtipler yemek ve kahve kokuları sinmiş odalarda yaşamaktaydılar. Bir ziyaretçinin gittiğinde gördüğü manzaraya göre kâtipler (akıllarına yazı masası kullanmak gelmediğinden olsa gerek) koltuklarda iki büklüm oturup, mürekkep hokkalarını da koltuk kolları üzerinde tehlikeli bir şekilde dengelemekte, bazıları çömelmiş, yer sofralarında elleriyle yemek yemekte, diğerleri ise bir köşede şekerleme yapmaktaymış.²³ Sultanın valilerle, paşalarla ve elçilerle yaptığı yoğun muhaberat ile sayısız casusunun raporlarını gönderdikleri yer işte burasıydı.

Yabancı konukların ve Osmanlı yetkililerinin selamlık törenini seyrettikleri yer gene Büyük Mabeyn'in teraslarıydı. Her zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamını sergilemek amacını güden

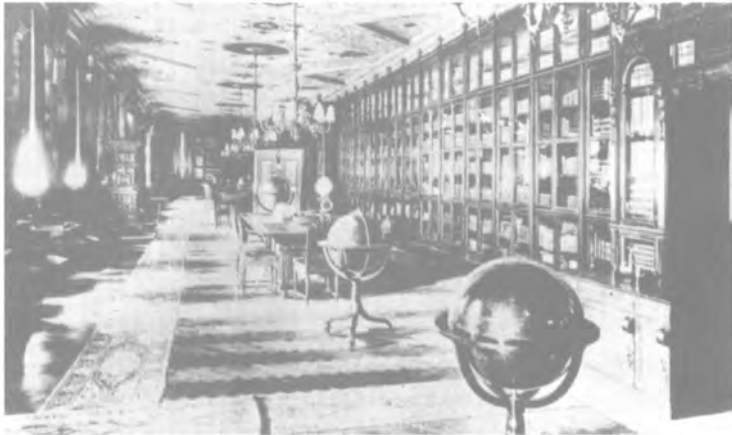
Şale Köşkü'ndeki yemek salonu

Abdülhamit Avrupa sanatını seviyordu ve 1883'te Sana-yî Nefise Mektebi'ni, yani Güzel Sanatlar Akademisi'ni kurmuştu. Ama Yıldız Saray'ının bazı salonları oryantal stilde dekore edilmişti ve kapıları sedef kakmaydı. Ancak sultanın izni olduğu zaman konuşulan yemeklerde sessizlik hüküm sürerdi.

Şale Köşkü'ndeki tören salonu

Şale Köşkü, Kayzerin 1883'teki ilk ziyareti nedeniyle inşa edilmişti. İnce işli dekoru, sultanın konuğunu etkilemeye kararlı olduğunun bir işaretidir. He-reke saray tezgâhlarında dokunmuş olan halı o kadar büyüktür ki, salona yerleştirebilmesi için duvarın bir kısmı yıkılmıştır. Bu kitapta yayımlanan fotoğrafın çekilmesinden bu yana, salon neredeyse hiç değişmemiştir.

Saray kütüphanesi

Sultanın büyük ve iyi tasnif edilmiş kütüphanesinde Türkçe, Farsça, Arapça, Fransızca, Almanca ve İngilizce kitapların yanı sıra, bu kitapta yayımlanan fotoğrafların asıllarını barındıran albümler bulunmaktaydı.

bu tören, bu dönemde özellikle etkileyiciydi. Her cuma günü, sultan saray duvarlarının dışındaki Hamidiye Camii'ne giderdi. Genellikle ilan edilenden bir saat kadar geç gidilmesinin sebebi Ermenilerin 1906'da Abdülhamit'e yönelik suikast girişimiydi. Hamidiye Camii'nin ahşap oymalarını sultan bizzat yapmıştı (Sultan diğer ahşap çalışmalarını da fakirlerin yararına satmaktaydı). Saray ile cami arasındaki yol kısa zamanda askerle dolup taşardı. Saray terasından görülen manzara unutulmazdı. Bir yanda Boğaziçi, Haliç, İstanbul'un pırıltılar içindeki silueti ve hemen önde yeşil sarıklar ve kırmızı fesler: sultanın muhafızları. Dünyanın en kudretli hükümdarlarından birini görebilme ihtimali heyecanı artırmaktaydı.

Sultanın gelmek üzere olduğunun ilk işareti, yolu onun faytonuna hazırlamakla görevli su arabaları ve kum serpicileriydi. Ardından kızları ve (bazen o güzel yüzleri yaşmaklarından görülebilen) gözdeleri, harem ağalarının refakat ettiği kapalı arabalarda geçerlerdi. Kortejin başını harem ağası çekerti. Bu önemli resmi görevlinin “*ekselans*” unvanı vardı. At üstündeki “*hantal vücudu, muhteşem bir şekilde işlenmiş eğrin üzerinde oturmak yerine, iki yana yalpalardı.*” Ardından, Abdülhamit'in oğulları ve maiyeti, bunları müteakip, görkemli üniformalar içinde şehirdeki tüm paşalar gelirdi. Derken müzik kesilir, sultan kudret, vakar ve endişe yayarak açılır-kapanır, körüklü arabanın içinde, beyaz eldivenli elini sallarken görünürdü. Yanında en sevdiği oğlu Burhanettin Efendi, karşısında ise Plevne savunmasının kahramanı Gazi Osman Paşa yer alırdı. Arabanın arkasından “*beyaz tunik ve kırmızı göğüs zırhı giyen, siyah sakallı, korkunç görünüşlü muhteşem bir grup*” olan Arnavut muhafız tüfenkçiler gelirdi. Onları mabeynciler ve yaverler izlerdi. Askerler “*Padişahımız çok yaşa!*” diye bağırırlardı. İki dakikalık bir araba yolculuğundan sonra, sultan camiye varırken, müezzinin minareden gelen sesi, Abdülhamit'e tüm saygınlığı, debdebesi, kudreti ve yetkisine rağmen, ondan da büyük olan, tek bir Allah'ın olduğunu hatırlatırdı.

Yarım saat sonra camiden çıkan sultan, İmparator Franz Joseph'in kendisine armağan ettiği iki beyaz atın çektiği faytonla saraya geri dönerdi. Faytonunun yanlarında ve arkasında ise, itiş kakış halinde nefes nefese kalmış, muhteşem üniformalı saray erkânı, paşalar ve harem ağaları gelirdi. Derken sultan, bir sonraki cumaya kadar tekrar ortaya çıkmamak üzere gözden kaybolurdu.

Selamlığın tek işlevi dini tören niteliği değildi. Bu, aynı zamanda, sultanın gücünün, otoritesinin ve sağlıklı olduğunun sergilenmesiydi. (Bir keresinde Abdülhamit törene katılamadığında, kışkalarına dönmeyi reddeden tüfenkçiler ancak onun pencerede görünmesiyle yatıştırılabilmişlerdi.) Osmanlı protokolü açısından, yalnızca önde gelen taşra valileri sayılan Mısır hidivi veya Bulgar prensi gibi kişilerin törende bulunmaları, imparatorluğun kudretinin bir simgesiydi. Törene katılan tabur sayısı ve sergilenen disp-

Alay Töreni

"Padişahımız çok yaşa!" yazısı üzerinde sultanın tuğrası. Bu tür sultana bağlılık gösterilerine rağmen, Abdülhamit ordusundan korkmaktaydı.

Nitekim 1908'de ordusu onun aleyhine döndü.

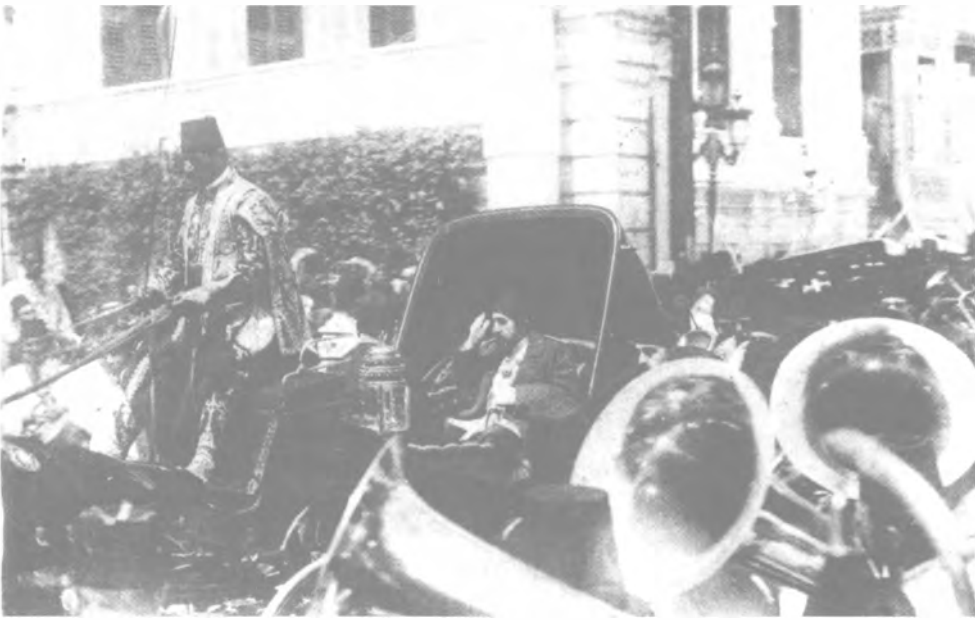

**Kayzerin 1889'da ziyareti sırasında Yıldız Sarayı'nda
düzenlenen Selamlık töreni**

*Sağda Hamidiye Camii, soldaki büyük bina mabeyn. Askeri birlikler
yamacı kaplamış. 1893'te bir Selamlık töreni izleyen bir turist,
"Askeri birlikler mükemmel bir disiplin sergilemekteydiler; sessizlikleri ve
düzenleri olağanüstüydü" diye yazmıştır.*

lin, imparatorluğun ordusunu başarılı bir biçimde modernleştirdiğini göstermekteydi.²⁴

1908 Temmuz'undan sonra, ordu birlikleri ile sultanın misafirleri dışında üçüncü bir gruba daha selamlık törenlerini izleme izni verildi. 1908'de sultanın Jön Türkler hareketini kabullenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir özgürlük ve mutluluk dönemini açar gibi olmuştu. Artık sultanın tebaası da törene kabul ediliyor, coşkulu alkışlarıyla olaya renk katıyorlardı. Abdülhamit'in mutlak hâkimiyeti, onun ihsanından memnun olan ve otoritesine saygılı fakirleri değil, maaşları sürekli geç ödenen subay ve resmi görevliler gibi, eğitilmiş sınıfı soğutmuştu. Bir yetkiliye göre, 1906'da nazır ve mabeyinci çocuklarının okudukları Galatasaray'da öğrenciler "*Padişahımız çok yaşa!*" yerine "*Padişahımız*

Abdülhamit 1908'de Selamlık törenine giderken

Sadrazam, sultanın karşısında oturmaktadır. Bando imparatorluk marşını çalmaktadır. Jön Türk devriminden önce törene alınmayan halk, sevgili sultanlarını alkışlamaktadır.

baş aşağıya!" diye bağırırlarmış. Sultanın liberal yeğeni Sabahattin Efendi'nin başını çektiği, Batı Avrupa'da sürgünde olan Jön Türkler'in sayısı ise giderek artmaktaydı. 1905'te Rusya'da ve 1906'da İran'da gerçekleşen ihtilaller dönemin genel seyrini gösteriyordu; ama Abdülhamit, II. Nikola'nın 1905 "*Kanlı Pazar*"ında muhafızları Kışlık Saray'ın önündeki bir gösteride ateş açmalarını sonucu vatandaşlarının ölümlerine yol açmak gibi bir hataya düşmemeye kararlıydı.

Darbe, sultanın askeri okullarında yetişen genç subaylardan geldi. Bu dönem Ortadoğu monarşilerinde sıkça olduğu gibi, iç kriz Avrupa emperyalizminin gelişiyile tırmandı. 1907'de İran'ın İngiliz, Rus ve tarafsız bölgelerine bölünmesi, ardından Temmuz 1908'de İngiliz Kralı VII. Edward'ın II. Nikola'yla Reval'de buluşması, Jön Türkleri Osmanlı İmparatorluğu'nun başına da benzer

olayların gelmesini önlemek için bir şeylerin yapılması gerektiğine ikna etti. Haziran sonunda Enver ve Niyazi adlı iki yakışıklı, güçlü ve idealist genç subay, imparatorluğun Avrupa'daki askeri merkezi olan Makedonya'daki Manastır kentinde dağa çıktılar. İyi örgütlenmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı devrimci kuruluş adına 1876 Kanun-i Esasi'sine dönülmesini istediler. Sultana bağlı subayları vurduklarında hareket hız kazandı. Kısa zamanda, yıllarca Makedonya'da huzur ve adaleti koruma görevi yaptıkları için merkezi otoriteden uzaklaşmış askeri birliklerin katılımıyla çoğaldılar. İstanbul'da ise, sultan Anadolu'dan askerleri çağırarak ulemaya danışmaktaydı. Ama maaşları geç ödenen askeri birlikler pek güvenilir değildi.

Dahası, 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesine destek veren ulema, 1908'de Abdülhamit'in yönetiminin de sona ermesine yardımcı oldu. Sultana Kanun-i Esasi'nin şeriata aykırı olmadığını ve Müslümanların bu konuda savaşmasının caiz olmadığını söylediler. Nazırlar Yıldız Sarayı'nda toplanırken Hareket Ordusu Makedonya'dan İstanbul'a yaklaşmaktaydı. Nazırlar 1876 Anayasası'nın yeniden uygulanmaya konmasının gerekliliğinden emindiler ama bunu sultana söylemeye cesaret edemiyorlardı. Nihayet bu korkunç görev Şeyh Abdülhüda'ya verildi. İstanbul'da yaşamakta olan Haşimi Şerifi Ali Haydar'a göre "*Şeyh Abdülhüda'nın, sözlerini vahiy olarak kabul eden sultanın üzerinde büyük etkisi vardı.*" 24 Temmuz'da Sultan Kanun-i Esasi'ye geri döneceğini ve meclisin toplanacağını ilan etti. İmparatorluk haberi coşkuyla karşıladı. Osmanlı İmparatorluğu'nu iyi bilen ve seven bir İngiliz olan Aubrey Herbert o tarihlerde İstanbul'da bulunuyordu, o günleri anlatırken şehrin bir gül gibi ışıldadığını kaydetmiştir. Hristiyan ve Müslümanlar sokaklarda kucaklaşıyordu. Şerif Ali Haydar da, bu birkaç günü, "*hayatımın en tatlı günleri,*" diye anmıştır.

İmparatorluk kendini geceden gündüze kavuşmuş gibi hissediyordu. İngiltere gibi meşruti bir monarşi olunacağından, İngiliz-

ler birden popüler oluvermişlerdi. İngiliz büyükelçisinin arabasının atları çözülmüş ve Galata'da yokuşundan yukarı, elçiliğe kadar coşkulu kalabalık tarafından çekilmişti.²⁵ Jön Türkler taleplerinde ılımlı gözüküyorlardı. Mebuslar Yıldız Sarayı'na yemeğe geldiklerinde sultan onları büyüledi. (1908'de Osmanlı meclisinde 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi mebus bulunmaktaydı.) Sultanın meşrutiyet prensiplerine hayran bir şekilde oradan ayrıldılar.

Ama Jön Türkler, eski paşaları -ve hâlâ sultana bağlı İstanbul halkını- kendilerinden uzaklaştırmaya başladılar. Hristiyanlar bile eski rejimin güvencesini arar oldular. İstanbul'daki birlikler, özellikle de muhafız alayı Jön Türkler'in getirdikleri reformlarla soğutulmaktaydı. Görevleri artırılmış, dini görevleri yerine getirmeleri aza indirilmişti; alaydan yetişme subayların yerini askeri okulda eğitim görmüşler almaktaydı. Üstelik, Jön Türkler hâlâ sultandan korkmakta ve ondan kurtulmaya kararlıydılar.²⁶

13 Nisan 1909'da, kimin desteğiyle başlatıldığı hâlâ sır olan bir isyan sonucu İstanbul, sultana bağlı askerlerin eline geçti. Mebuslar şehir dışına kaçtılar ve hükümette değişiklikler oldu. Abdülhamit muhtemelen bu olaya doğrudan karışmamıştı ama oğlu Burhaneddin karışmıştı. Sultanın yetkileri artırılmış, 23 Nisan'da yapılan ve Abdülhamit'in son Selamlık'ı olan törende, sultan kendisine sadık birliklerden ve seyircilerden muazzam alkış almıştı. İstanbul'da yaşayan bir İngiliz'e göre *"askeri birliklerin sultana bağlılıklarını bu kadar coşkulu dile getirdikleri, sultanın bu denli güler yüzlü ve müşfik olduğu daha önce hiç görülmemişti."* Fakat aynı anlarda Selanik'ten gelen ve Mahmut Şevket Paşa'nın kumandası altındaki Hareket Ordusu İstanbul'u, muhafız kışlalarını ve Yıldız Sarayı'nı işgal etmekteydi. Mahmut Şevket Paşa'nın Kurmay Başkanı çok parlak, genç bir subay olan Mustafa Kemal'di. Muhafızların pek çoğu çoktan kaçmıştı ve padişahın emri üzerine direniş olmamıştı.¹ Nisan ayında bir temsilciler heyeti Abdülhamit'e *"kendi halkı arasında kan dökülmesine ve içsavaşa sebep ol-*

ması nedeniyle” şeyhülislamın fetvasıyla tahttan indirildiğini tebliğ etti. Fakat gerçekte bunların sorumlusu İttihat ve Terakki Cemiyeti değil miydi?

Bu olayı izleyen birkaç ay içinde Yıldız Sarayı’nın sihirli dünyası bozuldu. Saray envanteri çıkarıldı ve (bazı harikulade mücevher de dahil olmak üzere) eşyanın çoğu Paris’te satıldı. Kütüphaneye İstanbul Üniversitesi’ne verildi. Komutanları Mareşal Tahir Paşa’nın önderlik ettiği birçok tüfenkçi öldürdü. Harem başağası Galata Köprüsü’nde bir lamba direğine asıldı. Haremdeki kadınlar Topkapı’ya götürüldü; kendilerine bakacak akrabaları olacak kadar şanslı olanlar evlerine döndü. Sultan, tahttan indirildiği gün iki oğlu, üç karısı, dört haremi ve on üç hizmetkârı ile birlikte trenle Selanik’e gönderildi. Sonuna kadar nezaketini kaybetmeyen sultan, trene binmeden önce bütün hanımların vagonlara yerleşmesine yardımcı oldu.

Vambér’e görevini “*iyi bir Osmanlı gibi*” yapmak istediğini belirtmiş olan bir sultan için hazin bir sondu bu. Woods Paşa gibi pek çok kişi Abdülhamit’in gerçekten de halkının refahını yürekten istediğine inanmaktaydı. Eğer Abdülhamit kudretini paylaşmaktan daha az korksaydı, belki de cahil kesim arasında olduğu kadar aydınlar arasında da popüler olabilirdi. Tahtta olduğu zamanlardaki gibi, başkentteki tüm konuşmaların odak noktası gene Abdülhamit’ti. Sir William Ramsay’e göre “*Türkiye’de her sohbetin her zaman eninde sonunda varacağı mevzu sultandır.*” Dolayısıyla, Abdülhamit’in tahttan indikten sonra bile Ortadoğu’nun fakirleri arasındaki itibarı hâlâ muazzamdı. Düyun-u Ummumiye Komiseri olması nedeniyle İstanbul’da uzun yıllar yaşamış olan Lord d’Abernon’un yargısı doğrudu. Lorda göre sultan, “*kaderin tazuları tarafından kovalanan bir av hayvanı gibiydi; köşeye kısıtılmış bir tilki gibi hırlıyor ve tazuları ısırmıyordu.*”²⁷

Abdülhamit'in Kanun-i Esasi'ye sempatik baktığı uzun süredir bilinen liberal kardeşi Mehmet Reşat 1909'da V. Mehmet adıyla padişah oldu. V. Mehmet'in ilk selamlığının ve diplomatik davetinin "Abdülhamit'in davetlerine kıyasla sade" olması dikkat çekmişti. Kılıç kuşanma töreninde mavi ve altın renkli üniforma giyen bir uşak ile az sayıda muhafız bulunmaktaydı.²⁸ 1876 Kanun-i Esasi'sinde yapılan bazı değişikliklerle sultanın yetkileri azaltılmıştı. Abdülhamit'in 1876'da yaptığıının aksine, V. Mehmet, Jön Türk hükümetinin, saray maiyetinin oluşturulmasını etkilemesine bile izin verdi. Abdülhamit'in muhteşem atlarının 1.000'ini orduya verdi ve yalnızca 4 sekreter, 4 mabeyinci, 4 yaver ve az sayıda hizmetkâr tuttu. Harem başağası "*ekselans*" unvanını yitirdi; sultanın konuklarına kahve, eskisi gibi mücevherlerle bezenmiş altın zarflar içinde değil, sade fincanlarda sunulmaya başladı.

V. Mehmet başlangıçta Dolmabahçe Sarayı'nda oturuyordu ama 1912'de, saray halkını da sevindirerek Yıldız Sarayı'na taşındı. Nazik, sade ve hatırınas bir hükümdardı. "*V. Mehmet çok iftiraya uğramış ve yanlış anlaşılmıştır. Cüsseli ve zeki görünüşlü değildiyse de, onu tanıdıktan sonra... çok okumuş, nazik olduğunu görürsünüz; bence oturduğu tahtı tam manasıyla hak ediyordu,*" der arkadaşı Şerif Ali Haydar. Osmanlı ordusundaki pek çok Alman subaydan biri olan Liman von Sanders, V. Mehmet'in "*genelde zannedilenden çok daha fazla hür iradesi*"²⁹ olduğunu yazmıştı.

Kişisel faziletleri bir yana, V. Mehmet'in iktidarı sırasında imparatorluk bir dizi felaket yaşadı. Padişahın, Jön Türklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarına bağlılığı, Abdülhamit döneminde yıllarla bir köşede inzivada yaşatılmış ve artık çok daha fazla hürriyete kavuşmuş olan, hanedan prenslerini dehşete düşürmüştü. Sultanın kardeşi Mehmet Vahdettin, kuzenleri Sabahattin (Abdülhamit'in istibdadına karşı olduğu kadar ittihatçıların istibdadına da karşıydı) ve Abdülmecit gibi akıllı, iyi eğitim gör-

V. Mehmet

Kardeşinin iktidarı sırasında Dolmabahçe Sarayı'nda hapsedilmişti. 1909'da onun yerine geçmekten çok mutlu olan V. Mehmet, zayıf ve nazık yapılı, şiiri politikaya tercih eden bir kişiydi.

müş prensler, “*banedan adma*” saatlerce padişahla İttihatçıların politikalarının sonuçlarını konuşmaktaydılar. Kaderin tazıları, artık Osmanlı İmparatorluğu’nu avlamak için çemberi daraltmaktaydılar.³⁰

Abdülhamit’in asıl başarısı imparatorluğunun politik ve mali bağımsızlığını koruyabilmiş olmasıdır. Düyun-u Umumiye Avrupalılarca yönetilen geniş bir kuruluştur, 1911 yılında Maliye Nazırlığı’ndan daha fazla kişi istihdam etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalktıktan sonra bile var olmaya devam etti. Fakat bu borçluluk, Mısır’da ve Tunus’ta olduğu gibi, devletin yabancıların denetimine girmesine yol açmadı. Aslında Düyun-u Umumiye olan güven, Osmanlı devletinin başka türlü mümkün olmayacak, iyi şartlarla kredi alabilmesini sağlamaktaydı.

Bunun da ötesinde, Abdülhamit, devrinin süper güçleri ile Balkan devletlerini birbirlerine düşürerek, kendi imparatorluğu için olumlu bir uluslararası ortam oluşturabilmişti. İttihat ve Terakkicilerde onun saygınlığı ve becerisi yoktu. Jön Türk ihtilalinden sadece birkaç ay sonra, Ekim 1908’de Avusturya, (hâlâ resmen Osmanlı olan) Bosna-Hersek’i topraklarına kattı. Aynı tarihte Bulgaristan da bağımsızlığını ilan etti.

Kasım 1911’de, kendine hiçbir olası faydası olmadığı halde, İtalya Trablusgarp’ı, yani şimdiki adıyla Libya’yı işgal etti. Avrupa’da Osmanlı İmparatorluğu’nun en büyük hayranı ve Abdülmecit’in dostu ünlü yazar Pierre Loti, Müslüman ülkelerin hangi mevsim olursa olsun avlanacak av hayvanı haline geldiğinden yazılarında yakınarak söz etmekteydi. Bir Arap vilayetini savunma kararlılığını göstermek için Osmanlı devleti Enver, Mustafa Kemal ve Aziz Ali el-Masri gibi 1908 ihtilalinde önemli roller oynamış olan parlak genç subaylarını Trablusgarp’e gönderdi. Ne var ki, İtalyan donanması çok güçlüydü. Ekim 1912’de yapılan bir anlaşmayla devlet, Kuzey Afrika’da Trablusgarp ve Rodos ile 12 adayı İtalya’ya bıraktı.

V. Mehmet 1911'de Selanik'te

Resimde şemsiyesi altında güneşten korunan V. Mehmet vilayetlere düzenli ziyaretler gerçekleştiren ilk sultanı. Osmanlı İmparatorluğu hâlâ Balkanlar'daki en büyük güç, Selanik ise hâlâ bir Osmanlı şehriydi. Sultanın sağında Talat ve Enver Paşalar durmaktadır. Fotoğraftaki hürmetkâr duruşuna rağmen, Enver Paşa saygısız olabiliyor ve sık sık sultanı bekletebiliyordu.

Jön Türkler'in felaket getiren dış politikası ve giderek artan baskıları, imparatorluğun içinde onlara pek çok düşman kazandı. 1912 Temmuz'unda, o zamana kadar hilafete hep sadık olmuş olan Arnavutluk, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi hükümetin kontrolünü genişletmekte ısrar etmesine ve okullarda zorunlu olarak Türkçe kullanılmasına karşı ayaklandı. Dört kez Sadrazamlık yapmış olan, padişah ve İngiliz yanlısı yaşlı Kâmil Paşa gibi tecrübeli eski nazırlar varlıklarını hissettirmeye çalışılar. Cemiyetin saraydaki ajanı, sultanın başkatibi azledildi. Sultan, or-

Mekke'de "Mabmal"ın geçişi

Her yıl, hem İstanbul'dan hem de Kahire'den Mekke'ye işlemeli örtü, mabmal gönderilirdi. Mekke ve Medine Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeydi ve sultanın en büyük gurur duyduğu unvanlarından biri "İki Kutsal Şehrin Hizmetkârı" unvanıydı.

dunun siyasete müdahalesine karşı bir ferman çıkardı. Ailesi ve saray erkânı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı açıkça cephe aldılar; bir prensesin eşi olan Damat Salih, İttihatçı Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastine karıştı. Abdülmecit, İngiliz Büyükelçiliği nezdinde Jön Türkleri "*Abdülhamit devrinden çok daha beter*" istibdat kurmuş olmakla suçladı.

Hükümetin dış düşmanlarının da sayısı artmıştı. Osmanlı tebaasının Osmanlı olmaktan gurur duymasını teşvik edici iyimler politikaya uygun olarak hükümet, Abdülhamit'in ulusal rekabeti canlı tutmak için izin vermiş olduğu Rum, Sırp ve Bulgar kulüplerini kapattı. O zamana kadar bir araya gelemeyen uluslar Jön Türklere karşı düşmanlıkta birleştiler. Birinci Balkan Savaşı'nda (Ekim 1912-Mart 1913) politik temizlikten zayıflamış olan Osman-

lı orduları Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ karşısında beklenmedik derecede başarısız oldular. 30 Mayıs 1913'teki Londra Konferansı'na kadar Osmanlı İmparatorluğu Marmara Denizi kenarındaki dar bir şerit dışında, Edirne de dahil olmak üzere, Avrupa'daki tüm topraklarından çekildi. 400.000'i aşkın Müslüman göçmen Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan bölgelerine kaçtı.

**Kuweyt Şeyhi, Şeyh Mübarek el Sabah (1896-1915)
akraba ve muhafızlarıyla**

Şimdiki Kuweyt Şeyhi'nin büyükbabası olan Şeyh Mübarek, her ne kadar Osmanlı tebaasındaysa da, 1899 ile 1907 yıllarında İngiltere'yle imzaladığı anlaşmalarla hemen hemen özerkleşmişti. Bu fotoğraf, Hindistan Genel Valisi Lord Curzon'un 1903'teki zafer turu sırasında çekilmişti.

Aşiret Okulu'ndan öğrenciler

İmparatorluktaki kontrolünü güçlendirmek için Abdülhamit, 1892'de İstanbul'da aşiret reislerinin çocuklarına iyi bir Osmanlı olmayı öğreten bir okul kurmuştu. Fotoğraftaki öğrenciler Arap olup, soldaki Trablusgarp kıyafeti giymektedir.

Portrait Album
B. KARGOPOULO.
SUCUPSA. F. A. ANDRINOPLE.
CONSTANTINOPLE.
PERA. Place du Tunnel N°

Bir Osmanlı şehzadesi

Osmanlı hanedanında tahta geçiş sultana yakınlık derecesine değil, yaşa göre olmaktaydı. Tüm prensler eşit olup, isimlerinin sonuna "Efendi" sıfatı alırdı. 1850'de kurulmuş olan Kargopoulo, tıpkı 1870'teki Abdullah Biraderler gibi, sultanın resmi fotoğrafçıları olan bir Rum fotoğraf şirketi idi.

Ahmet Nihat Efendi ve oğlu Ali Vasip

V. Murat'ın torunu olan Ahmet Nihat, altın bir kafes olan Çırağan Sarayı'nda yetişmişti. Fotoğrafta oğlu, önemli bir erkeklige geçiş töreni olan süslü sünnet yatağında yatmaktadır. Sünnet düğünü müsrifçe yapılacak ve bölgenin fakir çocukları da sünnet edilecekti.

İmparatorluk o denli zayıf görünmekteydi ki genç ve hırslı Mısır Hidivi Abbas Hilmi, “*Bunu söylemek zorunda olmak çok korkunç ama Türkiye can çekismekte,*” demekteydi. Kâmil Paşa, yönetimin “*yeterli yabancı kontrolünde*” olmasını istediğini söylemişti. Her ne kadar Osmanlı devleti, nihayet devlet okullarında Arapça tedrisata izin vermişse de imparatorluğun Arap vilayetlerinde yeniden huzursuzluk baş göstermeye başlamıştı. Aralık 1912’de ve Mart 1913’te bir ajan, Abbas Hilmi’ye giderek Suriye’nin ileri gelenlerinin onun halife olarak Osmanlı sultanının yerine geçmesini istediklerini ve “3.000 subay ve çavuşun Mısır’la

Naciye Sultan ve Enver Paşa

*Jön Türk devriminin kahramanı Enver Paşa, yeni evlenmiş olduğu
V. Mehmet'in en sevdiği yeğeni Naciye Sultan'ın yanında.
Prenses ile devrimcinin başarılı bir evliliği vardı.*

birleşip siz haşmetmeaba hizmet vermeye hazır olduklarını”³¹ rapor etti.

Önde gelen bir Arap politikacı olan Seyyid Talib, belki de Mezopotamya’da Osmanlı karşıtı bir ayaklanma çıkartmak için, İngilizlerle ve önce Kuveyt şeyhi olacak, daha sonra da Suudi Arabistan’ı kuracak olan Abdülaziz El Suud’la entrikalar çevirmekteydi. 1913 sonları ile 1914 başlarında, Almanya, Rusya ve İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’nu ekonomik etki alanlarına bölmek üzere bir anlaşma imzaladılar. Çoğu kişi bunu bölünmeye doğru ilk adım olarak görmekteydi. İmparatorluğun saygınlığı o kadar azalmıştı ki, Arnavutluk, Müslüman çoğunluğuna rağmen, kral olarak, adsız sansız (Edith Durham tarafından gösterişçilik ile beceriksizliğin iflah olmaz bir karışımı diye tarif edilen Wilhelm von Wied) bir Alman prensini seçmişti.

Ocak 1913’te Jön Türkler, Bab-ı Âli’yi basarak harbiye nazırını öldürmek suretiyle liberal karşıtlarını görevden uzaklaştırmış oldular. Eylül ayında, Balkan devletleri arasındaki uyuşmazlık sayesinde, imparatorluk Edirne ile Doğu Trakya’yı geri aldı. 1914’te Abdülaziz el Suud, Osmanlıların kendisini Necd (Orta Arabistan) ve el-Hassa kıyı şeridinin valisi olarak tanıması karşılığında, Osmanlı hükümdarlığını kabul eden bir anlaşma imzaladı, ancak bu anlaşmayı kendi danışmanlarından bile saklamak zorunda kaldı.

Osmanlı devleti saygınlığını bir parça olsun düzeltebilmişti. Kabinenin en önemli üyelerinden biri, güçlü bir el sıkışına sahip, karga burunlu ve gözlerinde Aubrey Herbert’in tanımıyla “*insanlarda nadiren görülen ama bazen günbatımında hayvanların gözlerinde görülen bir pırlıltı*” taşıyan dahiliye nazırı Talat Paşa’ydı. Zeki ve modernleşme çabasında olan Cemal Paşa bahriye nazırı, imparatorluğun sevgilisi Enver Paşa ise İmparatorlu tarihindeki en genç harbiye nazırıydı. 1914 Şubat’ında Enver Paşa’nın sultanın yeğeniyle evlenmesi yalnızca büyük bir şeref değil, aynı zamanda Jön Türkler’in devlet ile birlikte sarayı ve sultanın ailesini de kontrol ettiklerinin bir işaretiydi.³²

Her zamankinden çok daha güçlü olan Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için Türk milliyetçiliğine döndüler. Bu ise imparatorluğun alın yazısı için yeni ve ölümcül sonuçları olabilecek bir unsurdur. İmparatorluk, sadece toprak istedikleri için Balkan krallıklarının ve Avrupa imparatorluklarının saldırılarını atlatabilmiştir. Öte yandan, Türk milliyetçiliği, kozmopolit ve hanedana bağlı yapısı olan imparatorluğun vasıflarını değiştirmek istemekteydi. İmparatorluk acaba buna dayanabilir miydi?

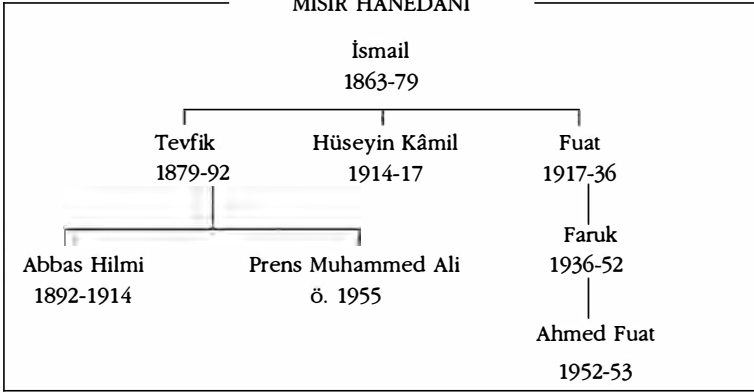
~2~
Hidivler ve Paşalar

Hidiv Tefik

Zayıf ve iyi niyetli Hidiv Tefik (1879-92), ilkin Arabi Paşa, sonra da İngilizler tarafından ülkesinde güçsüz hale getirildi.

MISIR HANEDANI

Osmanlı İmparatorluğu, hayatta kalmaya çabalayan bir devletten çok daha fazlasıydı, aynı zamanda muazzam bir sosyal ve kültürel topluluktur. Ortadoğu'nun ve özellikle yönetici sınıflarının hal ve tavırları, tutumları ve yasaları Osmanlı geleneklerine tabiydi. Osmanlı etkisi, teorik olarak hâlâ imparatorluğun bir parçası olan Mısır'da özellikle güçlüydü.

Mısır'da hükümrân olan hanedan ve iktidardaki sınıf Osmanlı kökenliydi. Hanedanın kurucusu Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Arnavut ya da Kürt kökenli olup, 19. yüzyılın başlarında imparatorluğun Avrupa cenahında olan Kavala'dan 19. yüzyıl başlarında Mısır'a gelmişti. Mısır'ın iktidarı elinde tutan zümresi 20.000 kadar "Türk"ten oluşmaktaydı. Farklı kökenlere sahip olsalar da aralarında (Mısır hanedanına mensup kişilerin hâlâ yaptıkları gibi) Türkçe ve Fransızca konuşurlar, Mısırlılar tarafından *al atraq*, yani Türkler diye adlandırılırlardı. *Al atraq*, Mısırlılardan ayrı bir hayat sürerlerdi. 1914'e kadar bu kişilerin sosyal ve kültürel merkezi yalnızca Kahire değil, aynı zamanda İstanbul'du. Ancak muazzam fakat sonradan edinilmiş zenginlikleri, tekdüze aksanları ve modern hayat tarzları, çoğu kez, onların Osmanlı hanedanı ve yönetimi nezdinde sevilmemelerinin nedenleri oldu. Osmanlı saray yaşantısının 1860'lar ve 1870'lerde giderek artan israfının bir ne-

Abidin Sarayı

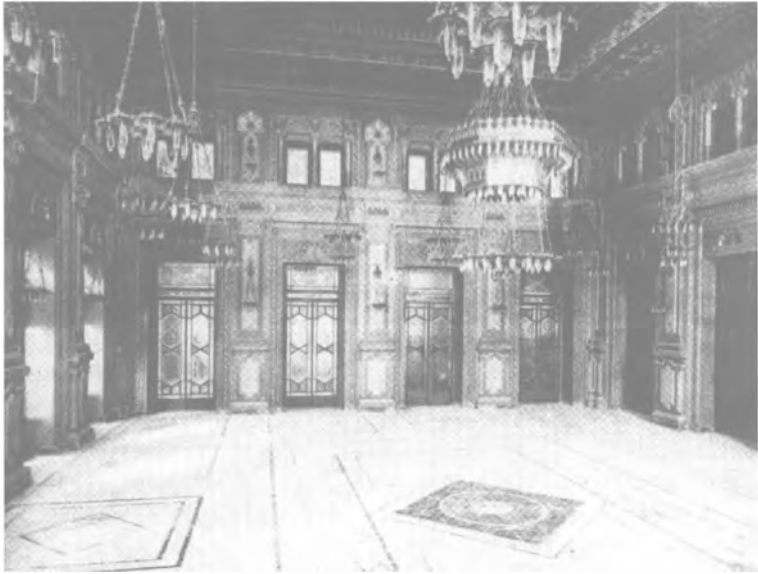
İsmail'in saltanatından beri Mısır politik hayatının merkezi olmuş olan Abidin Sarayı, hâlâ Mısır başkanının esas konutudur. Fotoğrafta görülen meydan, 1881'de Arabi Paşa'nın galibiyetiyle sonuçlanan Hidiv Tefîk-Arabi Paşa çatışmasına sahne olmuştur. Altmış yıl sonra ise, İngiliz tankları Kral Faruk'u hükümeti değiştirmeye zorlamak için Abidin Sarayı'na gelmişlerdi.

deni de yazları Boğaziçi'nde geçirmek üzere İstanbul'a gelen Mısır hanedanıyla aşık atmak ihtiyacı olmuştı.

Osmanlı sultanının hükümdarlığı altında Mısır'ın mutlak hâkimi olan Hidiv İsmail de Osmanlı geleneklerinin devam eden etkisinin bir örneğiydi. Her zaman istambulin giyer ve Avrupa'yı çok sevmesine rağmen, 1873'ten önce çoğu yazını İstanbul'da geçirirdi. Hatta, sürgün edildiği için Mısır'a dönemeyen Hidiv İsmail, İstanbul'da öldü. Ama hidiviken onun için böyle bir son düşünülemezdi bile. Süveyş Kanalı'nın açılış kutlamaları sonrası Mısır, Avrupa'nın bir parçası olma yolunda göz kamaştırıcı ilerlemesine devam etmekteydi. 1875'te kabul edilen yeni yasalar, şeriat kanunlarının yerine laik yasalar koyma konusunda Osmanlıların 1857 yasalarının çok ötesine gitmişti. 1862-1879 arasında okul sa-

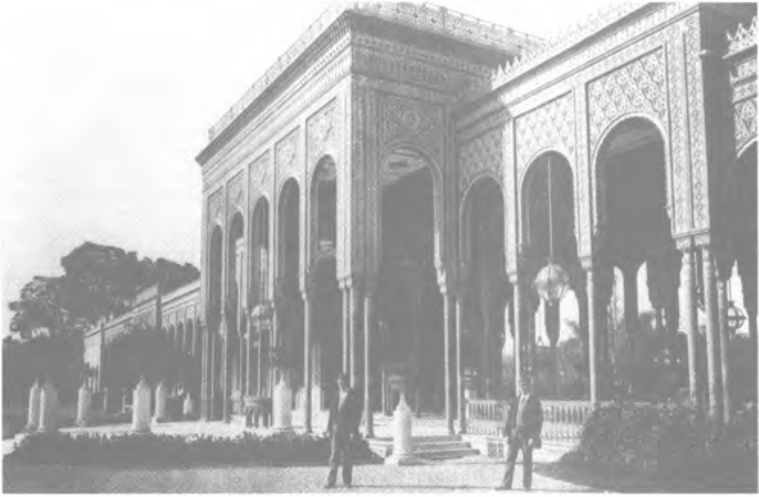
yısı 185'ten 4.817'ye, (Osmanlı İmparatorluğu'nda neredeyse hiç demiryolu yokken) demiryolu uzunluğu 275 milden 1.185 mile ve tarım arazisi de 4.052.000 *acre*'dan 5.425.000 *acre*'a çıkmıştı. Mısır, kısa süre sonra bedelini keşfedeceği şekilde, artık ekonomik ve mali açıdan Avrupa'nın bir parçası haline gelmişti.¹

Mısır, aynı zamanda toplumsal olarak da Avrupa'nın bir parçası haline geliyordu. 1880'e gelindiğinde Mısır'da çalışan 100.000 Avrupalı vardı ve kışın daha da çok Avrupalı gelmekteydi. J.C. McCoan adlı Amerikalı bir gazeteciye göre, 1869 kutlamaları için inşa edilmiş olan, hidivin büyük mali destek verdiği Kahire operası, "*Londra ve Paris'tekilerle aşık atabilecek türdendi.*" Sutherland Dükü, Kahire'de Pall Mall'dakine benzeyen bir kulüp kurmuştu. Hidivin saraylarında Paris'te oynanan en yeni piyesler oynanmaktaydı. 1878'de Kahire'de basılmakta olan yirmi yedi gaze-

Abidin Sarayı yemek salonu

Abidin Sarayı, doğu ve Avrupa üsluplarının bir sentezi olarak dekore edilmişti. Bu salon, devlet ziyaretleri için kullanılmaktaydı.

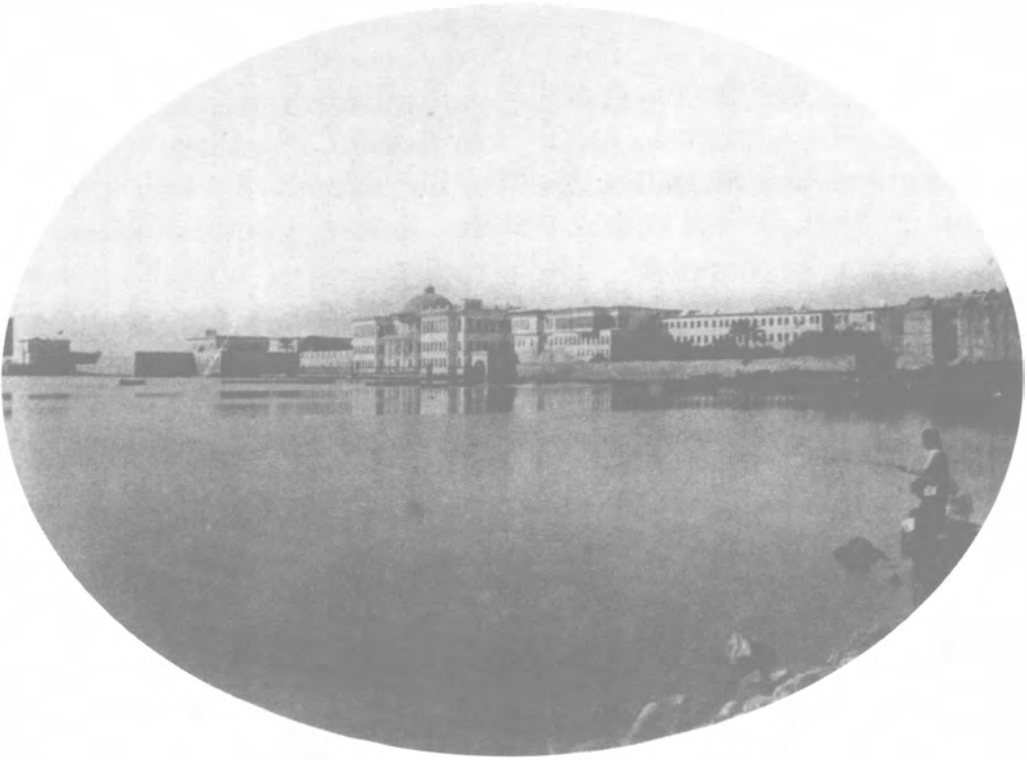

Giza Sarayı bahçesinde

Giza Sarayı 1869'da hidivin konuklarını ağırlamak için inşa edilmişti. Hidivin borçlarını ödemek için satılan saray, birkaç kez el değiştirdikten sonra şimdilerde bir otelin bir bölümü olarak işlev görmektedir.

teden dokuzu Fransızca, yedisi Arapça (ki bu gazetelerin modern Arap kültürü üzerinde muazzam etkisi olacaktı), beşi İtalyanca, üçü Rumca, biri Türkçe-Arapça, biri Arapça-Fransızca ve biri Arapça, Fransızca ve İtalyancaydı.² Hidiv ve sultanın yönetimindeki Kahire ve İstanbul, farklı milletlerin birbirlerinin kültürlerine açık olduğu, gerçek birer kozmopolit başkentti.

Saray, başkentin kozmopolit özelliklerini ve Mehmet Ali hanedanının modernleşme eğilimlerini yansıtmaktaydı. Said'in hükümdarlığından beri (1854-63), belki de daha öncesinden, sarayda Avrupalı resmi görevliler ve hizmetliler vardı. Hidiv İsmail 1840'lar da Paris ve Viyana'da eğitim görmüştü, bir Parisli gibi Fransızca konuşurdu (hatta ailesiyle konuşurken Türkçe yerine Fransızca kullanırdı). Avrupa saraylarını çok iyi bilirdi; kendi sarayı ise üslup olarak hem Avrupalı hem de Osmanlıydı. Kahire'deki Abidin ve İskenderiye'deki Ras el-Tin gibi İtalyan tarzındaki muhteşem

Ras el-Tin Sarayı, İskenderiye

Yapımı, 1834'te başladı ve 1874'te tamamlandı. Ras el-Tin Sarayı, Mısır diplomatlarının yazlık yerleşim yeridir. İmparator Francis Joseph, bu sarayın çok güzel ve sıradan ama bazıları inanılmayacak kadar zevksiz mobilyalarla döşenmiş olduğunu söylemiştir. 1952'de Kral Faruk, Ras el-Tin'deki iskeleden ayrılarak Mısır'ı tamamen terk etmiştir.

sarayların inşası, 1874'te tamamlanmıştı. Bu sarayların yerel zanaatkarlar tarafından tefriş edilmiş, Abidin Sarayı'ndaki harikulade taht salonu gibi neo-İslam tarzında salonlar da mevcuttu. Gerçekten de hanedan 1880'de Kahire'de ilk modern İslam müzesini kuracak kadar İslam sanatıyla ilgiliydi.

Öte yandan, çoğu salon (kısa süre sonra Louis Kahire stili olarak bilinecek olan) altın varaklı Fransız mobilyaları, Sevres vazoları, duvarlarda ipek ve brokarlar, Napolyon ve Mehmet Ali'nin büstleri, Gérôme ve Frere gibi Fransız ressamlarca yapılmış Mısır manzara resimleri gibi Avrupa lüksünü yansıtan eşyalarla dekore edilmişti. Bütün bunların yarattığı etki muhteşemdi. 1869'da İstanbul ziyaretlerinden sonra Kahire'ye giden Galler prensi ve prensesinin beraberindeki prenses nedimesine bu sarayda verilen odada som gümüşten bir yatak bulunmaktaydı. Oda o denli lüks-tü ki, nedimeye Windsor Şatosu'ndaki devlet kabul salonunu hatırlatmıştı. Hidivin yatak odasında som altından bir tuvalet takımı, Sevr porseleni ve al ipekten cibnliği vardı. Hidivin (hidivi, torunun ve torununun oğlunu sürgüne götürecek olan uğursuz gemi) yatı *Mahrusa*, "*baştan aşağı ipek duvar halıları, goblenler, altın varaklar, aynalar, İtalyan mermerinden masalar, mozaikler ve sedefler vs.*" içindeydi.

Ülkeyi yönetmekte olan hanedanın diğer üyeleri de aynı derecede muhteşem mekânlarda yaşamaktaydı. İsmail'in annesi (bkz. 6. Bölüm) Hoşyar Kadın Efendi'nin sarayı olan Kasr-i Âli o kadar büyüktü ki, torunu başka saraylardan nadiren etkilenirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Kayzer tarafından restore ettirilmiş Berlin Kalesi'nin Beyaz Saray'ı hakkında ne düşündüğü sorulan torun, "*Kasr-i Âli'nin iki salonunun bunun en az üç kat daha büyüğü olduğunu ve daha zevkli döşendiğini*" hatırlar. "*İki yetişkin salonun uçlarında duracak olsa, mesafeden ötürü küçülür, yüz hatları görülmez olurdu,*"³ der.

Saraydaki sayısız Avrupalı çalışan arasında hidivin oğullarının Fransızca hocası Kumandan Hailot; *Aida*'nın Kahire'de oynanma-

sını düzenlemede hidive yardım eden ve arazi işlerinden zengin olan hidivin Rum sırdaşı Draneht; başteşrifatçının yardımcısı İtalyan Tonino Bey ve sayısız İngiliz seyis ile Fransız şef bulunmaktaydı. Mısır sarayı, aynı zamanda, daha şanssız rejimlerin hizmetkârlarının da sığınağıydı. Meksika imparatorunun eski resmi görevlileri Mısır hidivine hizmet etmekten mutluluk duyuyorlardı. Başseyis, Saint-Maurice kontu, daha önce III. Napolyon'un özel hizmetinde bulunmuştu; ordu ise Amerikan içsavaşında yenik düşen ve sürgünde olan güneyli subaylarla doluydu. Bu kişilere göre hidiv eli açık bir patrondur, ama koyu tenli subayların bu kadar çok olduğu bir orduda görev yapmak onları gene de biraz şaşırtıyordu.

Mısır sarayı, hükümdarlarını kısmen Fransız, kısmen Osmanlı olan pürüzsüz ve etkileyici, "Abidin protokolü" içine sarmıştı. 1873'te Galler prensine eşlik eden bir İngiliz gazetecisi, Abidin Sarayı'na hayran kalmıştı. Hayret ifadesiyle, sarayın ziyafet salonunun Avrupa'daki herhangi bir saraya yakışabileceğini kaydetmişti. *"Hidivin sarayının dış görünüşü öncelikle asil. Hizmetindeki şeylerde, arabalarda vs. kraliyet tacının benzerliği var; devleti krala yakışır şahanelikte, kendisine bağlı dışışleri mensupları, ismen olmasa da, aslında bakan düzeyinde; ve charges de la Cour oldukça güçlü kişiler."*

Hidiv Avrupalıları etkilemeye o kadar hevesliydi ki, bölgede saray baloları veren tek hükümdardı. Her kış, Kahire sezonunun doruk noktasında, Kahire'nin resmi dünyası, İskenderiye'nin finans dünyasıyla Mısır'da kışı geçiren Avrupalılar bir araya getirilirdi. Hidiv her zamanki sosyal tavrıyla Abidin Sarayı'nda konuklarını karşılardı. Operadan en ünlü şarkıcıların verdiği konserden sonraki yemeği danslar izlerdi. Hidivin oğulları dans etseler bile, *"harikulade üniformalar giymiş, göğüsleri pırlantalar gibi parlayan"* resmi görevlileri *"maymunlara bakan insanlar gibi salonun çevresinde dururlardı."*⁴

Hidiv önemli ziyaretçileri, kendi bakanlarını ve üst düzey görevlilerini öğle veya akşam yemeklerine de davet ederdi. Ortado-

Şerif Paşa

1823 İstanbul doğumlu olan Şerif Paşa, kültürlü kozmopolit, Mısır'da üç kez Başbakan olmuş ve meşrutiyeti kurmaya çalışmış bir kişiydi.

Seyyid Cemalleddin "el-Afgani"

Aslen İranlı olan "el-Afgani" İslam ile modernleşmenin bir arada olabileceğini öğreten, fevkalade etkili bir Müslüman düşünürüydü. Sırasıyla Afganistan, Mısır, İran ve Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlarına danışmanlık yapmıştı. Bu fotoğrafı, öğrencilerinden olan, Mısır'ın ulusal kahramanı Saad Zaghlul'un çalışma odasında hâlâ asılı durmaktadır.

Arabi Paşa

*"Mısır Mısırlılar içindir"
sloganını İsmail'in selefi Said
Paşa'dan öğrenmiş olan
Arabi, hem İsmail, hem de
Tevfik'in yaveri olmuştur.
Ama 1881-82 yıllarında
Hidiv ve Türk yönetici
sınıfına karşı başını çektiği
milliyetçi ayaklanma,
İngilizlere müdahale için bir
bahane oluşturdu. 1882'den
sonra Seylan'a sürülen
Arabi, 1901'de Mısır'a
geri döndü ama 1911'de
unutulmuş bir
kişi olarak öldü.*

ğu'nun çoğu sarayında yemekler gelenekselliğini muhafaza etmekteydi. Aşçılar hünkârbeğendi gibi efsanevi yemekleri hazırlamak için günlerce uğraşırlardı. Bu yemeğin, adını, avlanırken yolunu kaybeden sultanın karnını bir çiftçinin kulübesinde doyurduğu zaman beğendiği yemekten aldığı rivayet olunur. Bir başka ünlü Osmanlı yemeği ise tavuğun göğsünün dövülerek püre yapılıp, süt ve şekerle pişirilip, tarçınla sunulan, muhallebi türü, tavuk göğsüdür. Bu tür geleneksel yemekten Hidiva Anne'nin masasında bulunabilmekteydi. Konuklar ya parmaklarıyla ya da kaşıkla yerlerdi.

Hidivin sunduğu yemekler ise -belki de yabancı konuklarını etkilemek için- tamamıyla Fransız usulüydü. Konuklardan biri, *"Sunulan Fransız mutfağı en tecrübeli gastronomun bile takdiri ni kazanacak nitelikteydi,"* diye yazmaktaydı. Hidiv, bazen Château Yquem içer bazen de şampanya tercih ederdi. Konuşmalar da Fransızcadı. İster geleneksel, ister Avrupalı olsun saraydaki

yemekler görkemli bir kahve seromonisiyle tamamlanırdı. Kahve tepsisini taşıyanın sol omzu ve kolu, altın simle yüzlerce inci ve pırlanta işlenmiş bir kadife kumaşla örtülü olurdu. Kahve, yumurta konan kapları hatırlatan zarfların içindeki küçük porselen fincanlara konurdu. Zarflar üzerleri mücevher bezenmiş türdendi.

Yabancı ziyaretçiler İsmail'i çok çekici bulurdu. 1870'lerde, *The Times* muhabiri Moberly Bell, "*İsmail'in en olağanüstü tarafı insanları büyüleme gücüydü, bu güce yenilmeyen hiç kimseye rastlamadım,*" diyordu. Yarı kapalı gözleriyle (oftalmiası vardı) zayıf tarafını ararcasına tepeden tırnağa insanı süzerdi, Mısır'a gelen Avrupalıların durumunda bu zayıf nokta da genelde aynıydı: para. Öte yandan İsmail'in sessiz nazırları ile resmi görevlilerinde bu gözler hayranlık yerine korku uyandırmaktaydı. İsmail'in babasına ve dedesine hizmet etmiş olan ve en önemli nazırlarından olan uyumlu ve sofistike Ermeni Nubar Paşa'ya göre, "*İsmail'in sinsi, deniz-yeşili gözleri, etrafındakilere korku saçardı.*" Bir başka nazır da alıcı kuş suratlı, köylü çocuğu İsmail Sıddık'tı. Annesi hidivin sütanneliğini yapmıştı. Sonra hidiv de İsmail Sıddık'ı maliye nazırı ve ülkedeki en önemli adamı yapmıştı. Ancak İsmail Sıddık 1876'da hidivin emriyle öldürüldü – belki de bu, efendilerini memnun etmeyenlere neler olabileceği hakkında diğer devlet görevlilerine verilmek istenen bir gözdağıydı.⁵

İsmail'in hâkimiyeti Osmanlı padişahınınkinden daha mutlak-tı. Kendi kendinin başveziriydi ve gücünü yalnızca ülkeyi modernleştirmek için değil, kendi kişisel hırslarını gerçekleştirmek için de kullanırdı. 19. yüzyıl emperyalizmi sadece Avrupa'ya özgü bir olgu değildi; İsmail de Afrika'da kendi imparatorluğunu yaratma arzusundaydı. Sudan'daki egemenliği, General Gordon da dahil olmak üzere, bir dizi becerikli vali sayesinde neredeyse Nil Nehri'nin kaynaklarına kadar uzanmaktaydı. 1866'da Mısır iki Kızıldeniz limanı olan Massawa ve Suakin'in kontrolünü Osmanlıların elinden aldı ve 1873'te Somali'nin bir kısmını fethetti. İngiltere, Fransa, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Afrika ve

General Gordon

Gordon, Hidiiv İsmail ile Hidiiv Tevfik'e çok bağılıydı. O zaman Mısır'ın bir vilayeti olan Sudan'da 1877-1879 yılları arası ve 1884'ten, 1885'e Mehdi'nin kuvvetleri tarafından öldürölünceye kadar Sudan Genel Valisi olarak hizmet etti. Fotoğrafta, General Gordon Mısır üniformasıyla; hidiiv veya sultanın emrindeki diğeri tüm görevliler gibi fes giymektedir.

Kızıldeniz'i kontrol etme mücadeleleri sırasında, ülke, İsmail'in sayesinde durumunu korudu.

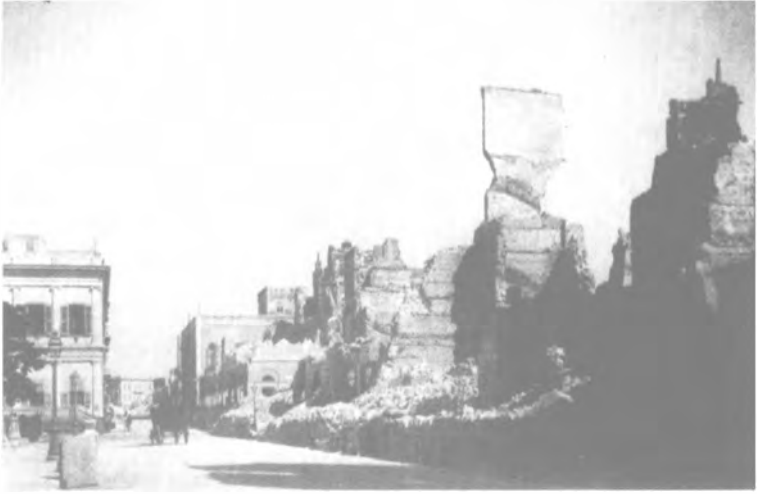
Hidiv İsmail gücünü para harcamak için de kullanmaktaydı. Prensken hesabını bilen biriydi. 1861'de bir İngiliz konsolosun tanımıyla, "*ailesinin özel hayatı düzenli gözüken ve müsrif olmayan tek kişi*"ydi. Ama pek çok diğer prens gibi, o da tahta çıktıktan sonra farklı biri oluverdi; israfı da kişisel çekiciliği kadar olağanüstü hale geldi. Saray, okul veya Kahire'de geçtiği şık bulvarlar... Hidiv inşa etmeye bayılıyordu ama inşaat ucuza malolmuyordu.⁶

Modern bir devlet ve hanedan kurduğu göz önünde bulundurulduğunda, İsmail'in harcamaları zamanın standartlarına göre kaçınılmaz masraflar olarak görülebilir. Örneğin Hidiv, padişaha,

İskenderiye'deki Place des Consuls'un 1882'de İngiliz bombardmanı öncesi görünüşü

1882'de İskenderiye refah bir Avrupa şehri görünümündeydi. Place des Consuls şehrin ekonomik hayatının merkeziydi. Meydanın en ucunda, Mısırlı olmayan nice kişinin servet edindiği borsa binası bulunuyordu.

Bombardıman sonrası İskenderiye

Arabi'nin isyanı sırasında "İngiliz askerleri düzeni temin etmek için" karaya çıkmadan önce İngiliz savaş gemileri Temmuz 1882'de İskenderiye'yi bombaladılar. İngilizler 1947'ye kadar oradan ayrılmadılar.

saray erkânına ve resmi görevlilere alacağı hediyelere muazzam miktarda para harcar, bu yolla Mısır'a daha fazla özerklik sağlardı. Kurmak istediği Afrika İmparatorluğu'nun pahalıya malolması kaçınılmazdı: 1876'da, ordudaki Amerikalı eski güneyli askerler ile Mısırlı subayların kavgaları Habeşistan'la girdiği savaşın yenilgiyle sonuçlanmasına yol açtı. Hidiv İsmail'in bir de toprak tutkusunu vardı. Ya satın alarak ya da (çoğunlukla rakibi olan kuzenlerinden) el koymak suretiyle Mısır'ın tarım arazisinin muazzam bir kısmını ele geçirmişti. Sonraları bu topraklardan alınabilecek en yüksek geliri elde etme girişiminde bulununca, köylülere, yani fellahlara çok büyük acılar vermişti.

Avrupalı bankerlerle yaptığı işlerde ise, sağduyusunu yitirerek, çoğu zaman gülünç faizler ödedi. 1873'te imar programlarını finanse etmek için 32 milyon sterlinlik bir kredi için 77 milyon sterlin geri ödemeyi taahhüt etmişti. 1875'te, asrın en dillere destan

finans pazarlıklarından biri olarak İngiliz devletine 176.000 Süveyş Kanalı hissesini gerçek fiyatının dörtte birine satmıştı. Disraeli, Kraliçe Viktorya'ya muzaffer bir edayla, "*Elde ettiniz, madam*" diye yazmıştı. 1877'de hidiv, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'yla savaştığı sırada, oğlu Hasan'a bağlı Mısır askeri birliklerini de finanse etmek zorunda kalmıştı. 1879'a gelindiğinde, 1862'de 3,3 milyon sterlin olan devlet borçları 98,54 milyon sterlin gibi korkunç bir rakama ulaşmıştı.⁷

1878 Ağustos'unda, popülerite kazanmak ve bir Avrupa müdahalesini önlemek için, o güne kadar mutlakiyetçi olan Hidiv İsmail, meşrutiyet ilan etti. Nubar Paşa'nın yönetiminde bir bakanlık, Avrupa devletlerinin yönetim prensiplerine benzer prensiplere dayanan bir yönetim reformu gerçekleştirmekle görevlendirildi. Bir de yasa koyucu millet meclisi kurulacaktı. Ama, Rothschild's'dan, (çoğu, devlet borçlarını ödemek için satılmış olan) aile mülkü karşılığı almış olduğu borçları ödememe ihtimali, düşüşüne neden oldu. Avrupa devletleri, şimdi olduğu gibi o zaman da bu tür olayları çok ciddi addederlerdi. Mısır'ın Osmanlı hükümlanlığı altında olmasının yalnızca lafta olmadığını gösterircesine, Avrupa devletleri bir araya gelerek Abdülhamit'e baskı yapmaya başladılar. 26 Haziran 1879'da Yıldız Sarayı'ndan Abidin Sarayı'na gelen meşhur telgraf "*İsmail Paşa, Mısır'ın sabık-hidivi*"ne, artık oğlunun hidiv olduğunu bildirmekteydi. Yönetimdeki zümrenin desteğini kaybetmiş olan ve halkı kıskırtma taktiğini de daha önce denemiş bulunan İsmail, artık barınamayacağını biliyordu. Oğlunu hidiv olarak selamlayan ilk kişi olan hidiv, *Mahroussa* adlı yatıyla İskenderiye'den, dostu İtalyan kralı Umberto'nun kendisine tahsis etmiş olduğu villa La Favorita'nın olduğu Napoli'ye doğru hareket etti.

Fakat, Osmanlı geçmişine sadık kalarak (ve yine Müslüman bir ülkede yaşamayı arzu eden ailenin kadınlarını da memnun edebilmek için) İsmail 1888'de İstanbul'a taşındı. Yıldız Sarayı'nda verilen yemeklerde arada bir gözüken İsmail, "*masada bulunan*

diğerleri gibi hareketsiz ve sessiz"di, "*ve yalnızca sultan yemeğine dokunduğunda kendi yemeğine dokunmaktaydı.*" İsmail 1895'te öldü. Hakkındaki düşünceler, Mısır'ı Afrika'nın ilk modern devleti haline getirmesinden ötürü duyulan hayranlıkla, bu değişimin maliyetine duyulan öfke arasında gidip gelir. İsmail'in 1879'daki yaverlerinden biri olan Arabi Paşa adlı Mısırlı subay, İsmail'in "*Mısır'ın mahvının müsebbibi*" olduğunu söylemekteydi.⁸ Böyle katı bir yargının nedeni ise Mısır'ın 1879'dan sonraki akıbetiydi. Bu dönemde Arabi Paşa'nın önemli bir rolü vardı. Yeni Hidiv Tevfik, dışadönük, büyüleyici babasından çok farklıydı. Örneğin, 1880'de yukarı Nil'de bir tura çıktığında, "*bunaltıcı bir sevinçle*" karşılanmış olan ciddi ve mütevazı biriydi. Babasının aksine, fellahların vergi ve borçlarını azaltmaya çalışmıştı.

Kendi hanedanı bile Tevfik'in yeteneklerini pek yeterli bulmuyordu. Oğlu onu *un homme honnête et dou*, bir başka deyişle zayıf olarak nitelemişti.⁹ Ama 1879'daki koşullarla Mısır, en parlak hükümdarın kapasitesini bile zorlardı. Hidiv bir yandan Avrupalı güçlerin talepleri, bir yandan okumuş elit zümrenin meşrutiyet arzusu, öte yandan da Türk kökenli iktidar mensuplarının kendini beğenmişliklerinden giderek hoşnutsuz olan Mısırlılar arasında sıkışmıştı.¹⁰ Türklerle Mısır halkı arasındaki gerginlik İsmail'in döneminde daha da artmıştı. Arabi hatıratında hidivin Türklere "*unvan, madalya, güzel esirler ve fakir Mısırlıların kanını emerek edinilmiş pahalı ve mümbit topraklar, geniş evler... para hediyeleri ve kıymetli taşlar*" verdiğini yazar.¹¹

1880-1882 arasında Arabi, Nubar Paşa, Şerif Paşa gibi diğer politikacılarla Hidiv Tevfik arasındaki güç çekişmesi yoğunlaştı. Başlangıçta Arabi, Tevfik'e, "*Mehmet Ali ailesinin tek doğru dürüst ferdi,*" demeye hazırdı. Arabi, Tevfik'in yaverlerinden biriydi, eşleri de sütkardeşti. Fakat 9 Eylül 1881'de Abidin Sarayı'nın önündeki meydanda, Arabi'nin önderliğinde daha milliyetçi bir hükümet talep eden silahlı bir gösteride dramatik bir olay gerçekleşti. Aileden gelen hükümrانlık içgüdüleriyle Tevfik, "*Ülkenin hidivi*

benim ve istediğimi yaparım,” deyince Arabi, “*Bizler esir değiliz ve bugünden itibaren miras yoluyla geçmeyeceğiz,*” diye cevap verdi. Halbuki Arabi’nin kendi meslek hayatı Mısırlıların ne kadar yükselebildiklerinin bir örneğiydi. Tevfik boyun eğmek zorunda kaldı ama giderek kendi bakanları yerine saray erkânına ve yabancı konsoloslara danışmaya başladı. 1882 Nisanı’nda İngiliz konsolosuna ifade ettiği gibi, güvenebileceği kimse kalmadığı için, İngiltere ve Fransa’ya kendisini “bu kâbustan” kurtarmaları için başvurdu. Aşağılanmıştı ve öc almak istiyordu.¹² Pek çok Ortadoğu hükümdarı gibi Tevfik de yabancı müdahalesini hanedanının korunması açısından gerekli görmekteydi.

Durumun dramatik yönü, Mısırlıların Ortadoğu’daki diğer ülkelerin akıbetini fark etmeleriyle arttı. Nisan 1881’de Fransa, Tunis’u işgal etti. Arabi, “*Sıra yarın Trablus’ta, öbür gün Fas’ta, üçüncü gün de Mısır’da,*” dedi. 19. yüzyılın sonlarında pek çok Müslümanın yaptığı gibi, Arabi de Osmanlı padişahına başvurdu. Arabi, “*Mısır’ın, Müslüman dünyasının lideriyle bağlantısını koruması*” gerektiğine inanıyordu, “*... Hepimiz sultanın çocuklarıyız,*” demektedir. Tevfik de kendisini Arabi ile İngilizlerden korumak üzere sultandan asker talebinde bulunmuştu. Sultan her iki tarafı da hoş tutmak istediye de sonunda, Mısır’da cumhuriyet istediğini hissetmiş olduğu Arabi’yi reddetti.¹³ Aslında, pek çok Mısırlı gibi Arabi de Tevfik’in büyük amcası Halim’in hidiv olmasını istemekteydi. Arabi’ye göre Halim daha yetenekliydi; ayrıca, geleneksel açıdan Halit, Tevfik’ten daha fazla tahtı hak etmekteydi, çünkü hanedandaki en büyük erkek oydu.

Durum daha da kötüleşti ve 31 Mayıs 1882’de Tevfik Ras-el Ti-ne’ye taşındı. Arabi, monarşinin o denli önemli olduğu bir ülkede, hükümdarı fiziki kontrolü altına almamakla ciddi bir hata yapmıştı. İskenderiye’de düzen bozuldu, sonrasında meydana gelen katliamlarda Avrupalı’dan daha çok sayıda Mısırlı öldü. Bu katliamlar İngiliz müdahalesi için mükemmel bir bahane oldu, zira İngiltere Hindistan’a uzanan yol üzerinde hiçbir düşman gücünü hoş gör-

meyecekti. Fransa, o güne kadar Mısır'ın sömürülmesine ortak olmuştu ancak meclisinin ve Fransız seçmenlerin anti-empyrist bir dönemden geçiyor olması nedeniyle bu olaylara katılmadı. Arabi, Tevfik'in otoritesini reddetti ve Kahire'de ulema, Kuran'dan ve hadislerden alıntılar yaparak Tevfik'in tahtan indirilmesinin gerekliliğini kanıtlamaya uğraştı. İngiliz kuvvetleri 13 Temmuz'da Ras el-Tin'i ele geçirerek hidivin desteğini sağladılar. Yapılan harekâta Arabi ve ordusu kolayca yenildiler. Tevfik 30 Ekim'de muzaffer olarak Kahire'ye döndü, tarihi bir törende 12.000 İngiliz askeri selamladı. Mısırlı bir gazeteci, "*Seyredenlerin kalbinde şeref diye bir şey kalmamıştı,*" diye yazdı.¹⁴ İngiliz taburlarının en kısa zamanda ayrılacaklarına dair tekrar tekrar söz verildiyse de İngilizler 1947'ye kadar Kahire'de, 1956'ya kadar da Mısır'da kaldı. 1882'den, on yıl sonraki ölümüne dek, Tevfik o harikulade saraylarından, Mısır yönetiminin üzerinde İngiliz etkisinin giderek arttığını görebilmekteydi. Teorik olarak, tebaası üzerindeki otoritesi, bakan tayin ve azillerinde yetkileri hâlâ aynıydı ama nihai kararlar İngiliz saraylarınca verilmekteydi. Bu İngilizlerin en önemlileri de Genel Konsolos Sir Evelyn Baring, daha sonra da Lord Cromer'di. 1884'e geldiğinde Baring'e göre bakanlar "*önemli meselelerde, yap denileni yapmak-taydılar.*" Mahdi İngiliz kontrolüne bir tehdit oluşturmaktaydı. Hz. Muhammed'in ahfadından olduğunu iddia ederek gerçek bir İslam devleti kuran Mahdi, Sudan'ı hidivin morali bozuk askerlerinden aldı. Hartum'u ele geçirdi, 1885'te Gordon'u öldürdü. Bazı Mısırlıların Mahdi'nin kendilerini "*vergilerden, borçlardan ve Avrupalılardan kurtarmasına*" dua etmelerine rağmen, Mahdi daha ileriye gitmedi.¹⁵

Tevfik İngilizlerin gücünü kısıtlamaya gayret ederek cami ve tekkelerle olan bağlarını yenilemeye girişti. Babası ve mensubu olduğu hanedanın pek çok diğer üyesi gibi, Tevfik de eğitim konusuyla ilgilendi, Abidin Sarayı'nın yanında kendi oğullarının ve paşa çocuklarının gittiği okul da dahil olmak üzere, başka pek çok okul yaptırdı. Ama, Baring'in Lord Salisbury'e yazdığı gibi,

gerçekte, “*Hidiv, herhangi bir aksaklık çıkmadan, istenildiği zaman kısıpaca alınabilir*”di.¹⁶

Tevfik'in ölümünden sonra, Mısır tarihinin en akıllı ve en esnek hükümdarlarından biri olan en büyük oğlu Abbas Hilmi tahta geçti. Abdülhamit ve Lord Cromer'in dışında, Abbas Hilmi'yle tanışıp da etkisinde kalmayan yoktu. 1893'te bir İngiliz yazar Abbas Hilmi'yi, “*Fevkalede uyanık, zarif ve kesinlikle kişisel çekiciliği olan zeki bir adam,*” olarak tanımlamıştı. Tahta geçtiğinde sadece on sekiz yaşında olan Abbas Hilmi, sonradan, ilk günden itibaren “*Ülkem için bir şey yapmak... onu uyandırmak... ve kuruluşun özgürlükte olduğunu, özgürlüğün de yabancılardan hediyeye olarak gelmeyeceğini göstermek istiyorum,*” diyecek kadar kararlı olduğunu anımsayacaktı.¹⁷

Başlangıçta, ülkesi onu aşırı övgülerle karşıladı. Aslında zor bir durumdaydı; bu da hidiv olarak tahta çıkış töreninde simge-lenmişti. Abidin Sarayı'nın önündeki meydana hem İngiliz hem de Mısır birlikleri di-

Hidiv Abbas Hilmi

Mensup olduğu hanedanın pek çok diğer üyesi gibi Hidiv Abbas Hilmi de kendini Ortadoğu'da olduğu kadar, Avrupa'da da rahat hissetmekteydi. Her ne kadar sofü Müslümanlar köpeği maddar olarak nitelendiriyorlardıysa da Hidiv Abbas Hilmi'nin bir köpeği vardı.

zilmişti. Sultanın, Abbas Hilmi'yi hidiv tayin eden fermanı okunduktan sonra Donizetti'nin meci diye marşı, Verdi'nin bestelemiş olduğu Mısır milli marşından önce çalınmıştı. İngiliz ve Osmanlı kısıtlamalarıyla engellenen Abbas Hilmi gene de güç tabanını genişletmeye gayret gösterirdi. Politikaya müdahale edebilmek için Özel Kabine kurdu. Asillerin Kabinesi olarak, bu kabine Fuat ve Faruk'un hükümdarlıkları sırasında saltanatın elindeki önemli bir güç aracı olacaktı.

Abbas Hilmi Mısır ordusu üzerinde de denetim kurmaya çalış-

Yüzbaşı Mustafa Paşa Fehmi (ayakta) ve Prens Hasan Tosun (oturan)

Mustafa Fehmi Paşa aşırı derecede 1891-1893 ve 1895-1908 yıllarında Mısır'ın başbakanıydı. Aşırı İngiliz yanlısı olmasından ötürü, Abbas Hilmi onun yerine başkasını getirmeye çalıştı.

tı. 1892'de Kitchener'i serdar veya başkumandan tayin etti. Fakat 1894'te yukarı Mısır'a yaptığı bir ziyarette ordunun İngiliz subaylarını ve verdikleri eğitimi eleştirerek, "*Doğrusunu isterseniz Kitchener Paşa, Mısır'a böyle bir ordunun hizmet vermesini utanılacak bir şey olarak görüyorum,*" demişti.¹⁸ Ama Lord Cromer, Mısırlı bakanları hidivden daha fazla korkutan, güçlü ve kararlı bir düşmandı. Cromer, Abbas Hilmi'den nefret ederek, 1893'te onu "*Tecrübesiz, dikbaşlı ve hiçbir belirli yeteneği olmayan bir oğlan; bizim yardımımız*

Asyut-Girga hattının Hidiv Abbas Hilmi tarafından 1893'teki açılışı

Hükümdarlığının henüz başında bile hidivin popüler olduğu kendisini bekleyen kalabalığın boyutundan anlaşılmaktadır; arka plandaki bacalar Mısır'ın sanayileşmekte olduğunu işaretliydi.

olmadan altı ay bile tahtta kalamaz,” diye tanımlamıştı. Abbas Hilmi sonunda Kitchener’e güvenini dile getirerek İngiliz yanlısı bakanları yerlerinde tutmak zorunda kalmıştı. 1893’ten itibaren İngiliz yanlısı danışmanların bulunmadıkları toplantılarda alınmış kararlar geçersiz ve hükümsüz sayılmıştı. Her ne kadar Cromer, İngilizlerin maaşlarının, okumuş Mısırlıların gözünde İngiliz işgal ordusundan daha fazla nefret uyandırdığını biliyordu, buna rağmen 1896’da Mısır yönetiminde görev yapan İngilizlerin sayısı 286’yken bu sayı 1906’da 662’ye yükselmişti.¹⁹

Kahire ve İskenderiye’deki İngilizlerden, küstahlıkları kadar, en iyi görevlerde bulunmalarından ötürü de nefret edilmekteydi. İsmail mezhebinin başı olan Ağa Han, Britanya İmparatorluğu’na yaptığı hizmetler karşılığı Hint prensi ve Müslüman sözcü yapılmıştı. Ağa Han, Mısırlılar ile Avrupalılar arasındaki toplumsal ayırımın katılığı karşısında hayrete düşmüştü. Kahire sezonu denilen olaya Mısırlılar yalnızca seyirci veya hizmetkâr olarak katılmaktaydılar. Devrin en lüks otelleri Kahire, Luksor, Asvan ve gözde kaplıca Helvan Avrupalı ziyaretçilerin keyfi için inşa edilmişti. Örneğin, (annesi İstanbul’un zengin Hristiyan ailelerinden Baltazzi’lerden olan) Marie Vetsera (Mayerling’de Avusturya Veliht Prensi Rudolf ile birlikte) intihar etmeden bir yıl önce 1887-88 kışını Mısır’da Portekizli bir prens ve Macar bir kontla flört ederek geçirmişti. 1907’de genç Agatha Christie annesi tarafından Mısır’a koca bulmak üzere götürülmüştü. Her ne kadar kendisine uygun bir koca bulunamamışsa da, Agatha Christie bu seyahatte fevkalade iyi vakit geçirmişti. “*Bir genç kız açısından Kahire rüya gibiydi. Orada kaldığımız üç ay boyunca haftada beş dansa gittim,*” diye yazmıştı.²⁰

Hidivin baloları ve İngiliz hayranı kuzeni Prenses Nazlı’nın salonu dışında, Avrupalılarla Mısırlıların bir araya geldikleri başka ortam yoktu. Kitchener de Mısırlıların artık Gize Kulübü’ne alınmalarını sağlamıştı. Cromer ise tenis kortlarında görevli çocuklara “*Oğlum, top,*” diye bağırarak için gereken Arapçadan daha fazlası-

Boğaziçi'nde Beykoz'daki Hidiv Ksarı

Hükümran olan Mısırlı aile yazlarını Boğaziçi'nde geçirmekten hoşlanırdı. 1840'larda inşa edilmiş olan bu ksar, İstanbul'da ahşap yerine taş ve mermerden yapılmış olan ilk binalardandır. Hidiv ile akrabalarının Boğaziçi'nin başka yerlerinde de sarayları bulunmaktaydı.

nı öğrenmeye zahmet bile etmemişti. İngilizler kendi sınıf sistemlerinin katılığını Mısır'a taşımışlardı. Mısır sarayında görev yapan İngiliz mürebbiyeler ve öğretmenler, yemeklere, iklime ve dine alışabiliyorlar fakat sınıf farklılığının zayıflığına alışamıyorlardı. Tevfik'in oğullarına öğretmenlik yapan bir İngilizin “*doğu saraylarında tuhaf bir demokrasisi var,*” diye küçümseme dolu hatıratında, saray maiyetiyle yemek yemeyi reddetmesiyle böbürlenmesi, İngilizlerin Mısır'da neden sevilmediğini açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Hidiv ile İngilizler arasındaki güç gösterisini İngilizlerin kazanmasıyla hidive kısıtlı bir hareket alanı kalmıştı. 1904'e kadar İngiltere'nin en belli başlı düşmanı olan Fransa ile Rusya'nın baskılarının elle tutulur bir sonuç vermesi zayıf bir ihtimaldi. Abbas Hilmi'nin hatıratında şikâyet ettiği üzere, Türk yönetici sınıfı pasifti.

Koşan uşaklar veya seyisler

Kahire'deki paşalar en şık uşak sahibi olmak için birbirleriyle yarışlardı.

Her evin uşağı farklı kayafet giyer ve insanların efendilerinin arabalarının önünden çekilmesi için özel bir şekilde bağırırlardı.

1882 öncesi belirgin olan canlılık ve kendine güven İngiliz işgalince yok edilmişti. Bir zamanlar bakan ve general olarak kamu hayatında önde gelen rolleri olan prensler artık kendilerini hayır işlerine, topraklarına ve zevki sefaya vermişlerdi. Bu zevklerin başında da yazları Boğaziçi'nde geçirmek geliyordu.

20. yüzyıldaki düşüş öncesi, sultan sarayları ve onlara saygılı mesafedeki prens ve prenseslere ait sarayların ve paşaların ahşap yalılarının sıralandığı Boğaziçi, tarihin sihirli bir dönemini yaşamaktaydı. Osmanlı dünyasının her köşesinden gelen kişileri kendine çekmekteydi: Samos ve Karabağ prensleri ile Hicaz şerifi gibi, hidiv ile ailesi de Boğaziçi'nin cazibesine kapılanlardandı. Akşamları kayıklarıyla Boğaziçi'nde gezerler, etrafı seyredeler veya dostlarıyla sohbet ederlerdi. Hidivin annesine ait mavi ve altın varaklı kayak en uzun ve en şık olanıydı.

Yasama Meclisi'nin 1914'teki açılışı

1883'te kurulan Yasama Meclisi'nin gücü azdı. Hidivin solunda diplomatlar – aralarında düşmanı Kitchener de bulunuyor.

Sağda ise saray yetkilileri. Hidivin arkasında hidiv ve hanedanın kurucusu Mehmet Ali'nin portreleri yer alıyor.

Hidiv Abbas Hilmi ile Kral V. George'un Port Said'deki buluşması, 19

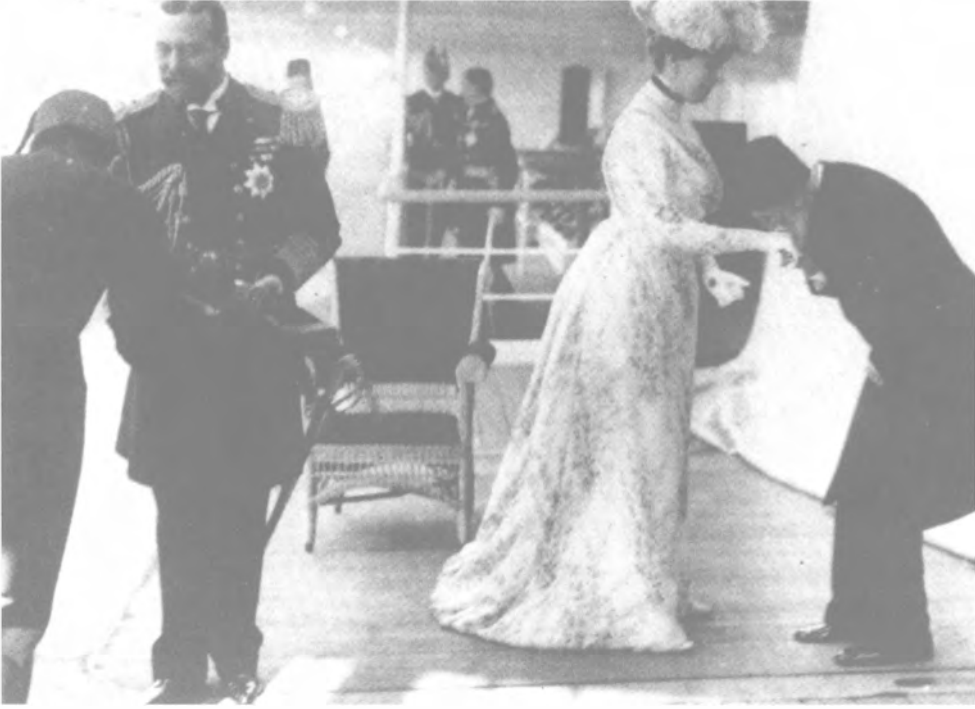
Soldan sağa ayakta: Sir Reginald Wingate, Mısır ordusu Serdar'ı veya Başkumandanı Genel Valisi; Prens Muhammed Ali, hidivin erkek kardeşi; adı bilinmeyen bir İngiliz su Efendi; Sultan V. Mehmet'in en büyük oğlu; hidiv; V. George; Lord Kitchener; Kahire'deki konsolosu. Oturanlar: Kraliçe Mary ve dört kez Osmanlı sadrazamı olan Kâmil Paşa. Kralı olarak tahta oturmak üzere Delhi Durbar'a giderken Mısır'ı ziyaret etmekteydi. Mary kendi sandalyesini vermesi Ortadoğu'da hayranlık uyandırmıştı. Osmanlı protokol ku sadrazam ve prensler, Mısır hidivinden önce gelirlerdi.

En hoş görüntülerden biri sultanın doğum günü için düzenlenen fener alayıydı. Dolmabahçe ve Çırağan Saraylarının uzun ön cepheleri suyun üzerinde pırıldayan bir ışık şeridi oluştururdu. Yalı sahipleri de en güzel süslemeyi yapabilmek için birbirleriyle yarıştı. Hidiv İsmail'in torunu Emine Fuat Tugay, çocukluğunda pek çok yazı Boğaziçi'nde geçirmişti. O günleri, *"koyulaşan karanlık silüetleri yok ederken, valide sultanların sarayları, muhteşem yalılar, parkların yükselip alçalan tepeleri başka bir dünyanın güzelliğine bürünürdü; denizin üzerinde ışıldayan şekiller, semanın sonsuzluğuna kavuşan tepelere ışık saçardı,"* diye hatırlamaktaydı.

1893'ten sonra Abbas Hilmi çoğu yazı Boğaziçi'nde geçirir oldu. Sultanın hafiyeleri tarafından izlenmekten hiç hoşlanmamasına rağmen, sık sık Yıldız Sarayı'ndaki akşam yemeklerine katılırdı. İskenderiye yakınlarında çirkin bir saray yaptırmıştı. 1905'te de Boğaziçi'nde Çubuklu'da *art nouveau* bir ev yaptırmaya başladı. Abbas Hilmi, Mi-

sır'da popüler olmaya devam etmişti. Kahire sokaklarından çikolata renkli, özel üniformalı, çıplak ayak koşan uşaklarla geçerken alkışlarla karşılanmış, İngilizlere ise lanetler yağdırılmıştı. Muazzam bir servete sahip olan Abbas Hilmi, hidiv olarak da elindeki tüm imkânları bu serveti artırmaya kullanmıştı. Vaktiyle iyi bir Osmanlı olarak, İstanbul'a *"Müşlûmanların kalesi ve de mümin-*

Kraliçe Mary ve sadrazam

V. George ve Kraliçe Mary, Prens Muhammed Ali (solda) ve eski sadrazam Kâmil Paşa'yı kabul ediyorlar. İngiliz işgalindeki Kıbrıs'tan olan Kâmil Paşa o kadar İngiliz yanlıydı ki kendisine İngiliz Kâmil denirdi.

lerin halifesinin şehri," diyen Mustafa Kâmil gibi genç, milliyetçi bir politikacı artık hidivin sağladığı fonlarla çalışmaktaydı. Abbas Hilmi Mısır'ın İngilizlere karşı son savunmasıydı; eğer yurttaşlarından soyutlanabilirse, kendinden önce babasının yaptığı gibi yabancıardan yardım isteyebilirdi.²¹

Fakat hidivin pozisyonu 1904'te İngiliz-Fransız mutabakatıyla zayıflamıştı. Bunun en önemli nedenlerinden biri de İngiltere'nin Mısır üzerindeki hegemonyasını güçlendirme konusunda Fran-

sa'nın onayını alma ihtiyacıydı. O yıl, Mustafa Kâmil'in öfkesine neden olan durum hidivin bir İngiliz yaver edinmesi ve İngiliz kralının doğum günü resmi geçitinde, daha sonraki yıllarda da tekrarlayacağı gibi selam durmasıydı. Mustafa Kâmil, İngilizlerin çekilmesi konusunda umut kalmadığını bilmekteydi. 1907'de, Sir El-don Gorst'un Konsolos-General olarak gelişiyle sarayla konsolosluk arasındaki çekişmeye ara verildi. Sir Gorst kısa zamanda hidivle mükemmel ilişkiler kurdu. O dönemde bir Ortadoğu hükümdarını küçümsemek yerine onunla birlikte çalışan az sayıda ki İngiliz yetkiliden biri oldu.

Fakat 1911'de Gorst'un yerine Kitchener'in gelmesiyle hidivin konumu tekrar bozuldu. Suriye için beslediği emellerinin ve Mısır'daki iş spekülasyonlarının Jön Türkler'in husumetini çekmesiyle, Kitchener hidive karşı yeni silahlar edinmişti (bkz. sayfa 18). Abbas Hilmi'ye "*bu kötü küçük hidiv*" diyen Kitchener Britanya İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki Genel Valisi olma hayalleri kuruyordu. 1914'te hidivin vakıflar üzerindeki gücü ve birtakım küçük unvan ve madalya verme yetkisi (ki diğerlerini sultan verirdi) azaltıldı.²² O yazı, her zamanki gibi, Boğaziçi'nde geçiren Hidiv'in geleceği belirsizdi. Hayatı bile tehlikedeydi. Sadrazamı ziyaret ettiği sırada muhtemelen Jön Türkler tarafından tertiplenmiş bir suikast girişimi olmuştu.

~3~ Beyler ve Sultanlar

Bardo Sarayı

Tunus'un dışındaki Bardo Sarayı Tunus Beyi'nin resmi ikametgâhıydı. 18. yüzyılda başlanan inşaaata peş peşe gelen beyler ilave yapmışlardı. İçinde bir müzesi, dükkânları, makam odaları ve harikulade davet salonları bulunmaktaydı. Saray bugün müze olarak hizmet vermektedir.

Ortadoğu'da hükümdarları tehdit eden unsurların en belli başlıları Rusya ve İngiltere'yken, Afrika'da bu tehdit Fransa ile İtalya'dan gelmekteydi. Tunus teorik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası sayılsa da, 18. yüzyılın başından itibaren Hüseyini hanedanı beyleri tarafından yönetilmişti. 1869'da Muhammed el-Sadık (1859-82) mali bağımsızlığını Fransızların kontrolü altındaki bir komisyona kaptırmıştı. Vaktiyle İstanbul'dan Tunus Bey'i için esir pazarından satın alınmış, büyük reformcu Çerkez Nazır Hayreddin 1875-78 yılları arasında Tunus'un mali işlerine çekidüzen vermeyi başardı. Ayrıca ilk modern laik okulları kurdu. Fakat, pek çok sarayda olduğu gibi, hükümdarın şahsi israfı, nazırlarının reform girişimlerine engel oldu. Hayreddin'e göre, "*Görünüşte yönetimimden hoşnut olan Tunus beyi, aslında, kendisine ve maiyetine, hem kamu hem de özel varlığını dilediği gibi har vurup harman savurmasına ve milyonları israf etmesine izin veren eski düzeni gizliden özlemekteydi.*" Hayreddin istifa edip 1878'de İstanbul'a geri döndü.

Tunus beyinin müsrifliği ve tebaasının devlet yönetimine katılma arzusunu şüpheyle karşılaması, Tunus'un bağımsız gelecek şansını yok etti. Avrupa emperyalizminin altın çağında çok yaygın olan ganimet paylaşmadaki hesaplar sonucunda Fransa, Tunus'ta serbestçe at oynatmak şartıyla İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs'ı işgaline göz yummuştu. O 1881 Nisan'ında Cezayir'deki Tunus aşiretleri tarafından yapılan zulmü ve Tunus beyine yardım etme gereğini bahane eden Fransa, Tunus'u işgal etti.¹ 1881 ve 1883 antlaşmalarıyla, Tunus beyi ülkenin kontrolünü işgal ordusuyla Tunus'taki Fransız genel valisine teslim etti.

Her ne kadar, Tunus beyi başbakanı tayin etme hakkını elinde tutmaktaydıysa da beyin tüm fermanları artık Fransız genel valisinin onayından geçmek durumundaydı. Fransız işgal ordusunun kumandanı Tunus beyinin Savunma Bakanı gibi davranmaktaydı. Yarı Osmanlı, yarı Fransız ve İtalyan saray erkânıyla çevrili, emrinde bir hizmetliler ordusu olan bey, tebaasının ve Fransız

Tunus Beyi Ali (1882-1902)

Bey, fesin bir tür Tunus uyarlamasından giymektedir.

Bey el-Mahalla bir prensle

Tunus beyi veliahtına Bey el-Mahalla unvanı verilirdi.

**Fransız Cumhurbaşkanı Loubet'in Tunus Beyi (1902-06)
Muhammed el-Hadi'yi ziyareti, 1903**

*Tunus beyi burada Fransız cumhurbaşkanının eşi olarak
görünmektedir; gerçekte ise yalnızca bir Fransız kuklasıydı. Beyaz
püsküllü şapkasıyla bir Fransız bakanı beyin sağında oturmaktadır.*

yetkililerinin kendisini giderek daha az umursamasına rağmen, bir harikulade saraydan diğerine gezip durmaktaydı. 1890'larda, bir İngiliz seyyahı, onu sönmüş bir volkana benzetmişti. Bey, ulusal arzulara sahip olmaktan o kadar uzaktı ki, bazı Tunuslu aydınlar, ulusal bağımsızlığa ters düşmesine rağmen, Fransa'nın getirmekte olduğu reformları desteklemekteydiler.²

Arabi Paşa'nın Mısır'da yaptığı gibi, Tunus beyleri de Osmanlı İmparatorluğu'yla olan bağlarını vurgulayarak Fransız ve İtalyan istilalarını önlemeyi ummuştu. Bu bağlar 1871'de Osmanlı sultanının göndermiş olduğu bir fermanla Tunus beyini resmen görevlendirmesiyle teyit edilmişti. Tunus'ta Osmanlı sultanı adına yeni madeni paralar çıkartılır, dualar edilirdi. Pek çok Tunuslu İstanbul'u kendi dünyalarının merkezi olarak görürdü: Tunus'ta iktidardan düşen Hayrettin Aralık 1878'den Haziran 1879'a kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamı olmuştu. Fakat Tunus beyi

1881'de Osmanlı sultanından yardım talep ettiğinde, tek elde edebildiği daha dikkatli davranması için nasihat almak olmuştur. Fransız koruması altındayken beyin kâtiplerinin Osmanlı sultanının kâtipleriyle temas halinde olmasına rağmen, somut bir sonuç elde edilemedi.

**Sidi Muhammed el-Habib'in Fransa Cumhurbaşkanı
Millerand'ı Paris'te ziyareti**

*Sidi Muhammed el-Habib uzaktan bir kuzeninin ardından, 1922'de
Tunus Beyi olarak tahta çıktı ve 1929'a kadar hükümdarlık yaptı.*

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'da en çok ilgilendiği yer Tunus değil, doğrudan İstanbul'dan yönetilen Trablus'tu. Senusi ailesi tarafından yönetilen Senusi mezhebi kıyı şeridinin ötesindeki bölgelerde ilin gerçek yöneticileriydi. Ortadoğu'daki pek çok hanedan gibi (Hicaz'daki Haşimiler ve Lübnan'daki Şehablar) Senusiler de yerel çekişmelere ve emperyalist güçlere karşı onları en iyi koruyan kuvvet olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu görmekteydi. Sultan sık sık yaverlerini mezhebin lideriyle görüş-

meye gönderirdi. 1911'den sonra bu mezheplerle imparatorluk İtalyan işgalcilerle karşı birlikte savaştı.³

Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi, Tunus ile Fas arasındaki farkta görülebilir. Teknik olarak hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Tunus, dış dünyaya açık ve 1860-1864 arasında anayasası ve meclisi olan ilk Ortadoğu ülkesiydi. Buna karşılık Türkler tarafından hiç fethedilmedikleri için gurur duyan Arapların ve Berberilerin yaşadığı Fas bambaşka bir dünyaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda olanın aksine, Fas'ta gayrimüslimlerin camilere girmeleri yasaktı (hâlâ da yasaktır).

Fas sultanı ile Osmanlı sultanı arasında geçmişten gelen bir antipati vardı. 1887'de Fransız yayılcılığını kontrol altına alabilmek için Almanların Fas ile Osmanlılar arasında bir müttefiklik kurma çabalarına cevaben Fas sultanı, "*Türkiye'yle aramızda herhangi bir anlaşma yapmak mümkün değildir,*" demektedir. Onun gözünde "*Boğaziçi'ndeki sultan,*

şerif değildi." Yani Osmanlı sultanı, Hz. Muhammed soyundan olmadığı için, teorik olarak, halife olmaya hakkı yoktu. Fas sultanı ise, Hz. Muhammed soyundan olmaktan gurur duymaktaydı. Zaten yetkisinin de en büyük dayanağı buydu. Ortadoğu hükümdarları arasında, en çok Fas sultanının dini kimliği politik liderliği kadar ön plandaydı. Öyle ki dini yetkisi, vergilerini ödemeyi reddeden aşiretler tarafından bile kabul edilmekteydi.⁴

Osmanlı sultanına karşı bu kayıtsızlığı sergileyen kişi Mevlay Hasan'dı (1873-94). Akıllı, çalışkan, 1.80'in üzerindeki boyu ve esmer teniyle Hasan, modern Fas'ın en yetenekli sultanlarındandı. Bir Fransız diplomatın 1887'de yazdığına göre "*Hasan her şeyi kendi görüp, kendi yönetmek istiyor*"du. Ordusunu sivil yönetimin bir aracı olarak kullanmaktaydı. 1877'de bir Fransız askeri heyeti ve Maclean adlı bir İngiliz eğitmen bazı birliklere modern askeri eğitim vermişlerdi. Mevlay Hasan, imparatorluğundaki aşiret huzursuzluklarını bizzat bastırmak için sultanlığını bir ucundan diğerine gezdi. Ülkede devletin hâkimiyetinde bulunan *bilad el-makhzen* bölgeleri yanı sıra, *bilad el-siba* olarak bilinen bölgelerde 600'ü aşkın, sözde sultana bağlı aşiret bulunmaktaydı. Aşiret ayaklanmalarından o kadar korkulmaktaydı ki, 1894'te sultanın ölüm ha-

Tunus Beyi Ahmet Paşa (1929-42)

Ahmet Paşa döneminde Fransızlar bazı milliyetçi kıpırdanmalara rağmen ülkenin tüm kontrolünü ellerinde tuttular.

min bir aracı olarak kullanmaktaydı. 1877'de bir Fransız askeri heyeti ve Maclean adlı bir İngiliz eğitmen bazı birliklere modern askeri eğitim vermişlerdi. Mevlay Hasan, imparatorluğundaki aşiret huzursuzluklarını bizzat bastırmak için sultanlığını bir ucundan diğerine gezdi. Ülkede devletin hâkimiyetinde bulunan *bilad el-makhzen* bölgeleri yanı sıra, *bilad el-siba* olarak bilinen bölgelerde 600'ü aşkın, sözde sultana bağlı aşiret bulunmaktaydı. Aşiret ayaklanmalarından o kadar korkulmaktaydı ki, 1894'te sultanın ölüm ha-

Muhammed en-Nasır, Tunus beyi (1906-1922) ve bakanları, 1911

Bu çok hoş üniformalı kimselerin Tunus'taki çok sayıdaki küçük rütbeli Fransız resmi görevlisi kadar güçleri yoktu.

beri, saray erkânı Fes şehrine salimen varıncaya ve yeni sultan ülkenin ileri gelenlerinin desteğini alıncaya kadar gizlenmişti.⁵

Şerif hanedanında sultanın en büyük oğlu, dini yetkileri ya da *barakayı* da miras alarak tahta geçerci. Ama yeni sultan, Mevlay Hasan'ın ikinci oğlu Mevlay Abdülaziz'di (1849-1908). Tahta çıkış sırasındaki bu değışiklik 1.80'den uzun ve enine boyuna iri başmabeyinci, eski esir, siyahi Ahmed bin Musa tarafından ayarlanmıştı. Bu kişinin babası hanedanın temizlikçisi olarak görev yapmıştı, Ahmed bin Musa 1900'deki ölümüne dek çok zengin olmuş, sultan naibi ve sadrazam olarak Fas'ı yönetmişti.⁶

Ahmed bin Musa'nın gücü, Fas'ta hükümetin en temel unsurunun saray erkânı olduğunun bir simgesiydi. Başmabeyincinin kontrolü altındaki iç saray erkânı sultanın abdesti, çayı, yatağı ve

seccadesinden sorumlu dört bölümden oluşmaktaydı. İlk iki bölüm, siyahi kölelerden, üçüncüsü “makhzen” aşiretlerinin temsilcilerinden ve dördüncüsü de sultanın kuzenlerinden oluşmaktaydı. Kaid el-Mechouar'ın yönetimindeki dış saray, siyahi kölelerin, 500 ulak ve 3.000 muhafızın görev yaptığı ahırlardan oluşmaktaydı. Muhafız alaylarının biri makhzen aşiretlerinden oluşturulurdu ama sultanlar kendi tebaalarına güvenmedikleri için en güvenilenler, sultana sadakat yeminini İslam dininin en büyük muhaddisi el-Buhari'nin eserleri üzerine ettiklerinden ötürü abid el-buhari diye bilinen siyahi kölelerdi.

Fas saray halkı “*kılıçlılar*” olarak tanınmaktaydı. “*Çantacılar*”, yani devlet memurları hükümeti oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu hariç, çoğu Ortadoğu monarşisinde olduğu gibi, hükümdar nereye gitse onunla beraber gider ve çalışma mekânlarını hükümdarın sarayında veya çadırlarında kurarlardı. Fas sultanının Rabat, Fes ve Marakeş'teki sarayları yeşil kiremitli damları olan etrafı bahçe ve avlularla çevrili serin, beyaz binalardı. Hepsi bütünüyle geleneksel yapılar olup, Fas çinileriyle bezenmişti; içlerinde de az sayıda eşya bulunmaktaydı. Bakanlar ve sadrazam, avluların birini çevreleyen sade odalarda çalışırlardı; çevre, kâtipler ve dilekçe vermeye çabalayanlarla dolu olurdu. Bu odalardaki tek eşya, yerleri kaplayan haklardı.⁷

Fas sultanının saray erkânı ve muhafızları, sultanın halkın karışısına çıktığı zamanlarda sergilenen debdebeyi, Boğaziçi'ndeki, nefret ettiği rakibi Osmanlı sultanınıninki kadar etkileyici kılardı. 1880'de Fes'te ağırlanan İngiliz elçilik erkânı gördükleri resmi kablulden çok etkilenmişlerdi. Oradaki İngiliz zevattan Philip Trotter'e göre gökkuşağının her renginden giysiler giymiş muhafızlar, “*aslında tarif edilemeyen fakat insanın bakmaya doyamadığı uyum içindeki bütüne karışıp gitmekteydi.*” Muhafızlar, beyaz müslin giysiler içindeki saray erkânıyla muhteşem bir tezat teşkil etmekteydiler. “*Ortada atlı ne bir asker ne bir subay bulunmak-*

taydı. Zira bu tür resmi durumlarda Fas sultanının karşısında herkes yaya olmalıydı. Sultanın tahtı eğeri, köşkü ise gökyüzüydü.” Sultan at üzerinde görünürdü; önden baş mabeyinci, arkasından ise siyahi muhafızları gelirdi. Uzun beyaz kumaşları yavaş ve ritmik hareketlerle sultanın başına doğru sallayarak sinekleri kovan görevliler de korteje eşlik ederdi. Sultanın başı üzerine kırmızı devlet şemsiyesi açılırdı. Kalabalık, hep bir ağızdan, *“Efendimiz, Efendimiz,”* diye avazı çıktığı kadar bağırırken, askeri birlikler de sultana secde ederlerdi. Ramazanı izleyen iki bayram ve Hz. Muhammed’in doğumu daha da görkemli bir biçimde kutlanırdı. Bir Fransız seyyaha göre *“kitleleri etkilemek için daha iyi düzenlenmiş bir hükümdarlık töreni veya dini ayin göremezdiniz.”*

Oysa seyyahın bunları yazdığı dönemde, geçmişe göre halka açık daha az sayıda tören yapılmaktaydı, halkta da daha az heyecan vardı, zira Fas’ın yeni genç sultanı fazla popüler değildi.⁸ Abdülaziz aptal değildi: *“Hoş bir tebessümü ve hiç de akılsız olmayan bir yüzü vardı.”* Ancak Abdülaziz iktidardan çok kendi zevkleriyle ilgiliydi. Fotoğrafçılığa tutkundu, M. Veyre adlı bir Fransız kendisine bu konuda ders vermek üzere tutulmuştu. Kısa zaman sonra, sultan siyah-beyaz fotoğraflar çekebildiği kadar renkli fotoğraflar da çeker olmuştu. Haremi, fotoğraflarının en sevdiği konusunu teşkil etmekteydi, hatta haremindeki bazı kişilere fotoğraf çekmeyi de öğretmişti.

Belki Abdülaziz’in zevklerinden bazıları modern teknolojinin harikalarını tebaası arasında yayma ve sevdirme olarak savunulabilirdi ama bunlar, aynı zamanda, devlet işlerine olan ilgisizliğin de belirtileriydi. Sultanın tahta çıktığı yıl Kaid Maclean, birliklerin Başkumandanlığı yanı sıra, sultana fonograf, fotoğraf makinesi, motosiklet ve tenis teçhizatı temin eden ana kişi konumuna gelmişti. Maclean, *“Sarayda işlerin yapılış biçimi ilginçti. Bir yanda sultan kendisini fotoğraf albümleri ve meka-*

nik oyuncaklarla eğlendirirken, öte yanda vezir-i azam, önünde yerde oturup dışardaki kâtipleriyle çalışıyordu,” demektedir. Hükümetinin vergileri artırma ve aşiretleri kontrol etme girişimlerinden çok, sultanın hanedanının geleneklerini aşma arzusu, halkını kendisinden uzaklaştırıyordu.⁹ Sultanın kendi müsrifliği de hükümetinin 1902’den sonra dış borçlanmayı artırmasına katkıda bulundu.

Ahmed bin Musa gibi kölelerin en yüksek pozisyonlara gelebilmesine rağmen, Fas’ta Ortadoğu’nun diğer monarşilerinden daha fazla aristokrasi vardı. Fas’ın en önemli aileleri eski dini şehir Fes’te ikâmet etmekteydiler. Denildiğine göre, sultan ancak *“Fes’teki imamların ve şehrin önde gelen kişilerinin oluşturduğu bir heyetçe sultan ilan edildiğinde”* tahtını güvenceye almış olurdu.”¹⁰ Bir de aşiret reislerinin oluşturduğu aristokrasi vardı. 20. yüzyılın ilk yarısında aralarında en güçlü olanı güneydeki başkent Marakeş civarında üslenmiş vahşi ve zevk düşkünü el-Glaoui’ydi.

El-Glaoui’nin ve dinci aristokrasinin kuvvetleri sultanın kardeşi, Marakeş belediye reisi Mevlay Hafid’le birleşip 1908’de Abdülaziz’e saldırdı. Fas kargaşa içindeydi. Birbirine rakip iki kardeşin birlikleri çoğunlukla karşı taraftan kaçanlardan oluşmaktaydı. Üstüne üstlük, kuzeyde de Ebu Himara adında biri iki kardeşin büyük ağabeyi olarak tahtta hak iddia etmekteydi. Fransa bir borç komisyonu kurmuş, 1904’te gümrük gelirlerinin yüzde 60’ını ele geçirmişti; ülkeye müdahale etmek için bahane kollamaktaydı. 1907’de Kazablanka’da dokuz kişinin öldüğü Avrupalı tüccarların *“katliamı”* tıpkı 1882’de İskenderiye’deki *“katliamı”*ın İngiltere tarafından bahane edilmesi gibi, uygun bir fırsattı.

Bölgede İngiltere, Fransa ve Rusya’ya karşı düşmanlık duygularının yanında, Alman imparatorunun Ortadoğu’ya kişisel sempati duyması, Almanya’yı Ortadoğu’nun hükümdarlarına yardım etme arzusunda olan tek Avrupa gücü yapmıştı. Fakat ne Kayzerin

Mevlay Abdülaziz (1894-1908)

Bu fotoğraftaki gibi, sultanı Avrupalı üniforma giymiş ve madalyalar takmış olarak gösteren fotoğraflar, sultanı Hristiyan olmuş sanan Fas halkının ondan uzaklaşmasına neden olmaktaydı.

Mevlay Hafid (1908-12)

Kardeşi Mevlay Abdülaziz'den tahtı kapan ve dört yıl sultan olarak ülkeyi yöneten Mevlay Hafid, 1912 Martı'nda Fas'ı Fransız korunması altına sokan Fes Antlaşması'nı imzalamaya zorlanmıştı. Kukla hükümdar rolüne dayanamayan Hafid dört ay sonra tahtından feragat etti.

Mevlay Yusuf (1912-27)

Mevlay Yusuf'un kusursuz ahlak anlayışı ve dindarlığı, Fas'ta monarşinin prestijini düzeltmeye yardımcı oldu.

Mevlay Yusuf seyahatte

Sultanın Rabat, Fes ve Marakeş başkentleri arasındaki seyahatleri

Fransız askerlerinin olmadığı görkemli olaylardı.

Resimde, altın ve kırmızı renkli şemsiyenin gölgesindeki

sultana Fas birlikleri eşlik etmektedir.

1905'teki Tanca ziyareti, ne de bir Alman harp gemisinin 1911'de Agadir'e gönderilmesi Fas'ın mukadderatını geciktirebildi. Fransız birlikleri tedricen ülkeye yayıldılar ve 1912'de ülkeyi kontrol altına aldılar. 1912 Ağustos'unda Kazablanka'da bulunan bir ziyaretçi Place du Commerce'deki Café du Commerce'in beyaz demir masalarını aperatif içen Fransız subaylarıyla dolu bulurdu. Bu manzara sanki Fransa'da bir yerdeki gibiydi.

Buhara ve Mısır gibi diğer başka Ortadoğu monarşilerinde olduğu gibi, emperyalist bir gücün müdahalesi “*korumak*” istediği monarşiye yararlı olabilirdi. 30 Mart 1912 tarihli Fes anlaşmasıyla Fransa, “*Fransız devletinin faydalı göreceği idari, hukuki, eğitim,*

**V. Muhammed (1927-61) ve oğlu Veliht Prens Hasan,
Paris Camii'ni ziyaret ederken, 1931**

Başlangıçta V. Muhammed Fransız yetkililere hiç sorun çıkartmadı. Bu ziyarette de Fransız korumasını Fas monarşisini mahvolmaktan kurtardığı için övmüştü.

ekonomik, mali ve askeri reformları Fas'a takdim etme hakkına mukabil, majesteleri şerifi, şahsını ve tahtını tehdit edebilecek tüm tehlikelerden korumaya söz verdi. Fas'taki Fransız genel valisinin emrindeki Fransız yetkililer, yavaş yavaş, hükümetin büyük bölümüne hâkim oldular. Sultan, Fransız generalin önüne koyduğu emirleri imzalama durumuna düşürülmüştü ama Faslı yetkililerin seçiminde bir miktar yetkisi hâlâ vardı.¹¹

Öte yandan, sultanın ülkenin dini yaşamı üzerindeki yetkisi devam etmekte, Fransız devleti de, geleneksel saray törenlerini yeniden canlandırmasında onu teşvik etmekteydi. 1916'da yazıl-

V. Muhammed ve Veliht Prens Hasan cuma namazına giderken
Yalnızca sultan ve veliahtı at sırtındadır. Fransız subayları da dahil olmak üzere, tüm resmi görevliler attan inmiş, yürümektedirler.
Kafîleye eşlik eden askerler, sultan camiye yaklaşırken
"Efendimiz, Sultanımız çok yaşa!"
diye bağırmaktadırlar.

A Muhammed, Vellaht Prens Hasan ve Mevlay Hasan

13 Temmuz 1942'de bir sünnet düğününde

Sultan'ın iki oğlunu yanındaki tahta oturtmuş.

Vellaht Prens Hasan 1961'de tahta geçti ve ülkesini

1999'da oğlunu Kadir II. Hısan olarak yönetti. Solda.

mış bir raporun ifadesiy-
le, “sultanın kişisel pres-
tijini canlandırmak için
alınacak ilk önlem,
onun çevresindeki eski
gelenekleri ve eski saray
törenlerini yeniden ya-
ratmaktır.” Fas’taki Fran-
sız genel valilerin ilki, en
naziği ve en başarılısı
olan Lyautey, yeni Sultan
Mevlay Yusuf’u, Cuma
namazını ve festivallerini
“*Mevlay Hasan’dan bu
yana var olmamış olan,
gelenğe uygun debdebe
ve hürmet*”le kutlamasın-
dan ötürü övmüştü. Ly-
autey’in kendisi de koyu
bir monarşi taraftarıydı.
Fransız tahtında hak id-
dia eden Kont Cham-
bord’a hayrandı, Faslıla-
rın hiyerarşi ve gelenğe
olan bağlılığını paylaş-
maktaydı. Fransız deneti-
minin devam etmesinin ise her şeyden çok, “*Hız. Peygamber’in tek
yasal halifesi*” olarak görülen sultanın desteğine dayandığından
da emindi.

Fransa’nın Fas monarşisi üzerindeki denetiminin önemli bir
unsuru, tahta kimin çıkacağını belirleme yetisiydi. Fransa
1912’de, Mevlay Halif’in yerine, haleflerine göre daha saygıde-
ğer olan küçük kardeşi Mevlay Yusuf’un geçmesini sağlamıştı.

V. Muhammed

*V. Muhammed o kadar
sevilmekteydi ki, Fransızlar 1953’te
bağımsızlık mücadelesini destekliyor diye
onu ülkeden sürdüğü zaman Faslılar onun
yüzünü ayda gördüklerini iddia etmişti.
V. Muhammed üç yıl sonra muzaffer
olarak ülkesine döndü.*

Mevlay Abdülaziz gibi Mevlay Hafid de Tanca'da rahat bir hayat sürmeyi tercih etmişti. Her iki kardeş aynı şehirde 1930'lara kadar birbirleriyle konuşmadan yaşadılar. Mevlay Yusuf'un 1927'deki ölümü üzerine daha *le plus efface* bulunan üçüncü oğlu yerine seçildi.¹² Fakat Sultan V. Muhammed kurnaz ve sabırlıydı. Halkının ateşli desteğiyle Fransa'ya, el-Glaoui'ye ve kendi ailesindeki rakıplarına karşı uzun süren bir mücadeleye girdi ve nihayet 1956'da Fas'ın bağımsızlığını sağladı.

~4~

Şahlar ve Mollalar

**Nasireddin Şah (1848-96) Gülistan Sarayı'nda
tavuskuşu tahtının önünde**

Şahın son dönemlerinde çekilmiş bir fotoğraf. Bu dönemde popülerliğini yitirmiştir ve tedirgin gözükmektedir. Taht büyük bir ihtimalle daha önceki bir şah tarafından Moğol imparatorlarından ele geçirilmiş efsanevi Tavuskuşu Tahtı değil de, muhtemelen onun 19. yüzyıl başında yapılmış bir taklidi.

Nasireddin Şah avda

*Bir saraylı, şaha bir şey okurken. Avcılık ve atıcılığa
tutkun şah, avın başlamasını bekliyor.*

Ortadoğu hükümdarları arasında Osmanlı sultanına en büyük rakip İran şahıydı. Her iki hükümdara da zilullah (Tanrı'nın gölgesi) denmekteydi. Şahın sultandan daha büyük bir unvanı da vardı: Padişah, yani büyük şaha karşılık *şehinşah* (şahların şahı). Bu iki hükümdarın çekişmesi için daha somut nedenler de vardı: Örneğin, Kafkaslarda ve Mezopotamya'da bölgesel anlaşmazlıklar, Sünni Müslümanlar ile Şii Müslümanlar arasındaki dine dayalı eski zıtlasma. Çoğu Müslüman gibi Osmanlı sultanları da Sünni'ydi. Hz. Muhammed'den sonraki ilk dört halifeye inanmaktaydılar. Ayrıca felsefeleri, yasal sistemleri ve tarihe bakış açıları Şiilerden farklıydı. Osmanlı hâkimiyetindeki Mezopotamya yerli halkı ve İranlıların

çoğu gibi İran şahları da Şii'ydi ve Hz. Muhammed'in damadı Ali'nin izleyicileriydi. Devrin her iki hükümdarını da tanıyan Arminius Vambéry 1890'da "*Osmanlı sultanı ile İran şahı arasında gizliden gizliye büyük bir husumet var,*" diye yazmıştır.¹ Bu iki liderin ihtirasları kadar monarşilerinin de özellikleri birbirlerine zıttı.

Osmanlı sultanlarının aksine 1770'den beri İran'a hükmeden Kaçar şahları ülkenin belirli bir kesimini, yani Kaçarları temsil etmekteydi. Kaçarlar İran'ın kuzeydoğusuna yerleşmiş olan Türk kökenli bir aşiretti. Tahran'ın İran'ın başkenti olarak seçilmesine sebep, Kaçar aşiretinin anavatanına yakın olmasıydı. Şah, Kaçar olmaktan ve sözde Cengiz Han'ın soyundan geliyor olmaktan gurur duyuyordu. İran şahı olmasının yanı sıra aşiret reisi de olduğundan resmi belgeleri "*el-Sultan Nasıreddin Şah, Kaçar,*" diye imzalamaktaydı.

**Nasıreddin, Vellahı ve Azerbaycan Valisi
Muzaffereddin danışmanlarıyla, Tebriz, 1862**

Yaşı ne olursa olsun, Kaçar şahı vellahı, genellikle, Azerbaycan Valisi olarak tayin edilirdi – amaç Rusya'ya bitişik bu üç vilayette devlet otoritesi in güçlendirmek. Resimde soldan ikinci Muzaffereddin'in hocası Rıza Kuli Han Huleyet, İran'daki ilk modern okul Dar ul Fünun'un yöneticisi.

Şahın kampı

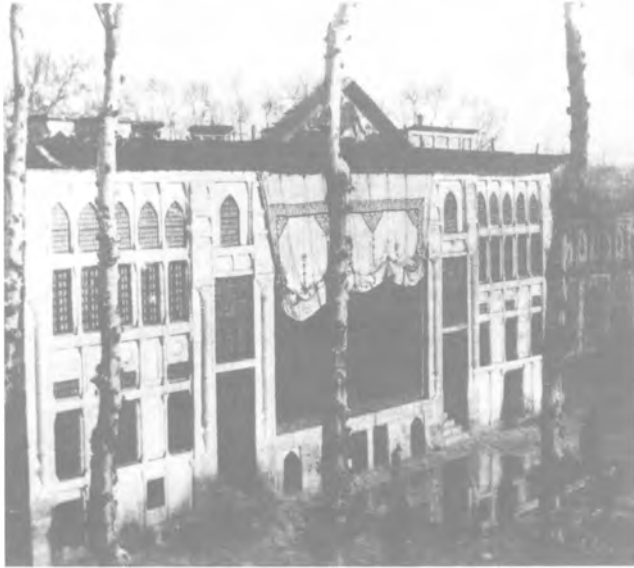
Şah ile saray erkânı dağlarda ava çıkmışlar. Sağda tenteden oluşturulan duvar, şahın çadırlarını maiyetinin çadırlarından ayırmaktadır.

Kaçarlar, ikinci Kaçar şahının erkek kardeşinin soyundan gelen İlkhân veya reisin yönetiminde, ayrıcalıklı bir ırk, adeta alternatif bir devlet gibiydiler. Aslında İran'da Kaçarlardan başka aşiretler ve ırklar da vardı. Batıda Kürtler, güneyde Araplar ve merkezde Kaşgay, Luri ve Bahtiyari'nin oluşturduğu büyük aşiret konfederasyonları mevcuttu. Kaçarlar dahil nüfusun büyük bir kısmı Türkçe konuşmaktaydı. Bu aşiretler ve ırklar, isyancı prensler veya İngiltere, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi şaha karşı olan yabancı güçler tarafından güç-üsleri olarak kullanılabilirlerdi.

Ocak yandı, Nasireddin (1848-96) İran tarihindeki en güçlü kilitlerden ve en uzun süre tahtta kalan yöneticilerden biriydi. Dönemindeki Ortadoğu hükümdarları gibi Nasireddin Şah da devlet işlerini diğer hükümdarlardan daha büyük özen gösterir, en küçük ayrıntıyı bile kendisi yönetirdi." Sabahları vaktinin çoğunu, devlet işlerini modernleşmeye adanmış nazırlarını dinlemeye ayırdı. Onun için Osmanlı İmparatorluğu'nda on yıl elçilik yapmış Ali Paşa Hüseyin Paşa Osmanlılardan ilham alan bir vezir-i azam

olarak 1871'de İran nazırlıklarını diğer ülkelerin bakanlık modeline göre yeniden düzenledi.

Şah eğitimle de ilgilendi. 1851'de fen, modern diller ve matematiğin de öğretildiği, modern eğitim veren Dar-ül Fünun'u kurarak, Avrupa'ya pek çok öğrenci gönderdi. Hanedanındaki pek çok diğerleri gibi hesabını bilen şah, yalnızca tek bir yabancı kredi antlaşması yaptı. 1860'larda hâlâ tamamen geleneksel bir şehir olan Tahran, şahın emriyle 1867'den sonra modernleştirilmeye başlandı.² Fransızca bilen şah, yabancı basını takip ederdi. 1873 ve 1878'de Avrupa'ya yapmış olduğu gezilerin günlüklerini yayımladı. Bu günlükler Avrupa saraylarının, şehirlerinin ve insanların iç yapısı yerine daha çok dış görünüme yönelik bir ilgiyi sergiler. Güçlü kişiliği, kuvvetli ordusu, nazır ve saray erkânını idaredeki başarısı ile şah, hükümdarlığının büyük bir bölümünde,

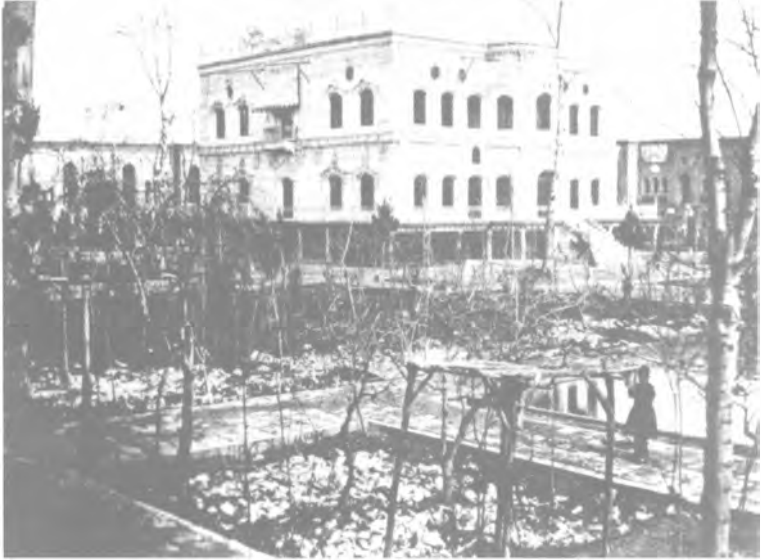

Gülistan Sarayı'nın avlusu

Tahran'daki Gülistan Sarayı hem geleneksel İran, hem de modern Avrupa tarzında yapılmış binalardan oluşmaktaydı.

İran'da otoritesini korumayı başarmıştı. (Öyle olmasaydı Avrupa'ya seyahat de edemezdi.) Örneğin, 10 Ocak 1890'da şah günlüğüne şöyle yazmıştı: *"Bu yıl, hamdolsun, İran'ın tüm vilayetlerinde erzak bol. Fiyatlar düşük ve güvenlik mevcut. İnşallah, hep böyle olmaya devam eder."*³

Seyahat etmediği dönemlerde ise şah zamanının çoğunu, Tahran'ın göbeğindeki Gülistan Sarayı'nda geçirirdi. İstanbul'daki Yıldız Sarayı gibi, Gülistan Sarayı da şehir içinde şehirdi ve o dönemlerde şimdi olduğundan daha büyüktü. (Şimdilerde sarayın büyük bir bölümünün yerini modern bakanlıklar almıştır.) İçinde bir cephaneliği, resim galerisi, müzesi, hazinesi, telgraf bürosu, Harbiye ve Hariciye Nazırlıkları, Dar-ül Fünun, kışlalar, bahçeler, şahın sayısız muhteşem atı için ahırlar (ki atların şaha ait olduğunu belli etmek için kuyrukları pembeye boyanırdı) ve bir *takiye*

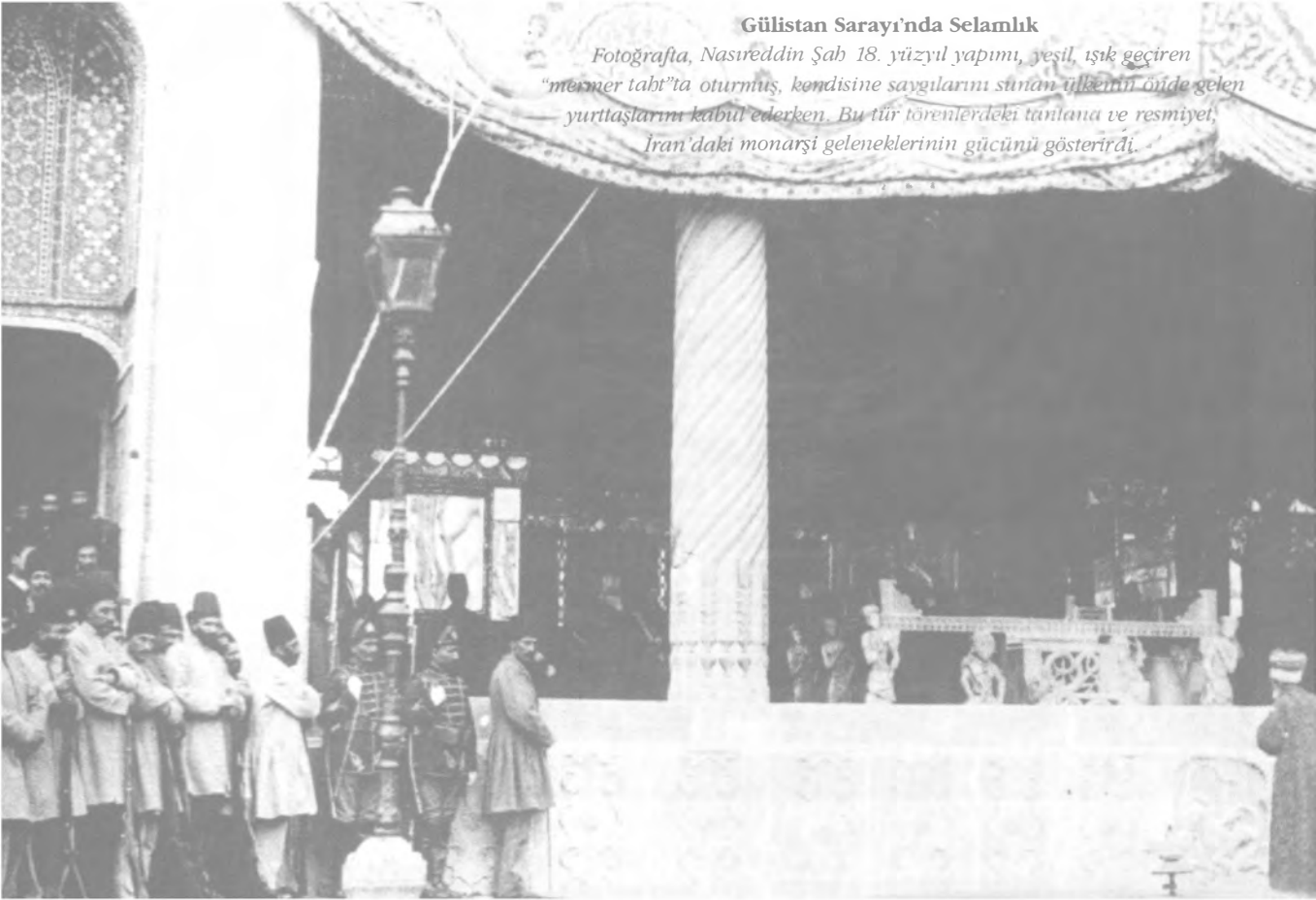

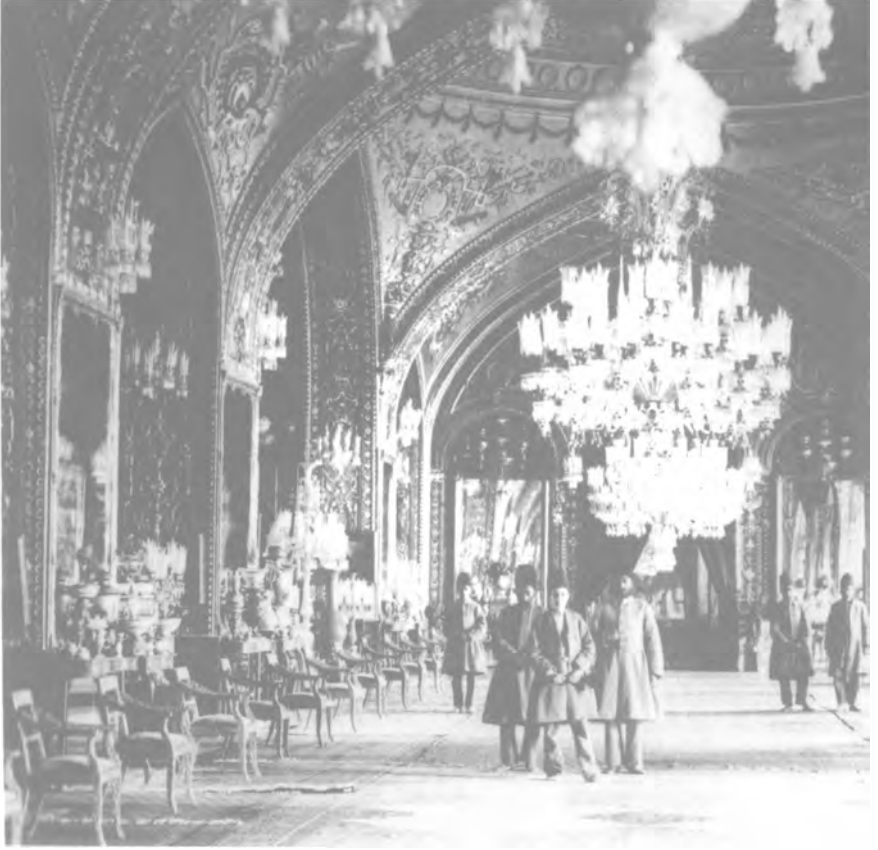
Enderun'da babga, yani hanımlara ait uyuma binası

*Şah en gözde eşiyle 1880'lerde yaptırttığı Habga'da uyurdu.
Bu bina, İran'da Avrupa üslubunda yapılmış ilk binalardandır.*

Gülistan Sarayı'nda Selamlık

Fotoğrafta, Nasıreddin Şah 18. yüzyıl yapımı, yeşil, ışık geçiren "mermer taht"ta oturmuş, kendisine saygılarını sunan ülkenin önde gelen yurttaşlarını kabul ederken. Bu tür törenlerdeki tanrıana ve resmîyet, İran'daki monarşi geleneklerinin gücünü gösterirdi.

Gulistan Sarayı'ndaki müze

Müze 1873-1882 tarihleri arasında, hanın efsanevi krallık mücerberlerini ve şahın aldıklarıyla ona hediye edilen eşyaları barındırmak için inşa edilmişti. 1926 yılına kadar İran şahlarının ilk taç giyme törenlerinin de yapıldığı yerdir.

(Şii dini törenleri için tiyatro salonu) bulunurdu. Nasreddin Şah, saraya içlerinde bir limonluk ve kendi özel ikametgâhı olarak kullandığı Şems el-İmaret veya Güneş Binası da olmak üzere "Avrupa İran" üslubunda pek çok bina ekledi. Şems el-İmaret gül çe-

lenkleri ve Kaçarların Aslan ve Güneş simgelerini taşıyan göz alıcı, rengârenk çinilerle bezenmişti.

Ayrıca Gülistan Sarayı'nda, İran'ın efsanevi hanedan mücevheratı ve yeni elde edilen taşların kesim ve parlatma işlemlerinin yapıldığı mücevher atölyeleri de bulunmaktaydı. Nasıreddin Şah mücevhere çok düşküncü ve İran saltanatının debdebeli geleneklerine uygun olarak, devlet törenlerinde zümrütler, inciler, yakutlar ve pırlantalar takardı (Osmanlı Sultanı Abdülaziz, şahın mücevher tutkusu ile alay etmek için ona hamamda giymesi için pırlanta kakmalı nalın hediye etmişti). 1873'te şah, o zamana kadar hiçbir ülke hükümdarı için yapılmamış derecede lüks, olağanüstü bir parçaya 51.000 kıymetli taştan ve yaklaşık 34 kilo saf altından yapılmış bir küreye sahip oldu. Denizler zümrütten (her ne kadar İran, İngiltere, Fransa ve Güneydoğu Asya'nın bir kısmı pırlantayla ve Sahra Çölü'nün güneyindeki Afrika ve Mısır'ın bir kısmı safirle çizilmişse de) kararlar, genelde yakut veya kırmızı lâlden yapılmıştı. Bu küre şahın elde ettiği yegâne parça değildi. 1894'te saray görevlilerinden birinin oğlu ve şahın en çok rüşvet yiyen ve en az sevilen nazırlarından Amin as-Sultan kendisine inciler, yakutlar, pırlantalar ve

zümrütlerle bezeli bir kılıç sunmuştu. Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti döneminde bile, hanedandan kalma mücevherat İran'ın nakit rezervlerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.⁴

Nevruz (İslam öncesi İran Yeni Yılı), bayram ve şahın doğum günü (ve bazı diğer başka vesileler) kabul törenleri veya selamlık töreni gibi Gülistan Sarayı'nda yapılan törenler, İran monarşisinin teorik temelini ortaya koyardı. İleride İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi ve Dışişleri Bakanı olacak George Nathaniel Curzon günün birinde İngiliz kontrolü altına geçmesi muhtemel bu bölgeyi

incelemek için bu dönemde Ortadoğu'da seyahat eden çok sayıdaki hırslı İngilizden biriydi. İran'ı iyi tanırdı: "*Court Levées'in teorisine göre, (Osmanlı İmparatorluğu'nda veya Mısır'da olduğu gibi) şahın tebaası hükümdarın karşısında el pençe divan değildir ya da onun huzuruna çıkmazlar, aksine hükümdar kendini, huşu içinde ve hayranlıkla onu izleyen tebaasına gösterir,*" diye yazmaktaydı.

Saray avlularının birindeki açık bir pavyonda mücevherler içinde ışıldayan şah, mermer tahtta, inci işlenmiş yastıkların üzerinde diz çöker, yanında (pırlantalar, inciler, yakutlar ve zümrütlerle bezlenmiş) Kaçar tacı olurdu. İran'da monarşik gelenekler o denli güçlüydü ki, Müslümanların ülkeyi fethinden önceki İran hükümdarları gibi ve diğer Müslüman hükümdarların aksine, şahın bir tacı vardı ve taç giyme töreni yapılmaktaydı. Toplanmış olan resmi görevliler ve subayları kendisini üç defa yerlere kadar eğilerek selamlarlardı. Bandolar ulusal marşı çalarlardı. Başbakan konuşma yapar, Hz. Muhammed soyundan bir seyyid dualar okur; saray şairi methiyeler düzerdi. Kaçarların İlkhanı, oradaki saray mensuplarına, o vesile için bastırılmış, *şahi* denen özel altın paralar atarlardı. Tören, askeri birliklerin geçişiyle son bulurdu.⁵

Kaçar sarayı, İstanbul ve Kahire hükümdar sarayları gibi kendi gelenekleri ve diliyle, bir ölçüde başkent halkından kopuk, ayrı bir dünya değildi. Şah, saray yetkililerine göründükten sonra, halka açık bir meydana bakan balkona çıkıp onları dinlerdi. Ayrıca kılıç ustaları, hokkabazlar, dansçılar, güreşçiler, marifetlerini sergileyen hayvanlar ve 2,31 metre boyundaki "*şahın dev*" de hazır bulunurdu. Şah görüldüğü an tüm kalabalık üç kez yerlere bacak eğilir, ardından da, saçılan altın *şahi*leri kapıştırdı.

Bu resmi selamlık törenlerinin dışında, şahı çevreleyen görgü kuralları, takibi Osmanlı sultanını saran kurallardan daha gevşekti. 1900 yılında İran şahı İstanbul'da Abdülhamit'i ziyaret ettiğinde, Süplü bir bakan, İran ve Osmanlı saray erkânı arasındaki tezatı görmüştü: "*Osmanlı saray erkânı hükümdarlarının yanında*

sessiz ve hürmetkâr bir biçimde duruyordu. Sultanın onlara her hitap edişinde eğilip selam vermelerine karşılık, şahın maiyetindekiler oldukça rahat davranıyorlardı,” demektedir.⁶ Bu da doğaldı, zira şah akşamlarını en sevdiği saraylılarla sohbet ederek geçirmektedir. Tebaasından başkaları da Şah'a erişebilmektedir. Şah, sarayından çıkıp başkentte veya şehir dışında arabayla gezdiğinde “önden koşan feraşe'lerin (uşakların) gereksiz coşkunu-

**Temmuz 1889'da Lord Salisbury'nin Nasîreddin
şah için Hatfield House, İngiltere'de verdiği davette,
şah Avrupa'ya son ziyaretinde**

Ön sıra, soldan sağa: Galler Prensi, Lady Salisbury, şah, Galler prensesi. Curzon, şah için “İster devlet törenlerinde olsun, ister özel topluluklarda, şah her zaman hükümdar gibi davranıyor,” diye yazmaktaydı.

Bu dönemde Lord Salisbury'nin yönetimindeki İngiltere, İran işlerine aktif bir biçimde karışma politikası uygulamaktaydı.

ğuna izin vermez, kendisine bir dilekçe vermek için ısrar eden vatandaşlarının da yanına yanaşmasına müsaade ederdi.”⁷

Şahın halkın erişimine açık olması ve Tahran’da geceleri tebdil-i kıyafet gezme alışkanlığı, tebaasının giderek artan hoşnutsuzluğunu da görmezden gelemeyeceği anlamına geliyordu. Şah Mısır Hidivi İsmail’den daha az müsrifti ancak sarayı ve monarşiyi devam ettirmek yine de pahalıya mal oluyordu ve Avrupalı bankerler de fevkalade ikna ediciydi. 1872’de yapılan Reuter İmtiyaz Antlaşması, teorik olarak (demiryolu inşa hakkı da dahil olmak üzere) hemen hemen İran’daki tüm potansiyel zenginlik kaynaklarını Baron Julius de Reuter’in yönettiği bir İngiliz şirketine oldukça yüklü bir yıllık gelir karşılığı vermekteydi. Anlaşma o denli muhalefet yarattı ki, uygulamaya konulamadı.

Ortadoğu’nun diğer monarşilerinde olduğu gibi İran’ın da ekonomik ve politik hayatı giderek daha fazla Avrupalı güçlerin baskısı altında kalmaktaydı. İran’ın durumunda baskı yapan ülkeler Rusya ve İngiltere’ydi. Rusya Kafkaslarda ve Türkistan’da, İngiltere ise Hindistan’da ve İran Körfezi’nde komşusuydu. Her iki ülke de Tahran’da muazzam sefaretlerle temsil edilmekteydi. Destek için emperyalist güçlere güvenmek tehlikeli olsa da, şah onlardan destek ummaktaydı. 1885’ten itibaren ise şah Kuzeybatı İran’dan gelen ve Türkçe konuşan Kazak tugayı tarafından korunmaya başlandı. Bu tugay, yalnızca şaha değil, aynı zamanda Kafkasların Rus valisine bağlı olan Rus subayları tarafından eğitilerek yönetilmekteydiler. Kısa bir süre sonra, başkentteki en güvenilir askeri birlik bu tugay olmuştu.

Şahın oğulları Zill as-Sultan (Sultanın Gölgesi) ve Naib as-Sultaneh (Krallık Naibi) o denli İngiliz yanlısıydı ki, Zill as-Sultan (salubünü tehlikeden koruduğuna inandığı) Hindistan Yıldızı nişanını karşılığı, İngiltere’nin güneybatı İran’da bir imtiyaz elde etmesine yardımcı olmuştu. Naib as-Sultaneh ise 1896’da İngiliz vatandaşlığına geçme talebinde bulunmuştu.⁸ 1890’da şahın bir grup İngiliz isadamlarına tuttuğu hasadını yönetme imtiyazını verme-

Aziz as-Sultan

Şahın büyük oğlu olan Aziz as-Sultan, İsfahan valisiydi. Boynunda taşıdığı Hindistan yıldızı tarikatının simgesi, onun İngiliz yanlısı bir eğitim aldığıının sembolüdür.

Mirza Muhammed Rıza, şahın suikastçısı

Bu fotoğraf, 1 Mayıs 1896'daki suikast ile 12 Ağustos'ta bu dinci fanatığın idam tarihi arasında bir zamanda çekilmiştir.

si, İran ekonomik hayatının daha da fazlasının yabancıların eline geçmesi tehlikesini getirmişti. Halı dokumacılığı dışındaki pek çok geleneksel zanaat zaten yabancı rekabet karşısında yok olup gitmişti.

Büyük Şii merkezlerinden Mezopotamya'daki Necef ve Kerbela'nın şahın erişiminin dışında olmasının güçlendirdiği bir Şii geleneği olan devlete direnme alışkanlığı, İranlıların direnme kararlığını kuvvetlendirmişti. Üstelik, şah da giderek daha az sevilmekteydi. Son yıllarda, bir tarihçinin yazdığı gibi, *“Şahın devlet işlerindeki mantıklı ve reformcu kararları sık sık kendi kaprisli ve gelişigüzel davranışlarıyla zayıflamaktaydı.”* Bu davranışlardan biri de şımarık, genç gözdesi Aziz as-Sultan'ı (sultanın sevdiği) sekiz yaşında tuğgeneral olarak ataması gösterilebilir. Curzon'a göre, *“Eğer çocuk hastaysa şahın anında keyfi kaçır ve devlet işlerine bakamaz hale gelirdi... Çocukla ilgili en küçük ayrıntı bile kendisine iletilirdi.”* İran'da şahinkiler de

Muzaffereddin Şah, Portsmouth, Ağustos 1902

Şah'ın başındaki dünyanın en büyük pırlantalarından biri olan Derya i Nur veya ışık denizi. Şahın yüzündeki memnuniyetsiz ifade sağlığının bozuk olmasından ya da VII. Edward'ın kendisine nişan vermeyi reddetmesinden kaynaklanımsı olabilir. Şah'a nişan verilmezse tüm İngiliz kabinesinin istifa edeceği tehdidi üzerine Kral fikrini değiştirmek zorunda kalmıştı.

dahil olmak üzere, kararlar çoğunlukla kararın çıkmasını isteyenin ödediği paraya göre verildiği için, Aziz as-Sultan kısa süre sonra zengin olmuştu. (Şahın Fransız doktoru M. Feuvrier, dilek sahibinin sunduğu para kesesinin ağırlığına göre şahın yüz ifadesinin değişmesine özellikle hoş bulurdu.) Aziz as-Sultan kötü huylu, öfkeli bir çocuk olduğundan hiç sevilmezdi.⁹

Şahın Aziz as-Sultan'a olan düşkünlüğü (ki çocuğun bazen başbakandan bile öncelikli olduğu olurdu) devlet işleri kadar keyfine de vakit ayırdığını gösteriyordu. Fas Sultanı Abdülaziz gibi, İran şahının da en çok vakit ayırdığı hobisi fotoğrafçılıktı.

Şah, genellikle, annesinin veya hareminin fotoğraflarını çeker ve onları kendi basardı. Gülistan Sarayı'ndaki özel bir binaya "fotoğraf evi" denirdi. Bir vakanüvis'e göre: "*Majesteleri devlet işlerinden uzaklaşmak istediklerinde burayı şereflendirir, işleyişi ve gelişmelerle ilgilenirdi.*" Şah avcılıktan da çok zevk alırdı. Dağ keçisi, gazel ve kaplan avı için, beş veya on bin kişi kırmızı hükümdar çadırlarının peşinden dağlara çıkardı. Şah, sarayda enderun ya da hanımlara ayrılmış bölümde de saatler geçirirdi. Amcalarından biri, "*Şah gece gündüz zevke dalmış durumda... Avcılık tutkunu... Kadınlara da aşırı meftun,*"¹⁰ diye yakınmıştı.

Bu durum, şimdi olduğu gibi o yıllarda da halkın doğal politik liderleri olan mollaların başını çektiği bir huzursuzluğun patlak vermesine yol açtı. Şah 1892'de verdiği tütün imtiyazını geri çekmek zorunda kalmıştı. İleride mollalara danışmaya söz veren şah, bir de onlara "*devletin temellerini güçlendirdikleri*" için teşekkür etmek zorunda kalmıştı. Bu olaydaki itibar kaybı gelir kaybolandan daha kötüydü: Şahın erkek kardeşlerinden biri İran'ı "*bir bardak suda yavaşça erimekte olan bir şeker topağına*" benzetmekteydi.

1896'da şah, Tahran dışında bir camiye ziyaret ederken, Abdülhumit'in emekli maaşı bağladığı ünlü Müslüman düşünür Cemaladdin Afgani'nin fanatik bir taraftarı tarafından vurularak öldürüldü. Bu süre İstanbul'da da yaşamış olan suikastçi Mirza Muham-

med Rıza, İran'ın durumuna öfkelenmişti. Tüm Müslümanları “*halifeye doğru çekerek, Osmanlı sultanını bütün müslümanları yönetecek kumandan kılma*” formülüyle İslamı yeniden canlandırmayı ummaktaydı. Diğer bir deyişle, 1890'larda Yıldız Sarayı'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi o denli güçlüydü ki, bu etki İran şahını bile öldürülmesinde rol oynayabilirdi.¹¹

Şahın başbakanı Amin as-Sultan'ın tepkisi iki yıl önce Fas başbakanının Fas sultanının ölümü karşısında verdiği tepkiye benzermekteydi. Amin as-Sultan, şahın vücudunu atlı arabanın içinde yastıklarla destekleyip onu sanki yaşıyormuş gibi son sürat başkente getirdi. “*Tüm Kazakları toplayıp gruplar halinde şehri denetleyerek, karışıklıklara mani olma*” emri Kazak Tugayı'na kumandanlık eden albaya verilince Kaçar monarşisinde gücün kimde olduğu meydana çıkmıştı. Böylece İngiliz ve Rusların beklentilerinin tersine, şahın halefi Muzaffereddin kardeşlerinin itirazı ya da karışıklık olmadan tahta geçti.

1900 yılında Vambery, Muzaffereddin'i “*hem bedenem hem de ruhen zayıf - çok zayıf bir adam*” olarak tarif etmişti. Muzaffereddin kalbinden, böbreklerinden ve mesanesinden rahatsızdı. Üstelik, babasının resmi görevlileri kontrol edebilme yeteneğinden de yoksundu; kolaylıkla yönetilmekteydi. Bir yıl gibi bir süre içinde pazarlarda halk onu tahttan indirmekten söz eder olmuştu. Ekmeğin fiyatı yükselince yüzüne karşı beddualar edilmmişti. 1899'da bir İngiliz diplomatının yazdığına göre, “*Şah çok mükemmel, yumuşak kalpli ve iyi niyetli bir adam fakat insanlar ondan korkmuş yorlar ve zenginler, kendileri ezilmeden, fakirleri eziyorlar.*” (Ancak, İngiliz diplomat, Ortadoğu konusunda bir Avrupalıda nadir görülen bir dürüstlük anında, İranlı fakirlerin “*İngiliz fakirleri kadar sefil olmadığını*” kabul eder.) İngiliz diplomatın vardığı sonuca göre, “*İran'daki tek istikrarlı unsur Kazak Tugayı*”ydı.¹²

Gerçekten de o tarihten sonra Kaçarlar daha Rus yanlısı oldular. Hiçbir tren yolu inşa edilmeyeceği garantisi karşılığında, şah 1900 ve 1902 yıllarında Ruslardan iki kredi aldı. Bu paralar devlet

İlk meclisin mebusları

Bu olayın üstü montaj yalnız meclisteki (sakal ve sarıklarından tanımlı) mollaların sayısını göstermekle kalmayıp ontolojinin de belge amacıyla fotoğraf kullanımının ne denli popüler olduğunu da göstermektedir.

masraflarını karşılamakta ve Avrupa'ya kısmen şahın sağlığı kısmen de keşif için yapılan iki geziyi finanse etmekte kullanıldı. Mollalar, şahı *“kendi başına buyruk olmakla ve kaprislerinden ötürü İran devletini ve inançlarını Hristiyanlara satmakla”* suçladılar. Her ne kadar İran'da gümrük ve vergi konularında bazı reformlar yapılmışsa da İran bir Mısır veya bir Osmanlı İmparatorluğu gibi modernize olmamıştı. Şah gibi, ülke de eriyip gitmekteydi. 1901 yılında basılan bir risale *“Rusların iki başlı kartalının Doğu'nun Hükümdarı'nın Gülistan Sarayı'na yumurtladığını”* yazmaktaydı.

Kaçarlar o kadar Rus yanlısı olmuşlardı ki, İngiltere mollalara döndü (günümüzde bazı İranlıların İngilizlerin 1979'da Humeyni'nin arkasındaki güç olduğuna inanmalarının sebeplerinden biri de budur). 5 Şubat 1902'de İngiliz diplomatik heyetinden bir yetkili, Tahran'ın en sevilen mollalarından Seyyid Abdullâh Behbehani'ye *“iş masraflarını karşılaması”* için para verdi. Muhtemelen diplomatik bir tebessümle de *“yapılacak her hareketin şaha ve devlete sadakatle bağdaşması gerektiğini”* ekledi. İngiltere ile mollaların ittifakı şaha karşı direncin güçlenmesi için çok önemliydi.¹³

Muhammed Ali Şah (1907-09)

Şah, Kaçarların mücevher bezeli tacını giymektedir.

Ülkeyi mutlakiyetle yönetme çabaları 1909'da tahttan olmasına neden oldu.

Seyyid Abdullah Behbehani gibi kişilerce tertiplenen ve Tahran çarşılarının kapatılması ve İngiliz Elçiliği'ne toplu sığınmalar olarak tezahür eden huzursuzluk, en sonunda 5 Ağustos 1906'da şahın bir anayasa sözü vermesine sebep oldu. Babasının aksine, şah geleneksel bir hükümdar olmak yerine, meşrutiyetçi bir hükümdar olarak ülkeyi yönetmeye hazır olduğunu, "*Avrupa krallarının tümü birer parlamento yardımıyla ülkelerini yönetmekte ve onlar İran şahından çok daha güçlü,*" sözleriyle ifade etmekteydi. Fakat pek çok İranlı için anayasa zaten popüler bir kavramdı; zira bu, İslam'da müminler arasında iktidarın adil dağılımının bir ifadesi olarak görülmekteydi.

Anayasa, İran monarşisini değiştirmişti. O güne kadar geleneksel bir otokrasi olarak saraylı devlet arasında net bir çizgi bulunmamaktaydı. Nasıreddin Şah'ın hükümdarlığı sırasında saray seyislerinin başı

Adalet Bakanı olmuş, saray mutfak müfettişlerin başı ise Mazandehran Valisi olmuştu. Şahın gücü ve saray erkânının sayısı azalmış, protokol listesi de oldukça kısalmıştı. Şaha artık sadece iki saray verilmekteydi.¹⁴ Muzaffereddin bu durumu kabullenebilirdi ama 1907 Ocak'ında ölünce, yerine oğlu Muhammed Ali Şah geçti.

Yeni şah muktedir, acımasız ve tutumlu biriydi. Babasının ve dedesinin aksine, eğlenceden çok güçlü olmaya meraklıydı. Rus

Şah ve VII. Edward, Portsmouth, Ağustos 1902

Ön sıra, soldan sağa: Galler prensi, şah, Kraliçe Alexandra, VII. Edward, Prenses Viktorya. Şah ile Kraliçe Alexandra arasında duran, şahın en az sevilen bakanlarından Amin as-Sultan.

Kazak Tugayı'ndaki Rus ve İranlı Subaylar

*Rusların eğittiği Kazak Tugayı İran'daki en disiplinli kuvvetti.
Muhammed Ali Şah 1908'de meclisi bombalamada, Rıza Han ise
1921'deki darbede bu tugaydan yararlanmıştı.*

bakanın etkisiyle, hanedanının güç ve prestijini yeniden elde etmeye kararlıydı. 9 Ocak 1907'de, o zamana kadar hiçbir başka Kaçar'ın taç giyme töreninde olmadığı kadar şatafatlı bir taç giyme töreni yaptı. Sekiz Kaçar şehzadesi şahın nişanlarını taşıdı. Kaçarlardan İlhanlar ve aşiretin çok sayıdaki kollarından gelen temsilciler, şahın özel Kaçar muhafızlarıyla birlikte törene katıldı. Başvezir, Kaçar tacını şaha müzedeki Feth Ali Şah'ın tahtında giydirdi. Bir seyyid Hz. Davud adına Kuran'dan dualar okudu ve "Sultanın oğlu, Sultanın oğlu Kaçar Sultanı Muhammed Ali Şah, İslamın mimberleri hükümranlığın için okunan hutbelerin sesiyle ebediyete kadar çılasın!" methiyesiyle tören sona erdi. Tören, bazı İslami geleneklerin ve bazı ulemanın, otokratik, babadan oğula geçen monarşiyi desteklediklerini ortaya koymuştu. Monarşinin en üst kademesinden üç yüz kişi törene katılmıştı. Meclis üyeleri ise davet edilmemişti.¹⁵

Meclis ile şah arasındaki anlaşmazlık daha sertleşti. Amin as-Sultan 1907'de bir suikasta kurban gitti. Şubat 1908'de şahı öldürme teşebbüsü oldu. Şah bir yüzleşme istiyordu. 1907 İngiliz-Rus Antlaşması İran'ı Rus, İngiliz ve tarafsız bölgelere bölmekteydi. Bu da, Jon Fıkken Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmaları gerek-

tiğine inandırmıştı. Aynı olay, şahı da meşrutiyetçilerin İngiliz müttefiklerince yalnız bırakıldığına ve kendi tahtını kurtarması gerektiğine ikna etmişti.

Şah, 3 Haziran 1908'de, Tahran'dan ayrılarak meclisin saldırılarına bir son vermesini istedi. Dinamik ve acımasız Albay Liakhoff tarafından yönetilen ve öncesinden daha kalabalık ve daha iyi eğitilmiş Kazak Tugayı, Tahran'ı kontrol altına alıp meclis binasını bombaladı. Önde gelen üç meşrutiyetçi ile yüzlerce vatan-daş öldürüldü. Fakat kuzeyden gelen Kafkaslı askerlerle, güneyden gelen Bahtiyari Ordusu 12 Temmuz 1909'da Tahran'ı ele geçirmeyi başardı. Ertesi gün, şah kendisine bağlı beş yüz bölük, hizmetkârları, ailesi ve hanedanlık mücevheratının çoğuyla birlikte, Tahran'ın dışındaki Rus Elçiliği yazlığına sığındı. Daha sonra 16.000 sterlin maaş garantisiyle İran'dan ayrıldı.¹⁶

Bazı İngiliz yanlısı Bahtiyari Hanları, bir Kaçar yerine bir Bahtiyari'nin şah ilan edilmesini düşünüyor olabilirlerdi. Yakın geçmişte dökülmüş olan kanlara rağmen şahın en büyük oğlu Sultan Ahmed'in yeni şah olarak seçilmesi ise Kaçar hanedanının popü-

İçi saman doldurulup Tahran'a getirilen Türkmen reislerin kafaları

Kuzey İran'daki Türkmen reisleri Rus desteğiyle 1911'de tahtını yeniden ele geçirmek isteyen devrik Şah Muhammed Ali'nin başarısız girişimini desteklemişlerdir.

laritesini veya en azından kabullenildiğini göstermekteydi. İlk naib, Kaçar İlkhan'ın ölümünden sonra yerine geçen Ebül Haşim Han 1911'de meclis tarafından naib seçildi. Ama pek işe yaramayan biriydi. Meclis tarafından yönetimi modernize etmek için görevlendirilmiş olan Amerikalı Morgan Shuster'a göre, "Majesteleri engelleri ve

Gülistan Sarayı'nda Sultan Ahmed Şah ve naib pencereden bakarken

Ailesinden on bir yaşında kopartılan Sultan Ahmed Şah'ın çocukluğu çok kötü geçmişti. Naib ise Oxford Üniversitesi'nde okuyan ilk İranlıydı ve şahı meşruti bir yönetim için teşvik etmekteydi.

zorlukları aşmak için pratik girişimlerde bulunmaktan çok, bu güçlükleri tarif etmekten hoşlanırdı,” demektedir.¹⁷

Güçlüklerin ezici boyutta olduğu doğrudu. Aşiretlerin gücü karşısında merkezi devletin otoritesi cılızlaşmaktaydı. 1897 yılında erkek kardeşini öldürerek güneybatı İran'da başa geçen Muhammerah Şeyhi, her ne kadar şaha bağlı gözükse de neredeyse bağımsız hale gelmişti. 1912'de İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin (British Petroleum'ın tohumu) petrol çıkartmaya başladığı bölgeleri korumak için, İngiliz hükümeti, İran hükümeti güçlerinden çok Muhammerah şeyhine güvenmekteydi. Bu bölgeler 1979'daki Irak-İran savaşına kadar dünyanın en zengin petrol bölgelerinden biriydi.

İran ve meşruti hükümeti, aynı zamanda Rus tehdidi altındaydı. Bir İngiliz diplomatın anlatımına göre, Ortadoğu'da Ak Han veya Beyaz Çar olarak bilinen II. Nikola, 1897'de her ne kadar “Rusya'nın yönetebileceği kadar bol toprakları varsa da... bence aramızda İran olmasa ilişkilerimiz (İngiltere ile) daha dostane ve tatmin edici olurdu,” demişti. Rus ekonomik etkisi İran'da gide-rirek artmaktaydı ve Rusya o kadar güçlü ve cazip gözükmekteydi

ki Kaçar prensleri de dahil olmak üzere, pek çok İranlı eğitimle-ri için Paris veya Londra yerine St. Petersburg'a gitmekteydi.

İngiliz-Rus mutabakatı sonrası, İngiltere İran'ın güneyindeki İn-giliz nüfuz bölgesi dışında Rusya'nın İran'a yavaşmasına artık itiraz etmez oldu. 1911 Temmuz'unda devrik şah, Rusya'dan Hazar'ın doğusunda, Kaçar'ın merkezi Esterabad'a geldi. Amaç Rus yardı-mıyla tahtını tekrar ele geçirmektir. Gücü kuzeydeki Türkmen aşi-retlerine dayalıydı. Batı'da da annesi Kürt olan ve bağımsız bir Kürt vilayeti kurmak isteyen şahın kardeşi Salar-u'd-Dowleh tarafından başlatılan Kürt isyanı vardı. Devrik şah güçlü bir devlet isteyen sı-radan İranlılardan da destek alıyordu. Tahran'da öyle bir güven bunalımı hüküm sürüyordu ki, pek çok zengin İranlı, yasal Rus ko-ruması elde edebilmek için mülklerini Ruslara kiralamaktaydı.

Ama, Shuster bir direnme oluşmasına yardımcı oldu. Rus bir-likleri kuzey İran'da kalmaya devam ettiyse de, devrik şah mart-ta ve Salar-u'd-Dowleh Ekim 1912'de ülkeden ayrılmaya ikna

edildi.¹⁸ İran devleti bir şekilde varol-maya devam etti. 1914'te Meclis'in ye-niden toplanmasına izin verildi ve Sultan Ahmed şah olarak taç giydi. Ama çocuk yaştaki bir şahın yö-netiminde, saldırgan komşuların ve isyan-kâr aşiretlerin tehdi-di altındaki Kaçar hükümdarlığının ge-leceği bundan daha kötü olamazdı.

Kutsal bir sarayda selamlık töreni
Şahın bizzat bulunmadığı bu durumda, mollalar onun fotoğrafına saygılarını sunuyorlar.

~5~
Hanlar ve Emirler

Abdülulahad, Buhara Emiri (1885-1910)

Emir'in sarığı, peygamber soyundan olduğunu belirten yeşil renkteydi, yüzüne de makyaj yapardı. O kadar etkileyici bir görünüşü vardı ki, bir Rus diplomatın tarifine göre, emir yürüdüğünde "sanki ülkesinin tüm kudreti onunla birlikte yürümekteydi."

**Muhammed Rahim,
Hive Hanı (1864-1910)**

Hive hanı 1.80'in üstünde, yapılı, gözleri ışıldayan bir adamdı. Yazları bile astragan kalpak ve kalın ipek palto giyerdi. Takmakta olduğu nişan ve madalyalar kendisinin "Büyük Beyaz Çar"ın vasalı olduğunun işaretleriydi.

Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi, İran'ın da sınırlarının muazzam toplumsal ve kültürel etkisi vardı. Hive Hanlığı, Buhara ve Afganistan Emirlikleri gibi Orta Asya'nın en önemli bağımsız monarşilerinde Farsça hem saray hem de edebiyat diliydi. Bu monarşiler İran'ın kültür mirasını paylaştıkları gibi İran'ın sorunlarını da paylaşılmaktaydılar: Rus İmparatorluğu'nun genişleme dürtülerinin daha saldırgan bir şeklini göğüslemek ve nasıl modernleşeceklerine karar vermek durumundaydılar.

1865-1870 yılları arasında Ruslar Taşkent, Semerkand ve çevrelerini işgal etti. 1873'te, Çarın meşhur "*Konstantin Petroviç, Hive'yi benim için al,*" talebi üzerine General Kauffman ve Rus ordusu Hive hanının sarayını talan etti.

Ağustosta yapılan bir antlaşmada, 1767'den beri ülkeyi yöneten hanedanın başı olan han, Seyid Muhammed Rahim (1864-1910) "*Büyük Beyaz Çar'a ve şanlı Yarım Padişah'a (General Kauffman) kendisine göstermiş oldukları büyük iyilikten ve sabırdan ötürü teşekkür etmekte ve her zaman onların dostu olacağı*"nı belirtmekteydi. O tarihten itibaren han ülkesini yedi kişilik

Semerkand eşrafından bir zat

Her ne kadar Semerkand 1868'den itibaren bir Rus şehri olmuşsa da, halk giyim ve davranış açısından yerel geleneklerini bugüne dek korumuştur.

nen baskınları yapma hakkını ve dolayısıyla büyük bir gelir kaynağını kaybetmişti.

Hive hanı nispeten sade yaşamaktaydı. Tahran'daki Gülistan Sarayı gibi hanın sarayı da aynı zamanda bakanların, muhafızların ve hizmetinin bulunduğu yerdi ancak hiç de şatafatlı değildi. Her ne kadar bu salonlarda parlak renkli çinilerle kaplı sütunlar ve kubbe-ler olsa da hanın kaldığı bina, Vambéry'e göre, "*Şehirdeki tüm diğer evler gibi kırılgan ve tabii ki penceresiz*"di. İstanbul ve Tahran

bir konseyin danışmanlığıyla yönetti; yedi kişinin dördü Türkistan Rus Genel Valisi tarafından tayin edilmekteydi.

Öte yandan, Ortadoğu'daki diğer hükümdarların keşfettiği gibi, Avrupa emperyalizmi her zaman aleyhlerine işlememekteydi. Tıpkı 1882'de İngiliz birlikleri sayesinde Mısır hidivinin otoritesinin yeniden sağlandığı gibi, Rus birlikleri de Hive hanının Türkmen aşiretlerinden gelen saldırıları püskürtmesine yardım edip ayrıca kendi vatandaşlarından da kendisine yönelik hiçbir ciddi tehdit gelmemesini sağladılar.¹ Ama han İran'dan esir kaçırmak için tertiple-

saraylarına aşına olan Vambëry, “*Hiçbir yerde ihtişam belirtisi yok, hükümdarın tek sembolü, kalabalık bir uşak ordusu,*” demekteydi. Saray avluları “*Etrafta dolanan ve yapacak pek belli bir işi yokmuş gibi duran, uzun saçları omuzlarında, biraz da efemine, giyimleri kadınlarınkine benzeyen yakışıklı genç oğlanlarla doluydu.*”

Hanın yönetim sistemi sarayı kadar basitti. Danimarkalı seyyah Olufsen’e göre han ülkesini şahsen yönetmekteydi. “*Ülkenin başyargıcı odur, tüm hukuki anlaşmazlıklar onun tarafından çözümlenir. Öğleye doğru ve öğleden sonra, altmış kadından oluştuğu söylenen haremde vakit geçirir. Zamanının geri kalanını devlet işlerine ayırır,*” der Olufsen.

Vatandaşlarının yakınmalarını dinlemek üzere halkı huzura kabul etmesi de bu işlerden biriydi. Çoğu ziyaretçi, hanı akıllı ve nazik, ayrıca çarın davetlisi olarak St. Petersburg’da bulunduğu zaman tanışmış olduğu Avrupa kültürüne ilgi duyan bir kişi olarak görmüştü. Tipik olarak, “*Gerçekten ilgisini çeken olay ise, Av-*

Buhara emirinin tahtı

Emirin saraylarındaki eşyalar gelenekseldi ancak, bağlı bulunduğu Rus çarının hediyesi olan bu taht, Avrupa işiydi.

Buhara kale (erg) kapısı

Buhara emirlerinin eskiden yaşadığı bu kalede bir saray, camiler, kışlalar ve emirin düşmanlarından çok azının canlı olarak dışarı çıkabildiği bir hapishane mevcuttu.

rupa politikasının durumu, devletlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve Rusya'yla kıyaslandığında, bu devletlerin askeri gücü"ydü.²

Hive Sarayı'nın aksine, komşu ülkedeki Buhara Sarayı lüks ve etiket kurallarının sürdüğü bir ortamdı. Mümbit bir ovanın merkezinde kurulu, nüfusu 100.000'lik Buhara kenti, çok sayıdaki camisi ve dindar halkıyla Müslüman dünyasında ün yapmıştı. Bin yıl önce yetiştirmiş olduğu el-Buhari'nin eserleri Fas sultanının muhafızlarının sadakat yeminlerine temel teşkil etmekteydi. Buhara artık bir bilim merkezi olmasa bile, gene de Orta Asya'nın en büyük çarşılarından birine sahipti. Buhara emiri de, tıpkı Kaçarlar gibi, Cengiz Han'ın soyundan gelen ve 1785'ten beri Buhara'yı yöneten hanedana mensuptu. Hive hanının 800.000 kişilik tebaası karşısında Buhara emirinin Türkçenin bir türünü konuşan Özbek-

lerden oluşan üç milyonluk bir tebaası bulunmaktaydı. Emir de, Hive hanı gibi, 1868'de Ruslarla oldukça iyi bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmaya göre emirin tebaası üzerindeki kesin otoritesi teyit edilmiş ve bölgesi biraz genişletilmişti. Emir'in tek kaybı dış ilişkilerin kontrolüydü.

Emir Muzaffereddin (1860-85) yanaklarına ve gözlerinin etrafına makyaj yapan, sefahat düşkünü bir kişiydi, 1885'teki ölümünden sonra, dördüncü oğlu Abdülahad (1885-1910), tahtı ele geçirdi. Abdülahad, Moskova'da Çar III. Aleksandr'ın taç giyme törenine katıldığında, ağabeylerinin yerini almak üzere çardan onay almıştı. Emir Abdülahad, özerkliğini, Rus Dışişleri'nin (bazı Rus generallerinin aksine) Buhara'yı, bir Rus diplomatın ifadesiyle, "*Rus yenilikleri karşısında hoşnutsuz Müslümanlara karşı bir emniyet supabı*" olarak tutmak istemesi sayesinde koruyabilmişti.³ Memnun olmayan Müslümanlar her zaman Türkistan'dan Buhara'ya göç edip mutlak hâkim emirin yönetimi altında, geleneksel yaşamın tadını çıkarabilirlerdi.

Buhara emiri, Hazreti Padişah olarak bilinmekte ve geleneksel Buhara üslubunda inşa edilmiş saraylarda yaşamaktaydı. Kendisine, dünyanın en güzel giysilerinden giyen resmi zevatın oluşturduğu, muhteşem, törensel bir saray erkânı tarafından hizmet edilmekteydi. Rütbelerine göre pamuklu, saten, ipekli veya altın brokar giysiler giyen bu zevat, yürüdüğünde canlı gökkuşağı izlenimini verirdi. Kendisine "*parvanatşi*" veya tavuskuşu adam unvanı verilen teşrifatçının cübbesinde tavuskuşu tüyleri bulunurdu. Mabeyinci, altın renkli veya rengârenk değnekler taşıırken, yaverler altın balta tutarlardı. Muhafızlar ise, "*dünyanın en güzel görünüşlü mink pelerinlerini giyen üstün nitelikli adamlardı.*"

Geleceğin Hindistan genel valisi ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İran'dan başka Buhara ve Afganistan'a da seyahat etmişti. Curzon'a göre "*Emir yarı tanrı gibi görülmekte ve kendisinden daha aşağı kimseler onu ancak uzaktan hayranlıkla izle-*

yebilmekteydiler.” Çok sayıda saraylı ile birlikte muazzam bir yemek yiyen misafirler, daha sonra bir dizi odadan geçirilmekte, Hazreti Padişah’a yaklaşıldıkça saraylıların sayısı azalmaktaydı. Misafirler, “duvarları altın varak swalı bir odada kabul edilmekteydi. Burada ince dokunmuş halıların üzerine ipek örtüler ve yastıklar... ve Avrupalılar için bir dizi altın varaklı koltuklar yerleştirilmişti.” Şayet ziyaretçi şanslıysa, huzura alınması sonrasında, emir kendisine harikulade bir kalat veya şeref giysisi verirdi. Emir o kadar büyük bir gücü vardı ki, tebaası yanında korkudan bembeyaz olurdu (Yoksa bu kısmen, saf yabancılar için düzenlenmiş etkileme yönetimi miydi?).⁴

Emirin hükümeti de sarayı kadar gelenekseldi. Olufsen’in deyişiyle, “*Emirin hükümetinin asıl amacı verginin bol ve muntazaman ödenmesiydi.*” Bunu da 15.000 kişilik güçlü ordusuyla sağlıyordu. Bu kuvvetler emirin dış düşmanlarını yenemese de, tebaasını sindirmeyi daha kolay yapabiliyordu (ama Hive’de olduğu gibi 1870 ve 1910 yıllarında memnuniyetsizliği huzursuzluğu basturmak için Rus birliklerinin müdahalesi gerekmişti).

Emirlik, bey denilen valilerce yönetilmekteydi. Diğer Ortadoğu monarşilerinde olduğu gibi, verasete dayalı bir hükümlanlık yoktu. “*Herkes beyliğe ve diğer üst mevkilere kadar yükselebilirdi; hatta Buhara’nın üst düzey görevlilerinden bazıları ya İranlı esirlerin çocuklarıydı ya da kendileri esirlikten gelmeydi.*” Emir in sarayında kendilerine rütbe ve görev veren unvanlar taşıyan, vilayetlerde kendi saraylarını koruyan beyler yozlaşmanın sembolleriydi.

Emir Abdülahad’ın II. Nikola’yla ilişkileri mükemmeldi. Çar III. Alexander anısına Alexander Güneşi adlı bir nişan tesis eden emir, Rus donanmasına *Buhara Emiri* adlı bir destroyer hediye etmiş, 1906’da da Tsarskoye Selo’ye çok başarılı bir ziyaret yapmıştı. Bu ziyaretin başarısı ise çarı ve saray halkını hediyelere boğmasından ve Rus sarayını yakinen tanımasından kaynaklanmaktaydı: “*Emir, Rusya’daki en son terfileri, önemli kişilerin rütbelerini, ne denli nüfuzlu olduklarını, hepsini biliyordu.*”⁵

Emirin hoşnutsuz tebaasınca sefih, zalim, açgözlü ve ikiyüzlü suçlamalarıyla diye kınanmasına rağmen, çarla olan dostluğu, ülkeyi istediği gibi yönetmesini mümkün kılmaktaydı. Hive ve Buhara'daki genç kuşakların modernleşme arzusu o denli güçlüydü ki, daha geniş çapta Rus kontrolünü bile kabul etmeye hazırdılar. Buhara Emirliği'ne kıyasla, Rusya gelişmenin ta kendisiydi. İstanbul'da eğitim görmüş Fıtrat adlı bir yazar, emir ve ulema aleyhinde bazı broşürler basmış ve “*İslamın büyüklüğünün çökmesi senin işin,*” diye yazmıştı. Asya'nın kalbinde bile İstanbul'un etkisi o denli büyüktü ki, Ağustos 1909'da Jön Türkler ihtilalinden esinlenen birtakım gizli derneklerden oluşan bir delegasyon, emirden sevilmeyen Şii başbakanını azletmesini istedi. Pek çok gösteriler sonunda bu kişi nihayet Şubat 1910'da azledildi.⁶ Aynı yıl babasının yerine geçen Alim Han, geleneksel bir otokrat olarak yalnızca anayasa yapmaya izin vermemekle kalmamış, 1914'te açılmış olan birkaç modern okulu da feshetmişti.

1873 öncesi, yıllar süren savaşırlara rağmen, Hive ve Buhara'nın kolayca Rus İmparatorluğu'na eklenmesi, Rus yetkililerinin duruma göre hareket etme becerilerinin sonucudur. Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar ne ülkedeki Hristiyanlar'dan daha fazla eziliyor, ne de Ortadoğu'daki dindaşlarından bugünkü gibi ayrı kalıyorlardı. Hive hanının kardeşi de dahil olmak üzere, ülkeyi yöneten Müslüman sınıfların üyeleri Rus ordusuna hizmet etmekten memnundu. Curzon'un ifadesiyle, “*Rusya, hiç tartışmasız, silah gücüyle sindirmiş olduğu kişilerin bağlılığını ve dostluğunu sağlama konusunda olağanüstü bir beceriye sahip. Ruslar kelimenin tam anlamıyla, dostça ilişki kuruyorlar.*”

Sevgi kadar saygıya da kumanda edebilen Rus İmparatorluğu'nun 1917 öncesinde Ortadoğu'daki etkisi 1945 sonrası Sovyetler Birliği'nin etkisinden daha fazlaydı. Belki de Hive ve Buhara'daki ılımlı yaklaşımlar Afganistan ve İran'daki dostlarına, onların da Büyük Beyaz Çar'la birlikte olmaktan yararlanabileceklerinin bir sinyaliydi.⁷

Afganistan Emiri Şer Ali (1863-66, 1868-79) Hindistan Genel Valisi'ni ziyaretinde İngiliz subaylarla. Ambala, Mart 1869

Emirin İngiltere'yle olan ilişkileri sonraları bozulmuş, İngiltere 1879'da Afganistan'ı işgal etmişti.

Hive ve Buhara nüfusunun, esas olarak, Türkçenin bir lehçesini konuşan Özbeklerden oluşmasına karşı Afganistan, devletin özünü oluşturan Türkmen, Özbek, Tacikler ve Puştunlar gibi çeşitli aşiretlerden oluşmaktaydı. Afganistan 1819'dan beri Puştun kabilelerinden emirlerce yönetilmekteydi, Buhara veya Hive'den daha fazla güç ve prestije sahip bağımsız bir krallıktı. Ama onun da karşısında modernleşmenin cazibesi ve emperyalist komşuların oluşturduğu tehlike gibi benzer sorunlar vardı.

Emir Şer Ali, Afganistan'ı modernleştirme çabaları içine giren ilk hükümdar olarak, belirli bakanlıklar ve ordusu için silah imal edecek devlete bağlı atölyeler kurdu.⁸ Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Asya'yla doğrudan teması İran ve Rusya tarafından engellenmişse de, Osmanlı'nın Afganistan'da modernleşmeden ötürü üzü, hilafetin merkezi olmaktan ötürü de prestiji vardı. Karakurum Dağları'nın eteklerinde, Batı Sinkiang'daki (Sin-

can) Buhara ve Kaşgar'ın yöneticileri, 1870'lerde "*yeni Osmanlı yönetiminde*" tecrübe kazanmış öğretmen, subay ve yönetici göndermesi için İstanbul'a başvurmuşlardı. 1873'ten 1877'ye kadar Kaşgar'da Osmanlı bayrağı dalgalandı. 1877'de, İngiliz teşvikiyle Emir Şer Ali'ye bir Osmanlı heyeti gönderilerek onun Rus-Türk savaşı sırasında Rusya'ya saldırması istenmişti.⁹

Fakat, Emir'in Rusya ile iyi ilişkileri bulunmaktaydı ve daha çok İngilizlerle savaşmakla ilgilenmekteydi. 1878'den 1880'e kadar süren ikinci Afgan Savaşı'nda İngiltere'nin Afganistan'ı kontrol altına alma girişimi karmaşayla sonuçlandı. 1879 yılında nisandan ekime kadar tahtta kalan Emir Yakup, İngilizler tarafından sınır dışı edildi, kırk beş yıl sonra da Bombay'da öldü. Şer Ali'nin rakibi ve kuzeni Emir Abdurrahman'ın (1880-1901) acımasız fakat etkili yönetimi sayesinde, nihayet düzen yeniden sağlandı. Afganistan'ı bir Avrupa imparatorluğunca yutulmaktan dağları, askerlerinin nitelikleri ve emiri kurtarmıştı.

Kişiliği, olağanüstü otobiyografisinde de ortaya konan Emir Abdurrahman, dönemin Ortadoğusu'ndaki en yetenekli hükümdarlardan biriydi. Kendi ifadesiyle: "*Ülkemin geri kalmış durumundan başka hiçbir şey görmüyorum rüyamda. Bir yandan bir aslan, öbür yandan bir ayının parçaladığı bir keçi.*"¹⁰ Emir öldüğünde, ülkesi gerçekten de, çoğunlukla kendi gayreti sayesinde, zorlu bir keçiye dönmüştü.

Afganistan'ı yönetebilmek için iyi bir hâkim, iyi bir evsahibi ve savaş alanında iyi bir kumandan olmak gerekiyordu. Pek çok savaşta bulunmuş olan Abdurrahman, Afgan ordusunu nasıl etkili bir savaş gücü olarak tutabileceğini biliyordu. Afgan ordusu İran ordusundan kesinlikle daha etkiliydi. İran şahı veya Hive hanı gibi, o da devlet işlerinin çoğunu şahsen yönetmekteydi. Aşiretlere bir düzen vermeye gayret etti. Puştun olmayanlara karşı özellikle sertti: Öldürdüğü binlerce hazaranın (Afgan Moğolları) kafatasından oluşan bir minare yaptırdı. Öyle korku salmıştı ki, huzuruna çıkanlar yanında korkudan bembeyaz kesilirlerdi. Kararlarının ba-

Afganistan Emiri Abdurrahman (1880-1901) Hindistan genel valisini Rawalpindi'de ziyarette, Mart 1885

Soldan Sağa: Yüzbaşı Balfour, Mackenzie Wallace, (Pakistan'ın hâlâ hudut bölgesi olan Durand Hattı'nın yazarı olan) Durand, Connaught dükü, General Biddulph, emir, Binbaşı Talbot, Hindistan Genel Valisi Lord Dufferin, Sepah Salar Ghulam Haydar Charkhi. Emir "çok nazik ve tantanalı" bir biçimde karşılaşmasından memnun kalmış ve Lord Dufferin'in Genel Valiliği sırasında İngiltere'yle hiçbir sorunu olmamıştı. Dış ilişkilerini Hindistan hükümetinin eline bırakmıştı.

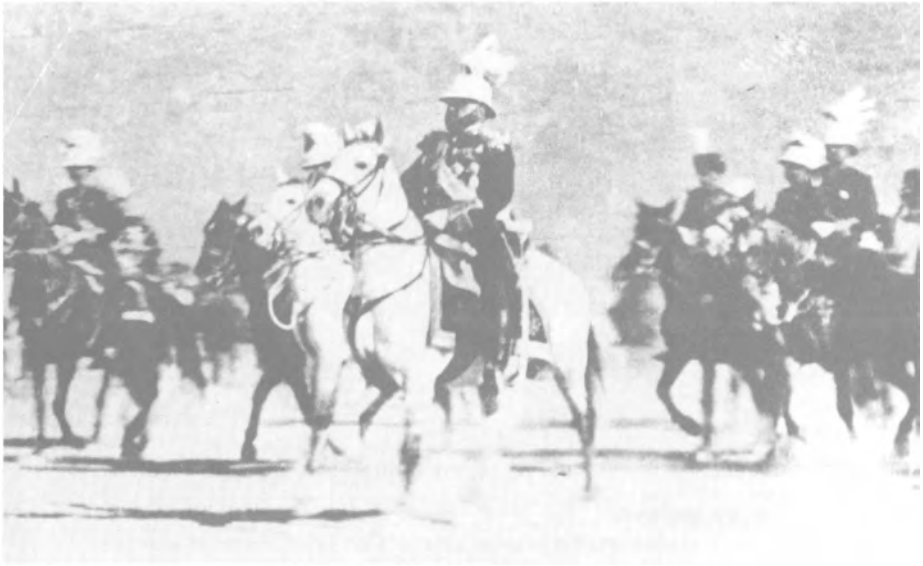
zılarına bakıldığında bu korkular kuşkusuz samimiydi. Örneğin, ırza geçmiş birini kış ortasında yere kazılan bir çukura koydurup, "donup buza dönüşünceye kadar" suyun içinde tutturmuştu. Emirin müstehzi ifadesiyle, "Adam artık bir daha kıızışamazdı."

Mollalar, İran şahı gibi emir için de sorundular. En sevdiği ifadeye göre, "Cahil imamlar dünyada başka hiçbir zümrenin sebeb olmadiğı kadar savaş ve cinayete sebep olmuştu." Emir, mol-la ve seyyidlere yapılan ödemeleri durdurdu. 1886'da çıkan isyan acımasızca bastırıldı. Gençliğindeki savaş ve kavgalardan ders al-

miş olan emir, ailesindeki prensleri başkentte, en büyük oğlunun emri altında tuttu.¹¹

Emir, modernlik yanlısı bir kişiydi. 1850'lere gelindiğinde, İstanbul, Kahire ve Tahran saraylarında kişilerin daha modern görüş sahibi olmalarını teşvik için Avrupa stilinde üniformalar giyilmesi adeti getirilmişti. 1885'te Hindistan ziyareti sonrasında emir, Mr. Walter adlı İngiliz bir terziden subay ve yetkililer için modern üniforma yaratmasını istemişti. Sonuçta, emirin kendi deyişiyle, "*Sarayın tüm sivil ve askeri yetkilileri kolaylıkla tanınabilmekteydi.*" Abdurrahman, Şer Ali'nin deri, pirinç ve gümüş mallar dışında, cephane ve üniforma üreten atölyelerini de genişletti ve en iyi üretimleri yapanlara ödüller dağıttı.¹²

Saray hem iktidarın hem de yeni fikirlerin merkeziydi. Sekiz dönümden büyük bir alanda bir *erg* içinde bulunmaktaydı. Hü-

Emir Habibullah bir tören denetlemesinde (1901-19)

Emir İngiliz yanlısıydı. Fotoğrafta İngiliz tarzı bir üniformayla görülüyor. Yılda iki kez teftişe çıkardı.

kumandanın ailesi için oturma ve kabul bölümleri yanı sıra, çiçek ve otucu kışlalarla dolu bir limonluk; depolar, hazine, arşivler ve herhangi bir ayaklanmayı bastırmak üzere Kabil'den hareket edecek olan ve hükümdara eşlik etmek için her zaman hazır bulunan özel *hazret* muhafızları için kışlalar da sarayın birer parçasıydı.¹³ Emrin yazıldığına göre, saraydaki en önemli kişiler hekimler,

Emir Habibullah bir av seferinde

Emir fotoğraf makinesinin üçayağının solunda durmaktadır. Sağında, bu kitapta yer alan bazı fotoğrafları çekmiş olan, fotoğrafa meraklı oğlu Serdar Enayatullah. Avrupa ve Ortadoğu'daki diğer hanedanlar gibi, Afgan hükümdar ailesi de fotoğrafın faaliyetlerinin görsel olarak anılması doğrultusundaki geleneksel arzularını en ideal bir biçimde gerçekleştirdiğini düşünmekteydiler.

**Emir Habibullah'ın en büyük oğlu
Serdar Enayatullah'ın düğünü, Kabil, 1909**

*Afganistan hiçbir zaman bir Avrupalı güç tarafından fethedilmediği için,
Avrupalı giyim Hindistan'daki gibi bir anlam edinmedi.
Afgan hükümdarının prens ve prenseslerinin kıyafetleri artık
tamamen Avrupalılaşmış durumdadır.*

kâtipler, teşrifatçılar, görevi tüm dilekçeleri emirin önüne getirmek olan mühürdar, saray mutfaklarının başı, sarayda bulundukları sürece idam mangası gibi görev yapan muhafız subayları, müzisyenler, masalcılar, profesyonel satranç ve tavla oyuncularını ve emire “akşamları kitap okuyan kişiydi.”

Afgan sarayının en önemli görevlilerinden biri de içöğlanı veya gulambaşıydı. Emirini ifadesiyle, “İçöğlanları hanedan üyelerinin, asillerin ve aşiret reislerinin ve saray mensuplarının oğullarından oluşur. Ayrıca, bunların dışında esir çocukları var... Kadifeler ve en kıymetli üniformalar içinde prensler gibi giyinirler... Onları benim yetiştirmiş olmamdan ötürü, büyüdülerinde, ülkenin en üst makamlarına tayin edilirler.”

Emir onların iyi evlilikler yapmalarını sağlar ve “hanedan prenslerinin sahip olduğundan daha iyi ev, eşya ve ihtiyaç duya-

**Mahmut Bey Tarzi kızı Hayriye ve torunu Halilullah Enayat
Seraj ile (bu kitapta Afganistan ile ilgili fotoğrafların
çoğunu toplamış olan kişi)**

*Seraj-al-akbar (1911-18) gazetesi editörü ve daha sonraları dışişleri bakanı
olan Mahmut Bey Tarzi, Afganistan'daki modernleşmenin en önemli
savunucularından biriydi. Kızı Hayriye, Emir Habibullah'ın en büyük
oğlunun eşi, bir önceki resimde de görülmekte.*

İskoç etekli bir Afgan prensi

Afgan kraliyet ailesi, Avrupa kıyafetlerini çok sevmişlerdi.

Resimde bir prens İskoç eteğiyle görülüyor.

cakları her şeyi” verirdi. Bu kişilerin başarılarının bir nedeni de yakışıklı olmalarıydı, çünkü emirin doktoru John Gray’e göre “Emirin sarayında güzellik, hızla yükselmenin kesin bir garantisi”ydi.¹⁴

Abdurrahman’ın çok kuvvetli bir kişiliği vardı. Saraydaki geleceksel doktorları ve uyguladıkları tedavileri onaylamadığı için istifa etmiş olan Dr. John Gray, “O kadar ilginç biri ki, insan kendinden başka kimseyi düşünmek zorunda olmasa, sırf onun uğruna tekrar saray hayatına geri dönmek için, karşı konulamaz bir istek duyardı,” diye itirafta bulunmuştu.

Abdurrahman'ın oğlu ve halefi, hatta babasını zehirlettiği söylenen Habibullah Han (1901-1919) da kararlı bir hükümdardı, hatta sarayını ve emirliğini modernleştirme konusunda daha istekliydi. Tahta çıktığında reform yapmaya söz veren bir konuşma yapmıştı. Babasının mimaride ve dekorasyonda geleneksel üslupları tercih etmesine karşı, Habibullah Han, bazılarını kendi tasarladığı saraylarını en zengin Avrupa tarzında dekore etti: Avizeler Hindistan'dan Kabil'e fil sırtında taşındı. Emir o kadar moderndi ki, golf oynar ve *tüvit* kumaş giyerdi. 1904 yılında eğitim dilinin Urdu ve İngilizce olduğu Habibiya Üniversitesi'ni kurdu. 1907'de Hindistan'a yaptığı bir ziyarette, "*Batı bilgisi edinilmezse, kişi ekmezsiz kahr*," inancını dile getirmişti. Kuzeni ve danışmanı Mahmud Bey Tarzi gibi onun da modernlik arzusu Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa etkilerinden kaynaklanmaktaydı. Fesi ülkesine tanıttı, Hicaz demiryolunun inşaatına katkıda bulundu, Osmanlı doktor ve mühendisleri getirtti.¹⁵

Afganistan mutlak bir monarşi olsa da Habibullah'ın tahta çıkışındaki törende görüldüğü gibi, halkın onayıyla yönetim unsurları da içermekteydi. Habibullah'a bir Kuran, Hz. Muhammed'in emanetleri ve kutsal bir bayrak sunulduktan sonra teorik olarak emir seçilmişti. Emir Abdurrahman arada bir kendi serdarları (eşrafı), seçilmiş temsilciler olan *kavanin mülkiyi* ve mollaları toplar, onlara politika konusunda danışırdı. 1893 Kasım'ında Hint devletiyle yapmış olduğu en son antlaşmayı 400 serdarın oluşturduğu bir topluluğa açıklamıştı. Konuşması sırasında her duraklamasında "*Onaylandı! Onaylandı!*" bağırışları kopmaktaydı. Emir Habibullah bu uygulamayı sürdürdü. Örneğin 1916'da meclisin (yani *durbarın*) Birinci Dünya Savaşı'nda Afganistan'ın tarafsızlık politikasını onaylamasını istedi.¹⁶ Böylece Orta Asya'nın uzak ve otokratik monarşilerinde bile insanlar kendi onaylarıyla ya da en azından bir açıklamayla yönetilme fikrine cezbolmuşlardı.

~6~
Haremler

Çağın Sarayı'nda hareme giden koridor

Ortadoğu saray hayatına paralel olarak bir de hanımların harem denilen saray hayatı vardı. Büyük bir gizlilik perdesi arkasında olmalarından ötürü haremlemler hakkında çok az ilk ağızdan bilgi bulunmaktadır. Osmanlı sultanının haremnde hizmet eden yetişkinler, “*şehirle bütün düzenli bağlantılarından vazgeçip son derece dışarıya kapalı bir hayat sürdürmek*” durumundaydılar.

Aslında genellikle dışarıyla ilişkilerini kesmeleri gerekmemektedir, zira bu kişilerin çoğu hareme çocuk olarak girmişti ve saray duvarlarının dışındaki dünya hakkında zaten çok az bilgileri vardı. Avrupa ev halkına katılan uşaklar gibi, saraya girdiklerinden sonra onlara Düzdudil veya Nergizeda gibi, karakterlerine veya görünüşlerine uygun yeni isimler verilmektedir.

1890’lı yıllarda Yıldız Sarayı’nda Osmanlı haremnde yaşayan yaşlıca bir görevli, İstanbul hakkında o kadar az bilgiye sahipmiş ki, bir gün ziyarete gelen Mısırlı bir prensese sormuş: “*İnsanlar Beyoğlu diye bir yerden sık sık bahsediyor; nerede bu Beyoğlu, neye benziyor?*” diye. Haremde dışarıya kapanma geleneği o denli güçlüdür ki prenses, “*O kadar adı ve çirkin bir yeri hiç ziyaret etmemiş olmakla şanslısınız, ustam. Eminim, saraya alışık olduğunuzdan, orayı beğenmezsiniz,*” demek zorunda kalmıştır.¹

Hükümdarlık haremlemlerinin, çevrelerindeki başkentten bu kadar yalıtılmış olmasının bir nedeni de, haremdekilerin çoğunun yerel kökleri olmayan, yabancı esir olmalarıydı. Ortadoğu monarşilerinin esir arzı, belki de sosyal ve politik hayattan daha çok, İstanbul’un ezici önemini yansıtmaktaydı. Zira, Kafkaslardan gelen aileleri veya toprak ağaları tarafından esir olarak yetiştirilen en güzel Çerkezler, İstanbul’da satın alınabilmekteydi. Örneğin, Rusya’ya geziye giden İran Şahı Nasireddin ev sahiplerinin kendisine refakat etmek üzere uygun gördükleri hanımları beğenmemişti. İstanbul’daki elçisine kendisine derhal iki Çerkez satın alıp göndermesini emretmiş, (tıpkı Avrupalı bir kralın, gösterilerini tamamlayan *bale grubundaki* balerin hanımların kendisine gönderilmelerini emretmesi gibi).

Hidiv Abbas Hilmi'nin Rum doktoru Dr. Kómanos 1890'larda efendisi için İstanbul'dan Çerkez esirler satın almıştı. Normal tıbbi muayene sonrası bu esirlerin hidivin müstakbel eşine hizmet etmeleri düşünülmekteydi; sonunda, annesinin dehşete kapılmasına rağmen, hidiv bunlardan biriyle kendi evlendi. Genelde Osmanlılardan hazetmeyen Fas sultanı bile, İstanbul'dan gelen güzel esirlerle evlenmekten mutluydu. “*Humaniter*” ve meraklı bir Avrupa'nın yakınlığına rağmen, İstanbul'daki esir ticaretinin Jön Türkler ihtilaline kadar devam etmiş olması, Osmanlı geleneklerinin bağımsızlığı ve devamının bir işaretidir.²

1900 yılındaki resmi kayıtlara göre Yıldız Sarayı'nda veya padişah ailesinin evlerinde, çoğu Çerkez olan 400 ile 500 kadar köle bulunmaktaydı. Haremin kapalı kapıları ardında yaşayan bu kölelerin özel yarı Çerkez, yarı eski Türkçe kelimeleri vardı. Örneğin yalınayak anlamında kullanılan *payzan* gibi kelimeler sarayın dışında bilinmemekteydi. Bir de Türkiye'de cumhuriyet döneminde hemen hemen kaybolmuş, belirgin bir yemek pişirme tarzları vardı. Şerbetçiler o denli yetenekliydi ki, “*Saray limonatastı, dñnyanın limonata dediği yavan, lezzetsiz sııdan, suyun şampanyadan farklı olduğu kadar farklı ve gerçekten de tanrıları layık bir içecekti.*”³

Harem bir refakatçi acentası, genç hanımlara zarafet öğreten bir okul ve yerel bir bilim kursuydu; müzik akademisi olarak da hizmet vermekteydi. Osmanlı (ve Mısır) haremünde koyu kırmızı kadifeden süvari üniforması olan özel bir kadınlar orkestrası vardı. Sultanın erkeklerden oluşan orkestrası kadar da iyi olan bu orkestra, geleneksel Türk müziği kadar *Giyom Tel* ve *La Traviata*'dan parçalar da çalabilmekteydi. Avrupa teknolojisi kadar Avrupa müziğini de takdir eden Abdülhamit'in devrinde, Osmanlı prens ve prensesleri Verdi'nin müziğiyle yetiştirilmişlerdi. Her biri o kadar iyi birer müzisyendi ki, yalnızca prens ve prenseslerden kurulu özel bir orkestra oluşmuştu.⁴

İran Sarayı'ndan prensler ve harem ağaları, 1862

Harem ağaları arka sırada. Efendilerinin veya sahibelerinin kendilerine duydukları güven nedeniyle Ortadoğu saraylarında fevkalade güçlü bir konuma gelebilmekteydiler.

Haremler kadınlara ait ayrı bir dünyaydı. Harem mensupları, sultan ve en yakın akrabaları haricinde, erkekleri ancak yaşmaklarının veya kafeslerin ardından görürlerdi (Dolmabahçe Sarayı'ndaki taht salonunun üzerindeki kafesli galeri, haremın Osmanlı saray törenlerini seyredebilmesini mümkün kılarıdı). Osmanlı haremında kadın yetkililerin oluşturduğu bir hiyerarşı vardı. Bu hiyerarşide “saray ustası”, yani haremın teşrifatçısı ve bütün cariye ve kalfaların emir aldığı “haznedar ustası” denen görevli kadınlar yer alırdı. Haznedar ustasından biri sultanın özel dairesinden sorumluydu ve hareme emir verilmesinde sultanın aracısıydı. Fakat haremın başı, imparatorluğun en önemli yetkililerinden olan harem ağasıydı.

Bir harem ağası ile prensesler, Yukarı Mısır, 1891

Harem ağaları, sahibelerinin refakatçileri ve temsilcileri olarak dururuntularlı. Her ne kadar harem ağaları Mısır Sarayı'ndan 1920'lerde yok olmaya başladılarsa da, monarşinin 1952'deki çöküşüne dek, at sayıda da olsa, Abidin Sarayı'nda hâlâ bulunmaktaydılar.

Saray erkânının oluşumu, genelde, bir hükümdarın güvenebileceği hizmetkârları arayışını yansıtır. Ortadoğu hükümdarlarının haremağaları ve esir kullanımı da işte bu arayışın ileri boyutta bir ifadesidir. Hükümdara bağımlı olmayan kişilerle saray dışında ilişki kurmaları madden veya yasal olarak mümkün olmayan harem ağaları ve esirler sağlam ve özgür olanlardan daha güvenilir telakki edilirdi. Eskiden esir sahibi olan kişilerin çocuklarının istisnasız olarak ısrar ettikleri husus, esirlerin ailenin birer bireyleri olduklarıdır. Bu kişiler efendilerinin güvenine mazhar olmaktan o kadar gurur duyarlardı ki, kendilerini sıradan hizmetkârlardan üstün hissederlerdi.

Harem ağası, Abdülhamit'in döneminde o kadar güvenilir ki, sultanın kızı Prenses Ayşe'nin anlattığına göre, *"bu kişinin görevi, her akşam imparatorluk haremının kapılarını kitlemek ve her sabah açmak, kapılarda muhafız nöbetinde durmak, gireni çıkarmak"*

Prenses Nimet Muhtar ve harem ağası

Hidiv İsmail'in kızı olan prenses, 1938 yazını Marienbad'da geçirmek üzere Mısır'dan ayrılıyor. Önden giden harem ağası Beşir Ağa ev halkının en önemli kişisi.

izlemek ve dışarıdan kimseyi içeri sokmamak”tı. 1903 yılında, Osmanlı sarayında hizmet gören veya emekli olmuş 194 siyahi harem ağası bulunmaktaydı. Bu kişiler genellikle Sudan’da ele geçirilip satılmadan önce hadım edilirler, pek çoğu Hidiv, Mekke Şerifi ya da eyalet yöneticileri tarafından sultana hediye edilirdi. 1924’te Osmanlı Sarayı’nın yok olmasından sonra bazı harem ağaları Tunus Sarayı tarafından çağrılmış, diğerleri ise bir cemiyet oluşturarak, biriktirmiş oldukları paralarıyla İstanbul’da birlikte yaşamıştı.⁵

İmparatorluk ev halkının bazı esir ve harem ağaları sultana veya hanedan prenseslerine bağlıydılar. Fakat çoğu, imparatorluğun en önemli kadını olan Valide Sultan’ın, yani sultanın annesinin yönettiği hanedanın kadınlarından oluşan hiyerarşiye hizmet etmekteydi. Valide Sultan’dan sonra, sultanların kızları veya oğulları gelmekteydi. Kızların rütbeleri de, tıpkı erkek kardeşlerinde olduğu gibi, yaşa göre belirlenirdi. Sultanın kadın efendileri yani hasekiler ve “*ikbal*” denilen gözdeleleri ise hanedandan sayılmaz, hiyerarşide çok daha altta bulunurlardı.⁶ Osmanlı hanedan yapısı sultanı yüceltmekte, ondan sonra gelen tüm hanedan mensuplarına eşit davranmaktaydı. Avrupa monarşilerindekinin aksine, Osmanlı hanedan yapısı hükümdarın eşine, vârisine ve yakın akrabalarına özel statü vermemekte ve tahta geçiş yaşa göre belirlenmekteydi. Böylelikle, Osmanlı hanedanı, hükümdarlar ile vârisleri arasındaki çatışmaları, küçük yaştakilerin başa geçmesi olayını, tahta çıkma ümidi pek olmayan memnuniyetsiz kuzenler hanedanları gibi, Avrupa monarşilerinde onca kargaşaya neden olan sayısız çatışmadan etkilenmemişti.

Harem kadınları, “*davranışlarındaki doğruluk ve üstünlük*” kadar çevrelerinin lüksüyle de ün salmıştı. Dolmabahçe Sarayı’nın harem kısmı sultanın bölümünden ancak çok az daha büyüktür. İstanbul’da 1869 yılında Valide Sultan’la kalmış olan İmparatoriçe Eugenie, III. Napoleon’a “*Batı’da bizim tahayyül edemediğimiz lüks*”ten söz eden mektuplar yazmıştır. Eugénie’nin kendi sarayı

Osmanlı hareminden bir hanım, 1867

Osmanlı haremnde hanımlar "haseki", "ikbal" ve "gözde" olarak ayrılırdı. Bu hanımın hangi kategoriden olduğu bilinmiyor.

Avrupa'nın en lük sarayının imparatoriçesi olduğu düşünülecek olursa, Osmanlı Sarayı gerçekten de olağanüstü olmalıdır.

Osmanlı'nın modern sarayların, eşya, tabak, çatal-bıçak takımlarının son otuz yılda edinilmiş olması ve dolayısıyla Osmanlı sarayındaki her şeyin, Fransa'nın ikinci imparatorluğu standartlarına göre bile yeni olması, imparatoriçenin şaşkınlığını açıklayabilir.

İmparatoriçe Eugenie, Türk hanımların "*yaşmaklarını atma arzusunda olduklarını*" fark etmişti.⁷ Fakat kadınların hayatları 1908 devrimine ve sonrasına kadar kısıtlı kalmaya devam etti. Abdülhamit'in kızı Prenses Ayşe, eşini bir fotoğraftan seçmiş ve düğün gü-

Mehmet Nazım Efendi ve kız kardeşleri (V. Mehmet'in torunları), 1910'lu yıllar

Bu dönemin Osmanlı prens ve prensesleri gerek kıyafetleri olsun, gerek hal ve tavırları olsun. Arıupah prens ve prenseslerden hemen hemen farksızdır

nüne kadar da hiç görmemişti. Yıldız Sarayı hareminden bir hanım, sarayda fresk yapmakta olan bir İtalyana âşık olunca şok olan kal-fasının, ona bir Müslümanın bir gâvuru sevmesinin günah olduğunu söylemesi üzerine, odalık kendini harem hamamını ısıtan kazana atarak intihar etmişti.⁸

En serbest harem - her zaman Osmanlı İmparatorluğu'dan biraz ileride olan- Mısır sarayı haremiydi. Kadınların toplumdaki uzak yaşaması bir rütbe belirtisi olduğuna göre, harem-lerin varoluş nedenlerinin biri de gururdu ve

gurur aynı zamanda haremlerin yok olmasının ardındaki nedenlerdendi. 1872'de Hidiv İsmail, veliaht Tevfik de dahil, dört oğlunun kuzenleriyle evlenmesini ayarladı. Harem mensubu geleneksel güzel Çerkezlerin aksine, prenslerin eşleri rütbe kocalarının eşitiydi. Kendi hanedanının prenseslerine saygısızlık etmek anlamına geleceği için de çokeşliliği uygulamak daha zorlaşmaktaydı.

Düğünler için yapılan kutlamalar, Süveyş Kanalı'nın açılış törenlerini gölgede sönmük bırakmaktaydı. Gelinin, bilezikler, altın ve pırlanta kolyeler, altın ve gümüş tabaklar içeren çeyizi, asker refakatinde Kahire sokaklarından, halkın beğenisi için geçirilmişti. Hidivin annesi Hoşyar Kadın Efendi, sarayın en önemli kadını olarak çoğu davetin ev sahibesiydi. Ortadoğu hanedanlarının modernleşmesine yardım eden pek çok İngiliz mürebbiye ve öğretmenden biri olan (hidivin oğullarından birinin mürebbiyesi) Emmeline Lott'a göre Hoşyar Kadın Efendi, "gri saçlı, iri siyah gözlü, kelimenin tam anlamıyla kusursuz bir hanımefendi, fakat davranışı emredici, çoğu zaman mütebakkim ve haşmetli" bir kişiydi. Kahire'de sarayda hanımlara davet verdiğinde üst düzey hanımlar onun elini öpüp başlarına koyar, diğerleri ise etek öperlerdi. Her düğünde Hoşyar Kadın Efendi iki ucunda camdan birer palmiye bulunan bir salon da üç muazzam alafranga (yani çatal bıçakla yenen Avrupa ya-

Son Osmanlı sultanının eşi Nevzat, 1960
Mehmet Vahdettin, saray bahçevanının kızı olan Nevzat'la 1919'da, ülkesinin kontrolünü kaybetmeye başladığı dönemde evlenmişti.

Süleyman Efendi'nin eşleri

V. Mehmet'in yeğeni olan eşlerinin ölümünden sonra, yakın arkadaş olan iki eşi, birlikte oturmaya devam ettiler.

mekleri) yemek daveti verirdi. Yemekten sonra dansçı kızlar Mısır dansları yanı sıra polka ve mazurka da yaparlardı. Kuzeni İbrahim'le evlenen hidivin kızı Prenses Zeynep, Paris'ten gelen, üç metrelik duvağı olan, son moda bir gelinlik giymişti. Odadan çıkarken altı ve yedi kollu şamdanlar taşıyan bir dizi harem ağası ona telikat etmekteydi.

Bu başka İngiliz hanım, prensesin öğretmeni Miss Ellen Chennels (kraliyet ailesine hayran kalmış bir öğretmen olarak anılarını, *Recollections of an Egyptian Princess* adlı kitapta toplanmıştır) Prenses Zeynep'i şöyle anlatır: “*Bir insanın üzerinde taşıyabileceği kadar çok mücevher takıp taşıtmıştı. Harem ağalarından destek olarak yürüyordu ve bu desteğe de ihtiyacı vardı, elbisesinin, süslerinin ve de takılarının ağırlığı hiç de kolay taşınabilecek gibi*

İnge Hanım, Said Paşa'nın ilk hanımı

Başındaki boncuklu başlık onun, çoğu harem mensubu gibi Çerkez olduğunu; uzun, mücevher kakmalı çubuğu ise, zenginliğini ve rütbesini belirtmektedir. 1882'de Arabi Paşa'yı desteklemiş olan İnge Hanım, ona kocasının devlet çadırını vermişti.

Prenses Şafak Nur

*Dördüncü Prenses diye bilinen Şafak Nur, Hıdiv İsmail'in
1879'da sürgüne giderken yanına almadığı tek eşi ve
bıdık olan oğlu Terfik'in annesi.*

Sultane Melek

Bir Osmanlı subayının kızı olan Sultane Melek, Sultan Hüseyin Kâmil'le (1914-1917) evlenmeden önce Hidiiv İsmail'in üçüncü eşi tarafından evlat edinilmişti. Fotoğraftaki görülen sandalye Mısır'ı yöneten ailenin İslam üslubundan olduğu kadar, Firavunlar devrine ait süslemelerden de hoşlandığını gösteriyor.

Prences Nazlı Fazıl

Prences Nazlı Fazıl başına buyruk ve serbest bir kadındı, Kahire'deki salonunda kadımların yanı sıra, erkekleri de ağırlardı. Kuzeni Tevfik'e olan nefretinden ötürü, Arabi Paşa'yı desteklemiş fakat sonra İngiliz yanlısı olup Kitchener'la dost olmuştu.

hammed Ali'nin eşi ve kuzeni Melike Cihan gibi, hükümdarların aynı zamanda kuzeni olan eşler, hükümdar eşi sıfatını ilk alanlardı.

Büyükliklerini tahmin etmek dışında, diğer saray haremeleri ile ilgili bilgi elde etmek çok zordur. 1890'larda Buhara emirinin ha-

değildi. Misafirler onu daha iyi görebilmek için sandalyelerin, kanepelerin üzerine çıkmışlardı ama ışıklar öylece göz kamaştırıcıydı ki, onu görmek pek kolay değildi."

Tahtında oturan gelin, misafirlerin tebriklerini kabul ederken, esirler taht odasında altın, büyük salonda ise gümüş paralar saçmaktaydılar. Kahire sokaklarında havai fişek gösterileri yapılır, her düğünde dört gün boyunca yoksullara ekmek ve et dağıtılırdı.⁹

Hanedan ailesinden erkeklerin eşleri, artık, sosyal hayatta rol almak isteyen, iyi eğitim görmüş kişilerdi. Hidiv Tevfik'in eşi ve kuzeni Hidiva Emine, İran'da 1907'de şah olan Mu-

Hidiv İsmail'in ailesi

Önde oturan, soldan sağa: Prenses Tevhide'nin (sağ arka) kızları Behiye Hanım ve Saniye Hanım. Arkada soldan sağa: Hidiv İsmail'in ikinci eşi Cananyar, ilk eşi Şabriet ve üçüncü eşi Tacim Afet. Hepsi Avrupalı tarzında giyinirdi. Hidivin toplam on dört eşi vardı.

reminde 130 kadın esir bulunmaktaydı. Emir in ayrıca erkeklerden oluşan bir haremi daha vardı. 1890'larda İran Şahı Nasıreddin'in harem inde, harem ağaları da dahil 1.600 kişinin bulunduğ u tahmin edilmektedir: Şahın ölümünde geride 85 karısı kalmıştı. Şahın annesi yerine, en kıdemli eşi haremi yönetmekteydi; hanımların selam töreninde de, diğer hanımları kabul ederdi. 1880'lerde Fas sultanının harem inde 1.500 kişi yaşamaktaydı.¹⁰ Fas Kralı II. Hasan, esirler ve harem ağalarının hizmet verdiği, kendisine şükran-

larını belirtmek isteyen veya gözüne girmeye hevesli vatandaşların sunduğu kızlarla yenilenen haremını uzun süre korudu.

Hanedan haremını anlatan çoğu kaynak buradaki hayatın sıklığı konusunda hemfikirdir. O kadar esir ve hizmetçinin bulunduğu yerde domino oynamaktan ve haşhaş çekmekten başka yapacak çok az şey bulunmaktaydı. Haremdeki her kadın “*fark edilmeyi*” bekleyemezdi. Bazıları kendilerini bir harem ağasıyla veya birbirleriyle ya da sohbetle oylarlardı. Gene Emmeline Lott’un yazdığı üzere, “*Saatlerce devam eden ve kesinlikle sıkıcı hale dönüşen konuşmaları, şaşmaz bir biçimde, Avrupa’da suç sayılan, fevkalade ahlaksız, pis ve iğrenç görülen konulara temas ederdi.*”

Fakat kadınların tümünün meşguliyeti cinsellik değildi. Monotonluk ve toplumdan ayrı yaşamak, güç veya dine derin bir ilgi gösteren olağanüstü karakterler de meydana çıkarabilmekteydi. 1950’lere kadar hayatta olan Abdülhamit’in eşlerinden biri, Nuri Arlasez’i o kadar etkilemişti ki yazar, “*Ben böyle bir sadelik, masumiyet hayatımda görmedim!*” demişti. Ortadoğu hakkında bilgisi ve sevgisiyle efsaneleşmiş bir İngiliz subayı olan Gerald de Gaury 1946’da Osmanlı hareminden bir hanımı ziyaret etmiş ve şöyle yazmıştı: “*Pek çok şey ve yer hakkında akıllıca konuştu, yaşlılığında bile çevre ülkelerdeki eşit konumdaki yaşlılarını geride bırakacak kadar parlak görüşlü ve kıvrak zekâlıydı.*”¹¹

Gururlu, akıllı ve elinde bol vakti olan bu hanımların bazıları Avrupa’daki eş konumdaki hanımlardan daha fazla politik etkiye sahipti. Osmanlı İmparatorluğu’nda Türklerin terfilerini garanti etme yöntemlerinden biri de bu kişilerin eşlerinin sarayla, saray haremı vasıtasıyla bağlantı kurmalarıydı. Sultan Abdülaziz kadınların kendisini etkilemesine o kadar açıktı ki, Sadrazam Fuat Paşa onun Hidiv İsmail’in güzel kızı Tevhide’yle evlenmesine, hidivin sultanın üzerinde etkisinin artabileceği korkusuyla karşı çıkmıştı. Abdülaziz’in annesi Valide Sultan Pertevniyal, oğlunun üzerindeki etki-

si nedeniyle başlı başına politik bir kişiydi. Oğluyla aşırı samimi olmaya başladığını düşündüğü İmparatoriçe Eugénie'yi tokatlayan, korkunç bir kadındı. Avrupa'da pek az yetişkin hükümdar annesine nasip olan bir ayrıcalıkla Zaptiye Nazırı'na emirler de verirdi. Fakat 1876'da, rakibesi Sevkefza Kadın Efendi, oğlu V. Murat'ın lehine çevirdiği dolaplar Abdülaziz'in tahttan indirilmesine yardımcı oldu.¹²

Politik açıdan etkili bir başka anne de Hidiv İsmail'in annesi Hoşyar Kadın Efendi'ydi. Hoşyar ile Pertevniyal Sultan, iki kardeşti. Biri İstanbul, diğeri de Kahire haremi için satın alındığında ayrılmışlardı. Hoşyar'ın İstanbul'a yazı geçirmek için gelmesi önemli bir olaydı. Osmanlı haremine sıkça yaptığı zi-

yaretlerde, elbisesinin işlemelerine uyan renklerde pırlantalar, safirler ve yakutlar takmış olarak pek çok hediyeyle gelirdi. Sultanın sorgucusuyla bezenmiş pırlanta bir baş süsünü eşinin rütbesinin bir nişanı olarak takar; harem başağası da siyah benekli kürk bordürü olan kırmızı bir kadife pelerin giyerdi.¹³ Ziyaretleri ve hedi-

Melike Cihan

İran Şahı Muhammed Ali'nin (1907-09) kuzeni ve eşi. Melike Cihan, "kocasının üzerinde oldukça etkili, fevkâlade yetenekli bir kadın" olarak tanımlanırdı.

yelerinin oğlunun Osmanlı İmparatorluğu'ndan Mısır için daha fazla özerklik kazanmasına ve tahtına ailedeki en büyük erkek yerine, en büyük oğula geçmesini sağlamada önemli yardımı olmuştu.

İran'da Nasıreddin Şah (1848-96) kendi döneminde "*kadın kısmının*" gereğinden fazla güçlü olduğunu bilmekteydi. 1873'te kendilerini şahın ilk Avrupa ziyaretinde ona refakat etmekten alıkoyduğu için reformcu bakan Emir Kabir'in azlini tezgâhlamaya yardımcı olmuşlardı. Bazı Kaçar prensesleri aylık alabilmeleri için, eyaletlere vali tayin edilecek kadar önemli veya talepkârdı. Son Kaçar veliaht prensinin eşi, hanedanını kurtarmak umuduyla, kocasının rakibi Rıza Han'a, kocasını haremde ziyaret ettiği zaman "*bir fincan özel kahve*" sunardı. Fakat geleceğin Rıza Şahı, neyse ki hiç Kaçar enderununa girmede.¹⁴

Müslüman miras yasaları kadının da mülk sahibi olmasını mümkün kıldığından, bazı prensesler nüfuzlu oldukları kadar da zengindiler. Örneğin, 1880'de Mısır'da Hoşyar Kadın Efendi, hanedanın 425.729 fidanının 144.927'sine sahipti. Bir başka güçlü politik manevracı ise Hidiv Tevfik'in eşi Hidiva Emine'ydi. Kendisi hem Osmanlı sultanlarının hem de Muhammed Ali'nin soyundandı. Kuzeni Emine Fuat Tugay onu şu sözlerle tanımlar: "*Çok nazik ve zarif olan Hidiva Emine güncel ve dünya olaylarından haberdar, çeşitli konulardan söz edebilen, hoşsohbet ve başkalarını da görüşlerini söylemeye teşvik eden bir kişiydi.*" Yemeklerinin tadı ise sunduğu görkemli eğlenceler kadar olağanüstüydü. Özel bir orkestranın çaldığı Avrupa ve Türk müziğine uygun kostümler giyen dansçıları vardı.¹⁵

Hidiva Emine'nin 1923'te Mısır'a dönüşü Kral Faruk'u küplere bindiren başlı başına politik bir olay olmuştu. Hidiva Emine'ye göre Kral Faruk, oğlu sabık Hidiv Abbas'ın hileyle yerini almış biriydi. Sabık Hidiv için sızdırılmış olan gizli hafiye raporlarına göre, 2.000 kişi Hidive Emine'nin ziyaretçi defterini imzalamıştı.

Hidiv Tefik, eşi ve çocuklarıyla

*Tefik, babasından daha Avrupai bir hayat sürdü.
Tek eşi olan Hidiva Emine (solda) ve çocukları Nimetullah,
Abbas Hilmi, Muhammed Ali ve Hatice'yle oturmaktadır.*

“Köy ağaları ve eşraf, Sabık Hidiv'in 1913'te onları evlerinde ziyaret ettiğini unutmamışlardı.”

Haremde politikaya ilgi duyan yegâne kişiler prensesler değildi. Kral Fuat'ın hasta olduğu zaman kabul ettiği az sayıda kişiden biri de yaşlı bir Türk kalfaydı. Bu kadının kralın üzerindeki etkisi o kadar büyüktü ki, diplomatik haberleşmede adı geçerdi, hatta Kraliçe Nazlı'nın da kıskançlığını çekmişti. Kraliçe Nazlı ise Mısır'da haremde tutulan yönetici sınıftan son kadındı. Haremden vezir-i azama sık sık mektup yazarak kocasıyla olan kavgalarında

**Afganistan Emiri Habibullah
on dört suratiyle birlikte, Kabil, 1915**

Suratiler veya emirin dostları, cariyelerden daha yüksek fakat eşlerden daha düşük mevkideydiler. Emir Habibullah'ın yirmi beşten fazla dostu vardı, fakat bunları kişisel nedenlerden çok politik nedenlerle tuttuğu için hepsiyle birlikte olmazdı.

arabuluculuk yapması için yalvarırdı.¹⁶ Haremde vakit, zevk için olduğu kadar, kudret için de harcanırdı. Toplumdan uzak olmalarının ve hükümdarı tek başına görmenin getirdiği fırsatları en iyi şekilde kullanan bazı harem kadınları, Avrupa'daki en güçlü eşler kadar etkili olma imkânı elde edebilmekteydiler.

~7~
Osmanlıların Sonu

Son Halife II. Abdülmecit (1922-24)

1877’de yazar Sir Alfred Lyall *Emir’in Monoloğu* adlı eserinde, Afgan hükümdarının ağzından şu sözleri söylüyordu:

*Fakat İslam’ın hükümdarlıkları yıkılmakta
Etrafımdaki bir ses hep
Ölümden ve ülkemin sonundan terennüm etmekte.
Ben onun son hükümdarı mı olacağım?*

1914’e gelindiğinde Sir Lyall’ın kehaneti gerçekleşmiş görünüyordu. Tunus, Mısır, Fas, Libya Avrupa güçlerinin işgaline uğramışlardı. Avrupalı tüccarlar Kabil’den Kabsablanka’ya kadar her yere sızmışlardı. Avrupa teknolojisi Medine’ye kadar tren yolu inşa etmişti. Avrupa’dan gelen fikirler Os-

ORTADOĞU’NUN MONARŞİLERİ 1914

OSMANLI İMPARATORLUĞU

KÂĞIT ÜZERİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN BİR PARÇASI OLARAK GÖZÜKEN

YABANCI GÜÇLERLE İŞGAL EDİLMİŞ VEYA KORUNMAKTA OLAN BÖLGELER

1. İNGİLTERE 2. RUSYA 3. FRANSA 4. İSPANYA 5. İTALYA

Kasino'nun önünde grup fotoğrafı

Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu artık müttefiklerdir.

Güneş miğferli Alman subayları ve yün kalpaklı Osmanlı subayları

Suriye Valisi ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın etrafını sarmışlar.

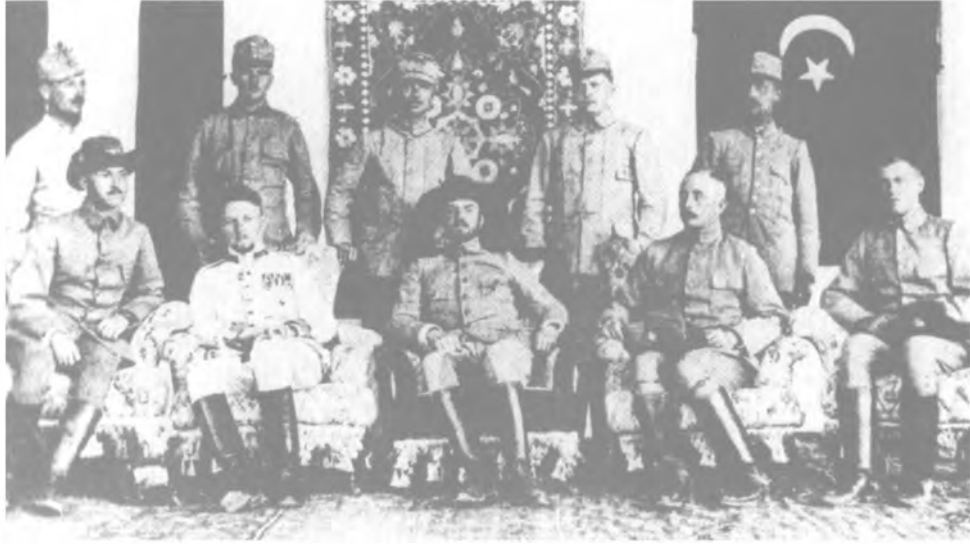
Arap milliyetçileri idam etmesinden ötürü Suriyeliler

Cemal Paşa'yı hâlâ "kasap" adıyla hatırlamaktalar.

manlı İmparatorluğu'nda, Mısır'da ve İran'da meclislerin kurulmasına yol açmıştı. Kırk beş yıl önce Süveyş Kanalı'nın açılışında cazibesi ve heybeti yansıtılan modern çağ, Ortadoğu monarşilerinin ta kalbine kadar sızmıştı.

Fakat, Lyall'ın kehanetinin aksine, İslam'ın tüm hükümdarlıkları yıkılmamıştı. İran, teori de olsa, bağımsız bir monarşi olarak devam etmekteydi. Afganistan gerçek anlamda bağımsız olarak var olmaya devam ediyordu. Mısır ve Fas gibi emperyalist güçlerin işgali altındaki monarşilerde bile hanedanlık muhafaza edilmişti. Hepsinden önemlisi, bölgenin en önemli monarşisi olan Osmanlı İmparatorluğu modernleşmek için kararlı bir tutum sergilemişti; başarısı ise Afganistan, Buhara, İran ve Mısır gibi birbirlerinden farklı ülkeler üzerindeki etkisinde görülmektedir.

Her ne kadar Abdülhamit kendisine "el değmediği" herhangi bir müttefiki olmadığı için gurur duyuyorduysa da, Jön Türkler,

Niedermayer Keşif Heyeti, Kabil 1915

Üsteğmen Niedermayer'ın (ortada) başkanlığını yaptığı otuz yedi kişilik Alman heyet 1915 Ağustos'unda Afganistan'a, emiri Hindistan'ı istila etmeye ikna etmek ümidiyle geldi. Ama emir tarafsız kaldı.

Niedermayer'ın solundaki Von Heutig daha sonra Hitler döneminde Almanya'nın Ortadoğu politikasını yönetti.

imparatorluğun çaresiz olduğunu, aç kurtlara benzeyen Avrupa imparatorlukları karşısında güçlü bir müttefike ihtiyaç duyduğunu hissediyordu. 1914 başlarında Talat Paşa'nın Rusya'ya, Cemal Paşa'nın da Fransa'ya yanaşmaları başarısızlığa uğramıştı.¹ Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, ağustosta İngilizler paraları ödenmiş iki savaş gemisine el koyarak Osmanlı devletini ve halkını çileden çıkarttılar. Buna karşın, Boğaziçi'nde Osmanlı donanmasına sığınmış olan *Goeben* ve *Breslau* adlı iki Alman savaş gemisi derhal Osmanlı donanmasına ödünç verildi. Gemiler *Yavuz* ve *Midilli* adını almış, Alman tayfalara fes giydirilmiş ve birkaç gün sonra, sultanın donanmayı teftiş töreninde büyük ilgi çekmişlerdi.

Birinci Dünya Savaşı'na, bir yerde, Osmanlı tahtının savaşı da denilebilir. Bu kısmen, Osmanlıların bir zamanlar Balkanlarda hükmettiği topraklara hâkim olmak isteyen Avusturya ile Rusya'nın da mücadelesiydi. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk kurşunları eski Osmanlı şehri Saraybosna'da atılmıştı. Arşidük Franz Ferdinand'ın suikaste kurban gitmesinden önce çekilmiş son fotoğrafında, Saraybosna yetkililerinden bazılarının hâlâ fes giydikleri görülür. Fakat Osmanlılar Balkanlar'a olan ilgilerini kaybetmişlerdi ve isteselerdi tarafsız kalabilirlerdi. Avrupa imparatorluklarının savaşa tutuşmuş oldukları 1917 yazı ve sonbaharı boyunca, Osmanlı devleti kararsız kaldı. Nihayet, ekim sonunda, hükümetin en Alman yanlısı nazırı Enver Paşa Karadeniz'deki yeni savaş ge-

Kayzer, şeyhülislamı selamlıyor, İstanbul, Ekim 1917

Aralarından gözüken, sürgündeki Mısır Hidiyi Abbas Hilmi. Kayzerin arkasında Sadrazam Talat Paşa, Sultan V. Mehmed Kayzer'in solunda ve sultanın arkasında Enver Paşa. Enver Paşa, Almanlar arasında o kadar popülerdi ki, Almanlar Osmanlı İmparatorluğu'na "Enverland", yani Enver Diyarı diyorlardı. Almanya'yla olan ittifak Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü için gösterilebilecek en önemli nedendi

mileriyle Rus hedeflerine saldırmaya karar verdi. Bu kararı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'yla ve Avusturya'nın yanında savaşa girmesine, nihayetinde de imparatorluğun çöküşüne ve Ortadoğu'daki istikrarın son bulmasına neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu ile İttifak Devletleri arasındaki müttefiklik iyi işleyen bir süreçti. 20. yüzyılın ilk yarısının başında Almanya Ortadoğu'da, Avrupa'daki gibi korku kaynağı olarak görülmüyordu. Ortadoğu'nun çoğu hükümdarı ve halkları için Fransa ve Rusya, düşman veya korkulan ve içerlenen "*koruyucular*"dı. Onlarla kıyaslanıldığında, Almanya dost görünmekteydi. Bir grup İranlı liberalin ifade ettiği gibi, Kayzer'in, "*İslam'a karşı dostane duygular besleyen tek Avrupalı hükümdar,*" olarak hak ettiği bir ünü vardı.² Osmanlı devleti, İttifak devletlerine katılmanın, imparatorluğun ihtişamını geri getirebileceğini, 1913'te Yunanlılara kaptırılan bazı adaların geri alınabileceğini ve

**Avusturya İmparatoru Şarl ile sultan,
Sirkeci garından ayrılırken, Mayıs 1918**

Bu ayrıntı amaçlı Müttefikler arası bağları pekiştirmektir. Mayıs 1918'de Rusya barış yapmış ve batıda Alman saldırıları, Fransız ve İngiliz orduları nı geri almıştı. İttifak Devletleri savaşı kazanacak gibi görünmekteydiler

Habsburg, Bourbon ve Osmanlı (İttifak Devletleri), Mayıs 1918

Avusturya İmparatoru Şarl ile Bourbon soyundan eşi Zita'nın Osmanlı sultanına yaptıkları ziyaret, tarihte bir Habsburglu, bir Bourbon ve bir Osmanlı'nın bir araya geldiği yegâne toplantıydı. Bu denli uzun süre, o kadar çok tebaayı yönetme durumunda olan hiçbir başka hanedan olmadığından, bu birliklilik benzersizdi.

belki de, Orta Asya'nın Türkçe konuşan bölgelerine uzanabilme-
yi sağlayabileceğini hesaplıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu 1914'te harbe girdiğinde, "İki kutsal
şehrin hizmetkârı, Müslümanların Halifesi ve Müminlerin Ku-
mandanı" olarak cihat ilan ederek, tüm Müslümanları imparator-
luk tahtının etrafında toplanmaya çağırdı.³ Osmanlıların, Fransa,

Seyyid Muhammed İdris
Trablus'ta

İngilizler ve İtalyanlara karşı Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte savaştığı için Osmanlı üniforması giymektedir. Seyyid Muhammed, 1922'de sürgüne atılmış fakat 1951'den 1969'da Kaddafi'nin başa geçtiği iktidale kadar ülkesinde Libya Kralı İdris olarak baskındalık yapmıştır 1983'te Kahire'de öldü

Osman Fuat Efendi

V. Murat'ın torunu olan Osman Fuat 1917'de denizaltıyla Trablusgarp'a Senusilere yardım için gönderilmişti. Oradaki mevcudiyeti ve Arap başlığı giyiyor olması (ki imparatorluk tarihinde bu şekilde giyinen tek prens) imparatorluğun özellikle Arap olayına olan taahhüdünün birer semboliydi. 1918'de oradan ayrıldı ve 1973'te Fransa'da sürgünde öldü.

İngiltere ve Rusya'nın Müslümanlara yaptığı mezalimi suçlarken kullandığı dokunaklı ve doğru ifadeye rağmen, bu fermanın pratikte pek yararı olmadı. Her ne kadar 1916'da askere çağrılmaya toplu bir direniş olduysa da, Rusya'da yaşayan çoğu Müslüman, çara sadık bir şekilde hizmet etmeye devam etti. Osmanlı ordusu 1915'te Süveyş Kanalı'na yaklaştığında da, Mısırlıların İngilizlere karşı beklenen ayaklanması gerçekleşmedi. Müslüman dayanışması, hangi tarafın kazanan taraf olduğunu görme arzusundan daha az güçlüydü. Her şeye rağmen, İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere, halife-sultanın çağrısına uyarak Müslümanların ayaklanabileceği ihtimaliyle telaşlanmıştı. Dolayısıyla, İngiltere, 19. yüzyılın başlarından beri elinde sakladığı kartı oynamaya, yani Haşimi şerifleri ve Mekke emirlerini koz olarak kullanmaya karar verdi.

Şerif Hüseyin'in Şerif ve Mekke Emiri ilan ediliyor, 1908

Konuşma yapmakta olan yetkilinin solunda duran Şerif Hüseyin, başlangıçta sultanın sadık bir hizmetkârıydı. Ancak aylar süüren tereddütten sonra Arap isyanını başlattı.

Albert Hourani'nin ifadesiyle, Haşimiler “*Peygamber soyundan gelen bir aile olma iddiaları diğerleri kadar kabul edilebilir*” bir aileydi. Mekke'deki en güçlü aile olan Haşimiler 1517'den itibaren Osmanlı sultanlarının otoritesini kabul etmişlerdi ama arada bazı gergin dönemler de olmuştu. Örneğin, Mekke şerifinin, 1700 yılında sultana hakaret ederek Fas sultanına bağlanmakla tehdit ettiği söylenir.⁴ 19. yüzyılın son yirmi beş yılında Haşimilerin gözünün hilafette olduğu ve İngilizlerle dostluklarıyla ilgili bir takım söylentiler İstanbul'da dolaşmaktaydı.⁵

Ancak, bunlar sadece söylentiydi. Abdülhamit döneminde, aslında diğer Arap vilayetlerinde olduğu gibi Hicaz'da da Osmanlı otoritesi tekrar kurulmuştu. Önde gelen Haşimilerden Şerif Hüseyin ve oğulları Ali, Abdullah ve Faysal 1894'te sultan tarafından İstanbul'da yaşamaları için “*davet*” edilmişlerdi. O zamandan sonra, bu kişiler Arapça kadar, hatta belki de daha iyi Türkçe konuşmuş ve Abdülhamit'e büyük saygı beslemişlerdi.

1908'de ise, Haşimilerin yaşlı kolunun öfkesine rağmen, Abdülhamit, Şerif Hüseyin'i Mekke'nin hem şerifi hem de emiri yaptı. İşte o tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap tebaasıyla, giderek daha “*Türk*” olan Osmanlı devleti arasında gerginlik arttı. Ama her şeye rağmen, Şerif Hüseyin, Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kaldı. Osmanlı Hicaz valisiyle olan sürtüşmeleri ise, kısmen, hangisinin sultanın üst düzey temsilcisi olduğu konusundaki kıskançlıktan kaynaklanıyordu. 1911'de Asir'deki Arap isyanlarını bastırmak için gönderilen bir Osmanlı araştırma grubuna yardım etti. Osmanlı Haşimi ilişkileri konusunda belli başlı tarihçilerden Profesör Dawn şöyle yazmaktaydı: Şerif, (nefret ettiği rakipleri el Süud'lar gibi) Arap komşularına karşı kuvvetli bir destek iltiyacı konusunda diretiyordu. Arabistan'daki bu korkulu rakipler karşısında, Osmanlılık Mekke emiri için avantajlı bir politikaydı.⁶

Fakat, diğer Arapları aynı şekilde düşünmüyordu. 1914'te İstanbul'da kurulmuş olan gizli örgüt el Ahd, tam olarak, Osmanlı

Emir Faysal Fransız subaylarla, Akabe, 1917

Akabe T.E. Lawrence'ın yardımıyla ele geçirilmişti. Faysal'ın yanındaki Fransız subaylar Faysal'ın 1918'den 1920'ye kadar olan temel sorununu simgeliyorlardı; yani Fransa'nın Suriye'yi kontrol altına alma kararlılığını. Faysal'ın sağında Haşimilerle Suriyeli milliyetçilerin arasında görev yapan ünlü bir Şamlı aileye mensup olan Nesib el-Bekri bulunmaktadır.

karşısı olmamakla beraber, Avusturya-Macaristan gibi ikili bir Türk-Arap monarşi tezini savunuyordu. Örgütün üyeleri arasında, İstanbul'daki 490 Arap subayının 315'i ve (aslında Basralı bir Çerkez olan) "Mısırlı subayların taptığı," ayrıca Enver Paşa'nın da şalısı düşmanı olan Aziz Ali "el Mısıri" veya Mısırlı bulunuyordu. Bir başka Arap milliyetçiliği sempatisanı ise, o tarihte Osmanlı meclisinde Mekke milletvekili olan Şerif Hüseyin'in ikinci oğlu Abdullah'tı.

Osmanlı'nın Hicaz demiryolunu Medine'den Mekke'ye uzatma planı Şerif'in kendi güç tabanı üzerindeki otoritesini tehdit eden mahiyeteydi. Hıdiv Abbas Hilmi 1909 yılında annesiyle birlikte

hacca, Mekke'ye gitmişti; Abdullah, Osmanlı meclisinin 1914'te bir oturumu için yolculuğunda Abidin Sarayı'nda onunla birlikte kaldı. Bu ziyaretini sırasında Abdullah'ın Lord Kitchener'la birkaç kez konuşma fırsatı oldu. Bu konuşmaların içeriği zararsız olsa da, bu toplantılar İngiliz hükümetiyle Haşimi hanedanının ilk resmi temasları niteliğini taşıyordu.⁷

Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'na girmeleri Şerif Hüseyin'i son derece korkuttu ve Almanya'nın yanında harbe girmenin “*ya bilgisizlik ya da vatana ihanet olacağı*,” sultana yazdı. Harbin getirdiği talepler Haşimi-Osmanlı ilişkilerine yeni gerginlikler getirirken, Haşimilerin İngilizlere ve İngilizlerin de Haşimilere yönelmelerini teşvik etti. 1914 Kasım'ı gibi erken bir tarihte Kitchener “*Mekke veya Medine'de doğru soydan yeni bir halife*” tarafta-

Nuri el-Sait

Bağdat doğumlu Osmanlı subayı Nuri el-Sait 1916'da Arap Ayaklanması'na katıldı. Haşimilerin en yetenekli bakanlarından olan Nuri el-Said, 1958 ihtilalinde kadın kılığında kaçırmaya çalışırken öldürüldü.

rıydı. Abdülhamit'in vezirlerinden İzzet Paşa da aynı kanıdaydı. 1915 yazına gelindiğinde Şerif Hüseyin Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri'yle yazışmaktaydı.

1915'te Osmanlı birlikleri Gelibolu ve Mezopotamya'da İngiliz ordularını yenebileceklerini göstermişlerdi. Fakat, yavaş yavaş harbin gidişatı giderek Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine dönmeye başlamıştı. Hicaz'daki ekonomik zorluk, Osmanlı'nın Suriye'deki baskıları ve Şerif Hüseyin'e para göndermeyi reddetmesi, İtilaf Devletleri'nin savaşı kazanıyor oluşu ve Jön Türk hükümetinin Arap karşıtı olduğu inancı, Şerif Hüseyin'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaya karar vermesine neden oldu.⁸ Modern Ortadoğu tarihinde dönüm noktası olan 10 Haziran 1916'da Şerif Hüseyin Arap Ayaklanması'nı başlatarak kendini Arabistan Kralı ilan etti (İngiltere ve Fransa onu yalnızca Hicaz Kralı olarak tanıdılar). Öte yandan, Şerif Hüseyin'in hareket nedenlerini açıklayan bildirgesi, eski usul bir Osmanlı tebaasının dilinde yazılmıştı. Osmanoğlu ailesinin sultanlarını övdükten sonra ("toprakları şaad olsun... ve mekânları cennet ola!") İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kötü Müslüman ve kötü Osmanlılar oldukları gerekçesiyle saldırmıştı: "Müslümanların meseleleriyle

rekot nedenlerini açıklayan bildirgesi, eski usul bir Osmanlı tebaasının dilinde yazılmıştı. Osmanoğlu ailesinin sultanlarını övdükten sonra ("toprakları şaad olsun... ve mekânları cennet ola!") İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kötü Müslüman ve kötü Osmanlılar oldukları gerekçesiyle saldırmıştı: "Müslümanların meseleleriyle

**Sultan IV. Mehmet'in Topkapı Sarayı'nda
tahta çıkma töreni, Temmuz 1918**

Bir general, büyük olasılıkla Alman, Liman von Sanders, bir teşrifatçı tarafından tutulmakta olan altın işlemeli bir kurdelayı alnına götürerek sultana saygısını sunuyor. Tahtın vârisi Abdülmecit tahtın solunda.

Sadrazam Talat, sağdan ikinci.

İtilaf Devletleri savaş gemileri Boğaziçi'nde

1919 yılında Boğaziçi'nde İtilaf Devletleri savaş gemilerinin mevcudiyeti Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisini simgeliyordu. Üç yıl sonra son sultan, bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan sonsuza dek ayrıldı.

İlgilenmek şöyle dursun, kudretli padişahın gücünü söndürdüler ve yüce sultanlığın başmabeyincisini veya sadrazamını seçme yetkisini bile sultandan çaldılar."

Hasimilerin kendilerini Osmanlılardan üstün görmeleri, Osmanlı tebaasıyken bile tam olarak yok olmamıştı (rivayete göre bir seferinde iki aile arasında bir evlilik teklifinde, şerif "*Araplar safsak atlarını araba atlarıyla çiftleştirmezler,*" demiş) ve onları bryan etme hakları olduğuna inanmaya sevk etmişti. Kral Hüseyin'in denetiminde yayımlanan *El Kible* adlı gazete 2 Kasım 1916'da Arapların "*eski şanlarını ve de tüm dünyanın en eski hanedanlığını*" yeniden kurduklarını duyurmaktaydı.⁹

Kral Hüseyin'in oğullarıca yönetilen Haşimi kuvvetleri, kısmen F. F. Lawrence tarafından organize edilen İngiliz ve Mısır yardımıyla, büyük sayılardaki Osmanlı birliklerini Medine ve Suriye'de bozguna uğlattı. Osmanlı birlikleri Mart 1917'de Bağdat'ı,

Aralık 1917'de Kudüs'ü İngiliz ordularına kaybettiler. Suriye ve Irak'ta Osmanlı İmparatorluğu'na karşı hiçbir Arap ayaklanması olmadığı gibi, Osmanlı ordusunda da toplu firar eden Araplar yoktu. Sonradan Arap Birliği genel sekreteri olan Azzam Paşa ve-ya daha sonraları en çok ünlenen milliyetçi Arap yazar Şekip Arslan gibi pek çok Arap milliyetçisi, Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kaldılar. Öte yandan, 1 Ekim 1918'de Arap ve Avustralya kuvvetleri Şam'ı işgal ettiler.

Osmanlı devleti ateşkes imzalayarak birliklerini Anadolu'ya çekti.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'nun yazgısı hâlâ hükümdarların yazgılarına bağlı gibi gözük-mekteydi. Modern çağın ilk Müslüman cumhuriyeti 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'da ilan edilmişti. Fakat liderleri, tüm Türk halkları-nın yüzyıllar boyunca ideali olan -sultanın bayrağı altın-da birleşmeyi- övmüşlerdi.

Türkleri padişahlarına bağlayan bağların gücü, Osmanlı İmparatorluğu'nun harbin sonunda ayakta kalabilmesiyle doğrulanmıştı. Oysa 1917'de Rus ve 1918'de de Alman ve Avusturya İmparatorlukları yok olmuşlardı. Mayıs 1919'da sultanın bir fermanında de-

Mustafa Kemal Paşa, 1919 yılı civarı
Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal, Osmanlı nişan ve madalyalarıyla: 1919'a geldiğinde Mustafa Kemal (belki tam istediği kadar ol-masa da) Sultan'ın hizmetinde yükselmişti.

nildiği gibi, Osmanlı hanedanı “*milletin sinesinden çıkmış, altı buçuk asırlık bir hanedandı.*”¹⁰ İran’da hep İranlılar veya Arabistan’da hep Araplar varken, Türklerin İstanbul ve Batı Anadolu’da yaşıyor olmaları Osmanlı sultanlarının sayesinde olmuştu. Hanedanın ayakta kalmasına yardımcı olan unsur, ülkenin harbe girişinden ötürü suçlanmayışydı. 1915-16 arasında bir milyondan fazla Ermeni’nin ölümü gibi harbe giriş de, liderleri Kasım 1918’de bir Alman harp gemisiyle sürgüne kaçan İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne atfedilmekteydi.

Sultan Reşat’ın yerine geçen küçük kardeşi VI. Mehmet (1918-22) uzun süreden beri İngiliz ve Fransız sempatisanı olarak bilinmekteydi. Bir İngiliz diplomata göre, Vahdettin “*oldukça vakur, sevimli ve yapmacıksız bir adamdı.*” Ama açıkçası 1918 yılında imparatorluk için yanlış sultandı. Fotoğraflarda, şüpheli, sıradan ve hanedanın son ferdi olabilecek bir kimseden beklenecek görünümde birini görürüz. Akraba çocukları, her an bir felaket haberi verecekmiş gibi görüldüğü için ona “*baykuş*” derlermiş.

Ateşkesten sonra Vahdettin, pek çok vatandaşınca ve çoğu İstanbul gazetesince paylaşılan bir inançla, enkazdan bir şeyler kurtarmanın tek yolu olarak, açıkça İtilaf Devletleri tarafını tutan bir politika izledi. 1918 Kasım’ından itibaren İstanbul İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan birliklerinin kontrolü altına girdi. 1919 Mart’ından itibaren, İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği ile sultanın kayınbiraderi Damat Ferit Paşa tarafından yönetilen Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, eskisine nazaran çok daha yakındı. Bir İngiliz diplomat “*sadrâzama yaptığı sürekli ziyaretleri*” yazmaktaydı. Sadrâzam, İngilizlerden imparatorluğu, tüm bölgelere “*danışman*” tayin etme hakkı da olmak üzere, mandası altına almasını istenmekteydi. Arap vilayetlerine ise özerklik değil, bağımsızlık tanınacaktı.¹¹

Osmanlı hükümetinin teslim olmuş tavrı kul-köle olur yaklaşımı, İtilaf Devletlerini istedikleri gibi davranabilecekleri konusun-

da ikna etmişti. İtalyan birlikleri Antalya'ya, Yunanlılar da İzmir'e çıktı. 1921 İtilaf Devletleri Uluslararası Soruşturma Komisyonu'nun ifadesiyle, Yunan ordusu, kısa zaman içinde, "*Türk köyle-rinde sistematik yıkım yaptığı ve Müslüman nüfusa soykırım plan-nını uyguladığı Batı Anadolu'da kontrolü ele geçirmişti.*" Sultanın boyun eğme politikası felakete doğru gitmekteydi.

İstanbul 1919 yılında tarihinin özellikle dramatik bir dönemini yaşamaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalmış olan binlerce Arap, hayatlarının merkezi olmuş olan şehirden yeni kurulmuş olan Suriye, Irak ve Filistin gibi devletlere doğru gitmekteydi. İstanbul şehri, 1970'teki petrol krizi sonrası yazları Boğaziçi'nde geçirme geleneğinin dirilmesine kadar, bir daha hiç bu kadar çok Arap görmeyecekti. Aynı tarihlerde, Beyaz Rus göçmenler akın akın İstanbul'a gelmekte ve -pek planladıkları biçimde ol-masa da- eski Çarlık hayali olan İstanbul'a ulaşmayı gerçekleştirmektedirler. Beyaz Ruslar yarış pistleri, restoranlar ve zührevi hastalıklar için klinikler açmışlardı; ama bazıları o kadar yoksuldu ki, bunların Dolmabahçe Sarayı'nın ahırlarında uyumalarına izin verilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatlerini ömür boyunca ifade eden Yunanlılar bağlılıklarının simgesi olan fesi bırakıp Türkleri İstanbul sokaklarındaki Yunan bayraklarını selamlamaya zorlamaktaydılar. Türkler yenilmiş, moralleri bozulmuştu, pek çoğu açlık çekmekteydi. 1918 Mart'ında defnedilen Abdülhamit'in cenazesindeki kalabalık, "*baba*"larının onları terk etmemesi için ağlıyordu. Cam o kadar bulunmaz olmuştu ki, fotoğrafçılar kullandıkları cam tabakaları pencere kullanımı için satmaktaydı. Aubrey Herbert, "*Soygun var ve hiçbir yerde ahlak yok,*"¹² diye yazmaktaydı.

Bu kâbus içinde Osmanlı yönetici sınıfı harekete geçmeye karar verdi. Bu kişilerin en meşhuru da Mustafa Kemal Paşa'ydı. Selanik'te doğan ve sultanların kurduğu askeri okullarda okumuş olan Mustafa Kemal'in, Enver'le olan rekabetine ve Alman dostlu-

**Abdülmecit Efendi ve oğlu mer Faruk'un
bir Türk Ocağı'na ziyareti, 1920**

*Ömer Faruk, 1920'de Anadolu'daki ulusal kuvvetlere katılmayıp
İstanbul'da kalmış olduğuna hep pişman olmuştur. Türk Ocaklarına
hem erkekler hem de kadımlar katılabilmekteydi. 1908'den itibaren
kadımlar arada bir feracesiz de grnmekteydiler.*

ęundan hoşlanmamasına rağmen çok parlak bir askeri kariyeri
vardı. Pek ok Türk onun monarşiyi kaldırmayı hep istemiş oldu-
ęuna inansa da, 1918 yazında cumhuriyetçilik yanlısı olduğuna
clair hiçbir belirti göstermemekteydi. Nihayet altı yıl sonra, Os-

manlı hanedanından koptu. 1917'den beri VI. Mehmet'in yaverliğini yapmış ve o yıl Almanya'ya yaptıkları bir ziyaret sırasında birbirlerini iyi tanıma fırsatını elde etmişlerdi.

Gerçekten de Mustafa Kemal'in 1918 yazında, sultana kızıyla evlenmek istediğini söyleyebilecek kadar kendini yakın hissettiği söylenir. Şayet Mustafa Kemal, düşmanı Enver Paşa gibi bir Osmanlı prensesiyle evlenmiş olsaydı, o noktadan sonra kariyeri farklı olabilirdi. Ancak, kızını düşünen Sultan, Mustafa Kemal'in hırslı olmasından ötürü ona güvenememesi nedeniyle bu talebi reddeder. Ekim 1918'de padişah, Kemal'in Harbiye Nazırı olması isteğini geri çevirir. Mustafa Kemal'in Vahdettin'in hoşuna gitmeyen, devletin Anadolu'ya sığınması için bir planı bile vardı. Dolayısıyla, 1919 yılı başlarında, Mustafa Kemal İstanbul'daki işsiz (ve maaş almayan) binlerce Osmanlı subayından biriydi.¹³

Kuzey Anadolu'ya ordu müfettişi olarak tayin edilmiş olan Mustafa Kemal, 16 Mayıs'ta bu görevine gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı. Bu tayinin arkasındaki amacın tam ne olduğu hâlâ tartışılmaktadır. Harbiye Nazırlığı'ndaki amirlerinin muhtemelen sadrazamla sultanın bir direniş örgütlemesini bekledikleri için onu Anadolu'ya gönderilmiş olması mümkün gözükmemektedir. Böylece ilk başlarda, o tarihlerde pek çok kişi gibi, Kemal, Osmanlı direniş planını izleyen üst düzey bir Osmanlı subayıydı. Anadolu'ya ilk varışında, Mustafa Kemal yaver üniformasını giymekte ve padişahın emrine göre hareket ettiğini ifade etmekteydi.

Ancak general ile üstlerinin arası hızla açılmaktaydı. Haziran başlarında Mustafa Kemal istifa etmişti. Aynı zamanda ordudan da azledildiğinden, sultanın üniformasını da artık giymemekteydi.¹⁴ Kısa zamanda, Kazım Karabekir gibi Osmanlı'nın geride kalan

Galatasaray Mektebi-i Sultanisi'ndeki şehzadeler, 1920

Ayakta sağdan ikinci: Mehmet Abid, Abdülhamit'in en küçük oğlu; sağdan dördüncü Ali Vasib, V. Murat'ın torun çocuğu, soldan ikinci (beyazlı) Abdülmecit'in torunu ve ileride Orta Asya'da Japonların koruma altına alacakları Abdülkerim.

Oturanlar, solda: Nazım, V. Mehmet'in torunu, sağda, Orhan, Abdülhamit'in torunu. Osmanlı prenslerinin, saray yerine, Osmanlıların Flon'u olan Galatasaray'da eğitilmesi, imparatorluğun son döneminde hanedanın modernleşmesinin sembolüydü.

18 000 en iyi taburunun kumandanı da dahil olmak üzere, önde gelen Osmanlı kumandanlarının, yetkililerin ve Doğu Anadolu'daki toprak sahiplerinin desteğini kazandı. 11 Eylül 1919'da, bir yandan padişaha bağlılığını bildirirken, bir yandan da padişah hükümetine açıkça hücum ederek, "Yabancılarla birlikte millete ihanet ediyorsunuz," demekteydi.¹⁵ Mustafa Kemal'in destekleyenleri çoğaldıkça, ülkenin en iyi temsilcisi padişah değil, Mustafa Kemal Paşa'yımış gibi görünmeye başlamıştı.

1919 sonları ve 1920'nin başlarında padişahla milliyetçiler arasında bir uzlaşma olmuştu. Milliyetçilerin çoğunlukta olduğu son Osmanlı parlamentosu Mustafa Kemal'in karargâhı olan Ankara yerine, İstanbul'da toplandı. Rütbesi kendisine iade edildi, Harbiye Nezareti yeniden emrine adam ve cephane verdi. Bir İngiliz istihbarat raporu, Harbiye Nazırlığı'nın "*ulusal kuvvetlere her türlü yardımı temin ettiği*"nden şikâyet etmekteydi. Fakat, belki de İtilaf Devletlerinin baskısı nedeniyle bu anlayış fazla uzun sürmedi. 1920 Mart'ında İngiliz birlikleri İstanbul'u ve Harbiye Nazırlığı'nı işgal etti. Nisan ayında da Damat Ferit Paşa yeniden başa geçti. Şeyhülislam, Kemal ve arkadaşlarını dinsiz ve isyancı ilan etti. Bir yandan Yunanlılar Batı Anadolu'da kontrol altına aldıkları bölgeleri genişletirken, sultan da ulusal orduların karşısına Hilafet Ordularını göndermekteydi. Zorlu bir mücadele sonrası, haziran sonunda Hilafet Orduları yenik düşmüştü.¹⁶ O tarihten itibaren tıpkı 500 yıl önceki son Bizans imparatorları gibi, son Osmanlı padişahının yetkisi de İstanbul ve çevresiyle kısıtlı kaldı.

Padişahın, ülkenin Yunanlıların, Ermenilerin ve Fransızların saldırıları altında olduğu bir sırada içsavaşı körüklemesi pek çok Osmanlı prensi için affedilir gibi değildi. Hanedanlarının bu bunalmı sırasında, bazı Osmanlı prensleri bir İngiliz gemisinde dans etmiş olsa da (ki Osmanlı prenslerinin geleneksel olarak kendilerinin dans etmeyip profesyonel dansçıları izlediği düşünülürse, bu özellikle şok etkisi yapmıştı) diğer prensler daha şahsiyetli davranmaktaydı. Padişahın veliahtı kırk beş yaşındaki etkileyici, kültürlü ve Türk halkının çektiklerine dayanışmasını göstermek için haftada bir oruç tutan kuzeni Abdülmecit Efendi'ydi. Abdülmecit kuzeninden daha iyi düşünebildiğini göstermekteydi. 12 Haziran 1919'da padişaha yazdığı bir yazıda, onu genel güveni geliştirecek bir nazırlık kurmaya teşvik etmekteydi. Damat Ferit Paşa'nın nazırları "*tüm Osmanlı halkını tam bir ümitsizliğe itmekte*" demektedir. Özel konuşmalarında ise Abdülmecit Efendi, pa-

dışahın “*ülkenin, hilafetin ve padişahlığın mahvına sebep olduğu*” söylemekteydi. Harekete geçmesi gerekmekteydi.

1920 Ağustos’unda Abdülmecit Efendi’nin Ankara’ya gitmek istediği söylentileri dolaşıyordu. Hâlâ tam bir Osmanlı olan ve kendini korunmasız hisseden Mustafa Kemal’in Abdülmecit’i kollarını açarak karşılaması bile muhtemeldi. Eylül ayında ise padişah, kuzeninin gitmesinden o kadar korkmaktaydı ki, Abdülmecit’i Dolmabahçe Sarayı’nda hapis tutuyordu. Ekim ayında serbest bırakıldığında Abdülmecit yirmi iki yaşındaki oğlu Ömer Faruk’a, Mustafa Kemal’le temasa geçmesi için talimat vermişti bile. 19 Eylül’de Ömer Faruk, Mustafa Kemal’e yazarak bilgi ve tavsiye rica ediyordu. Mustafa Kemal’in de talebi olan mantıklı sonuç, Ömer Faruk’un “*milli kuvvete*” katılmasıydı.

Ancak Ömer Faruk tereddüt etmekteydi. Mustafa Kemal’e verilmeyen prenses, yani güzel kuzeni Sabiha Sultan’la evlenmişti ve ilk çocuklarının doğumu sırasında onun yanında olmak istiyordu. 1921 Nisan’ında kızının doğumundan sonra Ömer Faruk, padişaha yazdığı gibi, “*dayanılmaz bir milletçilik*” dürtüsüyle Anadolu’ya geçti. Ama artık çok geçti. Ankara basını padişahın şahsına saldırmaya başlamıştı bile: Osmanlı prensleri artık iyi kabul görmüyorlardı. Ömer Faruk İstanbul’a dönmek zorunda kaldı.¹⁷

Ulusal kuvvetler dışarıdan yardıma gereksinim duymayacak kadar güçlenmişlerdi. Aralık ayı geldiğinde Ermeniler, Mustafa Kemal’in tek dostu ve cephane kaynağı olan Sovyetler Birliği’nin de yardımıyla ezilmişlerdi. Güçlü Bedir Han ailesinin önderliğinde bağımsız bir devlet kurmayı uman Kürtler yenilmişti. 1921 Temmuz’unda İtalyanlar Antalya’dan ayrıldılar. Neredeyse Ankara’yı ele geçirecek noktaya gelen Yunanlılar 1922 Eylül’ünde Anadolu’dan sürülmüştü. Yunanlıların Bizans İmparatorluğu’nu yeniden canlandırma teşebbüsü hüsrana uğramış ve 1.200.000 Yunanlının Anadolu’dan, 400.000 Müslüman’ın da Yunanistan’dan göç etmesine neden olmuştu. Lloyd George’un teşvik etmiş olduğu

VI. Mehmet'in Malta'ya varışı, 1922

Doktoru, bando şefi, bir sekreteri ve yegâne oğlu Ertuğrul'un eşliğinde son Osmanlı padişahı tarihten çıkarak sürgüne gidiyor. Kendisi dört yıl sonra San Remo'da vefat etti.

bazı Yunan politikacıların hatası sonucu, eski toplumlar ve gelenekler yok edilmiş, binlerce hayat sönmüştü.

1922 Kasım'ında Mustafa Kemal'in birlikleri Çanakkale'de İngiliz birlikleriyle karşılaştığında bir savaş ihtimali belirmişti. Fakat İngiltere'nin savaşmaya arzusu yoktu ve bu hava padişahın (ve Çanakkale olayından ötürü suçlanan ve hükümetinin Muhafazakârlardan aldığı desteği kaybeden Llyod George'un) kaderini belirledi. Pek çok diğer Ortadoğu hükümdarı gibi Osmanlı padişahı da otoritesini sürdürüebilmek için bir dış güce bel bağlamıştı. Fakat kısmen Osmanlı geçmişinden ötürü, Türkiye, monarşisinin kaderini kendi başına belirleyebilmişti. 1921 Mart'ında padişah, "ül-

kede herhangi bir pozisyonu olmayan, ne olduğu belirsiz bir Makdonyalı tarafından yönlendirilen” milliyetçilere karşı İngilizlerin tedbir alması için yalvarmıştı. (Öte yandan ne idüğü belirsiz denilen kişi, aslında sultanın yaveri olacak kadar yeterli bilinmekteydi.) Kasım 1922 gibi geç bir tarihe kadar, Sultan İtilaf Devletlerinin “*duruma el koymaları halinde kendi lehine bir tepkinin olacağına*” inanmakta veya inandığını söylemekte, Mustafa Kemal’in iddia ettiği gibi, gerçekten de ulusun aleyhine yabancılarla birlik olmaktaydı.

Her ne kadar İngilizler sultanın istediği yönde hareket etmedilerse de, onun ülkeden kaçmasını sağladılar. Saray halkının çoğu ülkeden ayrılmıştı. İngiliz Yüksek Komiseri’ni son kez 6 Kasım’da kabul ettiğinde, padişahın yanında “*her zamanki sıra sıra mabeyinciler yerine, bir yaşlı mabeyinci bulunmaktaydı. Padişah son derece vakurdu. Olay bekler durumdaydı ve hassa alayı tarafından korunuyordu.*”¹⁸ 10 Kasım’daki son selamlıkta, imparatorluk marşı bandonun kaçmış olması nedeniyle çalınamamıştı. 16 Kasım 1922’de sultan, İstanbul’daki İtilaf Devletleri kuvvetlerini yöneten General Harrington’a, “*İstanbul’da hayatımın tehlike altında bulunduğunu düşünerek, İngiliz Hükümeti’ne sığınıyorum,*” diye yazmıştı. 17 Kasım sabahı saat altıda VI. Mehmet, Yıldız Sarayı’nın yan kapısından bir İngiliz ambulansıyla alınarak, Boğaziçi’nde bekleyen bir savaş gemisine getirilmişti.

Sultan maiyetindekilerden daha sakindi, İstanbul’dan ayrılmasını ayarlayan diplomata teşekkür ederek, “*her ikisinin de hükümdar olduğunu ve Majesteleri Kral George’dan anlayış beklediğini*” belirtmişti. Ama tek aldığı şey İngiliz Dışişleri’nin hazırladığı bir telgrafa kralın kurşunkalemle eklemiş olduğu “*Umarım Majesteleri’nin sağlığı iyidir, George RI,*”¹⁹ sözleriydi. İngiliz yetkililer, sultanın Malta’da kalışının maliyetinden yakınlıkla, İngiliz kontrolündeki bölgede yaşamasına izin vermediler. Sultan VI. Mehmet, 1926 yılında San Remo’da hayata gözlerini kapadı.

Cemal Paşa, Afganistan Kralı Emanullah ile birlikte, 1920

1920-21 yıllarında Cemal Paşa Afgan ordusu başmüfettişiydi.

Daha sonraları Mustafa Kemal'e Rus cephanesini garanti eden antlaşmayı ayarlamaya yardımcı oldu ve 1922'deki Ermeni ölümlerinin intikamı olarak bir Ermeni tarafından vurularak öldürüldü.

Osmanlı eski Yemen valisi Mahmut Nedim Bey, Yemen imamından gelen bir haberciyle

Dığer Osmanlı yetkilileri gibi eski vali de yeni Yemen hükümdarına hizmet etmek üzere orada kalmıştı.

Hiçbir zaman sevilmemiş olan padişahın tahttan indirilmesi kolay olmuşsa da, padişahlık kurumu ülkenin yaşamında öyle derin kök salmıştı ki, Mustafa Kemal onların hemen sınır dışı edilmelerini teklif etmeye cesaret edemedi. En güçlü general Refet, 1922 sonlarına yakın, “*Vicdanım ve duygularımla hâlâ padişahlığa ve hilafete bağlıyım,*” demişti. Çoğu Türk aynı fikirdeydi: Örneğin, yazar Aziz Nesin’in babası, Mustafa Kemal için çarpışmasına rağmen, padişahlığa bağlıydı.

Dahası, 1918’den sonra Türk olmayanların da Osmanlı hilafeti için endişeleri artmıştı. Ağa Han’ın ifadesiyle, geleneksel dünyalarının çökmesiyle birlikte Müslümanlar hilafete fevkalade önemli manevi bir bağ olarak dört elle sarıldılar. Hindistan’da 1919 ve 1921’de yapılan Hilafet Konferansları Müslüman ve Hinduları İngiliz karşıtı olarak bir araya getirdiği gibi, aynı zamanda, “*Majesteleri Türkiye Padişahı ve Müminlerin Lideri*”ne olan desteği de pekiştirdi.²⁰

Bu koşullar altında Mustafa Kemal’in hilafeti kaldırması zordu. Abdülmecit Efendi, Mustafa Kemal ve kendisini “*Osmanoğullarından bilgi ve karakter itibarıyla bu işe en layık kişi ilan eden,*” Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından halife olmaya ikna edildi. 24 Kasım tarihinde Abdülmecit, Refet’le birlikte aynı faytonla ilk selamlık törenine katıldı.

Ama Abdülmecit zor bir durumdaydı. Hilafetin güçsüz ve sembolik bir lidere değil, “*İslam dünyasının en güçlü hükümdarına*” ait olmasını düşünmekteydi. Mustafa Kemal’in de şikâyet ettiği üzere, Abdülmecit tantana ve tören meraklısıydı, başkentin farklı camilerinde yaptığı haftalık selamlık törenlerini olabildiğince şaşılağı gerçekleştirmeye gayret etmekteydi. Giderek, Mustafa Kemal’in temizlemeye çalıştığı dini geleneklerin ve durumdan hoşnu olmayan politikacıların temsilcisi haline gelmeye başladı. 1923 yılı içinde halifeyle hükümetin ilişkileri bozuldu: Halife, “*Ölüm, sürekli aşağılanmaktan daha iyi,*” diye yakınmaktaydı.

Nihayet, laiklikleşme savaşını başlatmaya kararlı olan ve yabancılara hilafetten çıkar sağlama çabalarından hoşlanmayan Mustafa Kemal, hilafeti kaldırma kararı aldı. 3 Mart 1924 gecesi saat 22:00'de Dolmabahçe Sarayı'na gelen İstanbul valisi, halifenin ülkeden ayrılması emrini bildirdi. Montaigne'nin *Denemele-ri*'ni okumakta olan halife, başta gitmeyi reddetse de sonunda eşi, direnmenin faydasız olduğu konusunda kendisini ikna etti. Ertesi gün halife ve ailesi, İstanbul'un içinden trene bindikleri takdirde gösteriler olur korkusuyla, İstanbul dışında, Çatalca'dan Doğu Ekspresi'ne bindirildiler. Eşlerin ve dulların dışında, hanedanın tüm fertleri bir ay içinde ülkeden ayrılmak zorundaydı.²¹

Hanedan mensupları Nice, Beyrut ve İskenderiye'ye dağıldılar birkaç yıl sonra da Türkiye'ye dönebilme umutlarını kaybettiler. Bazıları sefil bir hayat yaşamak durumunda kaldı. Birinci Dünya Savaşı'nda kahramanca savaşmış olan Abdülhamit'in oğlu Abdürrahim borçlarını ödeyebilmek için altın dişlerini satmak zorunda kalmış ve daha sonra intihar etmişti. Öte yandan Osmanlı hanedanı saygınlığını büyük ölçüde korudu. Abdülhamit'in damatlarından Ahmet Nami 1926-1928 yıllarında Suriye'nin devlet başkanıydı. Abdülhamit'in oğullarından Mehmet Abid, Arnavut Kralı Zog'un kız kardeşiyle evlenip Arnavutluk'un Paris büyükelçisi olmuştu. 1930'lu yıllarda Japonya Asya'da bir imparatorluk kurmaya çalışırken, Abdülhamit'in torunu Abdülkerim, Buhara tahtı için kısa bir süre Japonların adayı olmuştu. Fransa'ya yerleşmiş olan halife, 1931 yılında kızını ve kızının kuzenini, dünyanın en varlıklı kişilerinden biri olan, Osmanlı hayranı Haydarabad Nizami'nin oğullarıyla evlendirebilmişti. Diğer Osmanlı prensesleri de Mısır ve Ürdün kraliyet ailelerinin mensuplarıyla evlenmişlerdi. 1944'teki ölümüne dek, halife politik rolünü yeniden üstlenmeyi ummuş olabilir.

Zira, 1942 Temmuz'unda, Osmanlı ihtişamının son bir ifadesinde, Japon İmparatoru'na yazarak Japon zaferlerini kutlamış ve

*“müritlerim Johore ve Malaka sultanlarının hükümranlılık bakla-
rının yeniden tesisini alkışlamamıştı”.*²²

Osmanlı İmparatorluğu'nun son bulması, Türk halkını Arap Ayaklanması'ndan ve 1918'deki yenilgiden sonra tüm çekiciliğini kaybetmiş olan imparatorluk sorumluluklarından kurtarmıştı. Öte yandan bu durum onları miraslarının bir bölümünden de yoksun bırakmıştı. Osmanlı hanedanıyla birlikte, Türkiye uluslararası prestiji olan bir kurumu, bir gelenek duygusunu, bir davranış nizamını, İslam ve Türklüğün dışındaki dinler ve ırklarla birlikte yaşayabilme yeteneğini de kaybetmişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin gayrimüslim vatandaşları yavaş yavaş ülkeyi terk etti. 1924 öncesi İstanbul'a göre, bugünün İstanbul'u hemen hemen tamamen bir Türk şehri görünümündedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine geçişinde olduğu kadar, geçmişle olan bağların bu kadar koptuğu bir örnek çok az görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu, aynı zamanda Arapların da kurtuluşu olarak görülmüştü. Fakat yeni Arap rejimleri, Osmanlı İmparatorluğu'na kabul etmek istediklerinden çok daha fazlasını borçluydu. Bilinçaltından saygı duyduğu bu imparatorluk için bir İngiliz diplomatın yazdığı gibi *“Türk rejimi altında büyümüş olan tahsilli erkekler, yeni yaratılmış Arap devletlerinin herhangi birinde kendilerini rahat hissedebilirler”*di. Türklerin yönetimi altındayken, daha sonraları Arapların kendi aralarında olan birlikten, daha fazla bir Arap birliği vardı. Irak ve Ürdün'ün hemen hemen tüm ilk bakanları, eski Osmanlı memurlarıydı. 1918'e kadar imparatorluğa sadık kalmış olan Fevzi al-Kavukçı adlı bir Arap subay, Suudi ordusunu modernize etmeye yardımcı olmuş, Irak Harp Akademisi'nde ders vermiş, Filistin gerillalarını İngilizlere karşı yönetmiş ve İkinci Dünya Savaşı'nı Berlin'de geçirdikten sonra, 1948'de İsrail'e karşı Lübnan ordusunu yönetmişti.

Yemen imamı idaresi altında 1919'da özgür olan Yemen'de bile 200 Osmanlı görevlisi her ne kadar İstanbul hasreti içinde ol-

salar bile ülkeyi yönetmek için orada kalmıştı.²³ Yeni Arap rejim-
lerindeki eski Osmanlı görevlilerinin rolü, imparatorluğun mo-
dernleşmekte olan bir monarşi olarak başarısının delilidir. Eğer li-
derler ve durumlar farklı olsaydı, belki de Osmanlı sultanı idare-
si altında bir Arap-Türk ikili monarşi hayali başarılı olabilirdi.

~8~
Arap Kralları

Mavera-i Ürdin Emiri Abdullah

HAŞİMİLER

Hüseyin
Hicaz Kralı
1916-24

Tevfik
Hicaz Kralı
1924-25

Abdulilah
Irak Hükümdarı
1939-53

Abdullah
Ürdün Emiri
(Daha sonra kral)
1921-51

Talal
Ürdün Kralı
1951-52

Hüseyin
Ürdün Kralı
1952-1999

Faysal I
Irak Kralı
1921-33

Gazi
Irak Kralı
1933-39

Faysal II
Irak Kralı
1939-58

Emir Zeid
d.1970

Osmanlıların çöküşü, Haşimilerin Ortadoğu'nun lider Haşimilerinin hanedanı olarak ortaya çıkışına yol açabilirdi. Arap dünyasının büyük bir kısmı Hicaz Kralı Kral Hüseyin ile oğullarından önderlik beklemekteydi. 1918 Ekim'inden itibaren Arap İsyanı'nın çekici kahramanı Faysal, babası "*Sultanımız, Müminlerin Kumandanı, Şerif Hüseyin*" adına Suriye'yi yönetmekteydi. Beyrut sokaklarından geçtiği sırada, eski Osmanlı sözü artık Haşimilere uyarlanmıştı: "*Sultandan başka yönetici kabul etmeyiz!*"

Aslında Fransızlar Beyrut'taydı ve Suriye'nin iç kısımlarını da elde etmek istemekteydi. Faysal zor durumdaydı. Bir yandan Fransız ve İngiliz emperyalizmi, öte yandan Siyonizm ve kendi aşırı destekçileri arasında kalmıştı. Fakat o, VI. Mehmet yaptığı gibi, yabancı güçlere güvenip ulusal hisleri hiçbir zaman görmezlikten gelmedi. Bir Fransız oklubittisiyle işgali önlemek için 8 Mart 1920'de Faysal Birleşik Suriye Kralı ilan edildi. Fransızlar kıyıdan işgali gerçekleştirdikten sonra, Fas ve Cezayir birliklerinin yard

Emir Abdullah, Churchill ve eşiyle Kudüs'te, Nisan 1921

Abdullah'ın Ürdün'de yönetimi ele geçirmesinin Koloniler Bakanı Winston Churchill tarafından kabulü ve destek vaadinden ötürü neşeli gözükmetedir. Abdullah 1951'de bir suikaste kurban gidinceye kadar ülkeyi yönetti. Ürdün Kralı Abdullah, torununun çocuğudur.

Amman'daki buluşma, Nisan 1921

Soldan sağa: Gertrude Bell, Binbaşı Walsh, Albay T.E. Lawrence, Sir Herbert Samuel, Emir Abdullah, Binbaşı Adwan. 1918 sonrası, İngiltere Ortadoğu'da hâkimiyet kurdu. Lawrence ve Gertrude Bell'in yardımlarıyla Abdullah ve Faysal, Amman ve Bağdat'ta tahta geçtiler.

myla 24 Temmuz'da Haşimi güçlerini yendiler.¹ Bu da Haşimi Suriye krallığının sonu oldu. Faysal 1 Ağustos'ta kardeşi Emir Zeid, on yedi muhafız, yetmiş iki taraftarı ve yirmi beş kadın ile birlikte ülkeden ayrıldı.

Karşı saldırı olarak kasım ayında Kral Hüseyin Faysal'ın büyük ağabeyi Abdullah'ı Suriye'nin yabancı istilacıya karşı ayaklanması umuduyla güney Suriye'deki Ma'an'a gönderdi. Abdullah'ın ifadesiyle, alınan cevap "*cesaret kırıcı*"ydı: Suriyeliler Fransızların kalmak üzere geldiğini anlamışlardı. 2 Mart 1921'de Abdullah, Amman'a taşındı.² Amman'ın Hicaz demiryolu üzerinde olması, şehirdekilerin kendisinin gelmesini istemesi ve Osmanlıların önceden oraya Çerkezleri yerleştirmiş olması Abdullah'ın işine gelmişti. Ortadoğu'nun pek çok hükümdarı gibi, o da asker bir ırk olan Çerkezlere Araplardan daha fazla güvenmekteydi.

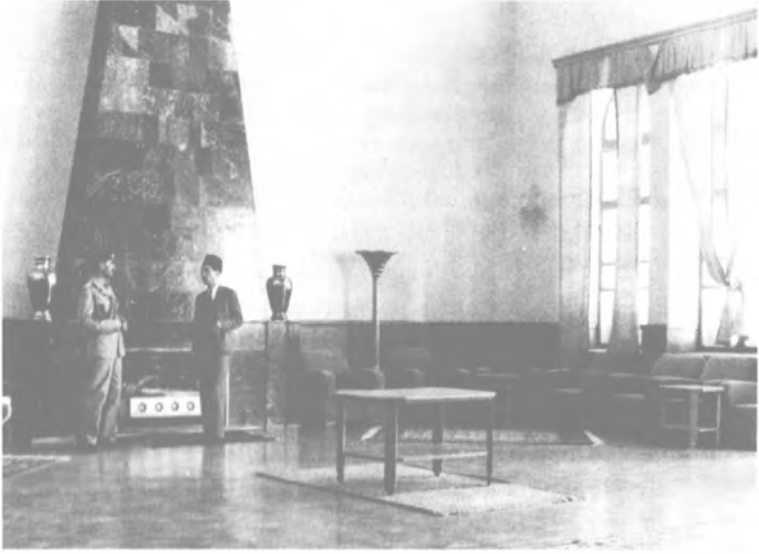
Abdullah'ın Amman'daki varlığı ve Fransızlara karşı beyanları, Ürdün'ün her iki yakasının mandasını elinde tutan ve Transürdün'e kendi kendini yönetme hakkını vermeye söz vermiş olan İngiltere'ye açık bir meydan okumaydı. Her şeye rağmen 1921 Mart'ı ve Nisan'ında Kudüs'te Winston Churchill ile yapılan toplantılarda varılan anlaşmaya göre, Abdullah Suriye ile ilgili arzularını geçici olarak bir yana bırakması karşılığ, Transürdün Emir'i olacak ve İngiltere'den yıllık bağış alacaktı. Böylelikle yeni bir ülke yaratılmış ve Amman, milliyetçilik ya da İngiliz emperyalizmi sonucu değil, tesadüflerin ve de bir prensin arzusu üzerine başkent olmuştu.

Başlangıçta Abdullah, Ürdün'de hiç de popüler değildi. "*Başarımların en büyük kısmını bu orduya borçluyum,*" diye itiraf ettiği kısmen İngiliz subaylarınca yönetilen ve finanse edilen Arap Lejyonu'nun yanı sıra Abdullah süratle bir de Çerkez Muhafız Birliği oluşturdu.³ O kadar az parası vardı ki, çadırlardan oluşan bir kampta yaşamaktaydı; ilk başbakanlarından ve Abdülhamit'in dini danışmanlarından birinin oğlu olan Hasan Halid Ebulhüda, kerpiç bir kulübede yaşamaktaydı.

Öte yandan Abdullah tantana ve debdebeden hoşlanmaktaydı. İngiliz diplomat Sir Alec Kirkbride kendisinin tören ve teftişlerden hoşlanması ile ilgili bir şaka yaptığında, *“İnsan kendine kral gibi davranmazsa kral olmanın anlamı yok ki,”* diye cevap vermişti. Kısa bir zaman sonra Basman Sarayı adında bir saray ve doğu üslubunda, pembe güllerle kaplı, yeşil yastıklarla döşenmiş küçük bir pavyon yaptırmıştı. Abdullah'ın fotoğraflarını çekmiş olan Cecil Beaton, *“Dönümlerce geometrik eşya kaplı bu modern saraylardan, altın taçlarla damgalanmış modern tabak-çanakta sunulan yemeklerden ve salondaki ne olduğu belirsiz duvar kâğıtlarından etkilenmek zor,”* diye eleştiri yapmıştı.

Abdullah genellikle Arap kıyafeti giyer, geleneksel haremlik-solamlık ayırımını gözetirdi. Boş vakitlerini iki karısı, bir siyahi gözdesi ve Arapça şiir yazmakla geçirirdi. Gülen gözleri olan, çekici bir insandı. Amman'dan ayrılan İngilizler onun gülüşünü özlüyorlardı. Ancak, Transüdü'nü otokratik bir biçimde yönetmekteydi. 1951 yılında bir suikaste kurban gidinceye kadar da Suriye Kralı olma umudunu hiç kaybetmemişti. Aslında, gerek Faysal'ın, gerekse Abdullah'ın, kardeşleri Ali, kuzenleri Şerif Ali Haydar ve eski Hıdiv Abbas Hilmi'nin Suriye Kralı olma hevesine rağmen veya belki de tahta bu kadar çok talibin olmasından ötürü, Suriye 1916'da ilk bağımsız Arap Cumhuriyeti oldu.

Abdullah'ın Filistin üzerinde de bazı emelleri vardı. 1948 savaşı sonrası Batı Kıyısı'nın Ürdün Krallığı'nın bir parçası olmasıyla bu arzuları kısmen gerçekleşmişti. Buna rağmen, bölünmüş liderlikle lanetlenmiş olan Filistinliler, bölgedeki tüm halklar içinde en fazla acı çekmeye mahkûm olanlardı. Diğer Araplar gibi onlar da kısa süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmüş olmasından pırsanlık duymaya başlamışlardı. Abdülhamit Filistinlilere, onların kendilerine baktıklarından daha iyi bakmıştı. 1896'da, politik Sionizm'in kurucusu Theodore Herzl'in Filistin'den toprak satın alma teklifine karşı Abdülhamit, *“Tek bir karış toprak bile sata-
mam, zira bu topraklar bana değil, milletime aittir... Yahudiler*

Kraliyet Sarayı Salonu

Abdullah'ın sarayı modern görünürlüydü ama yaşam tarzı ve hükûmet hiç tmi gelenekseldi.

milyarlarını saklasınlar. İmparatorluğum parçalandıktan sonra Filistin'i bedava alabilirler," demişti.⁴

Abdullah Ürdün'de yerleşirken, erkek kardeşi Faysal Avrupa'da sürgündeydi. Fakat, pek çok İngiliz görevli onun bu kade-rinden ötürü kendilerini suçlu hissetmekteydi. Ayrıca, İngiliz birliklerince 1918'den beri işgal altında olan Irak 1920'de kanlı ve pahalı bir ayaklanma yaşamıştı. Suriye'yi kaybettiğine göre, Churchill'in açıklayıcı sözleriyle, acaba Faysal İngiltere'nin Irak'taki problemlerine "*en iyi ve en ucuz çözüm*" olamaz mıydı?

Başta Irak tahtı için başka adaylar da vardı. 20. yüzyılın başlarında Ortadoğu'daki en etkili İngiliz görevlilerinden olan, Bağdat Yüksek Komiseri Sir Percy Cox 1921 Ocak'ında Bağdat'tan gönderdiği bir raporda, bir Osmanlı prensinin taht için en popüler aday olduğundan söz ediyordu. (Bu, herhalde prens Burhanet-

tin'di, zira babası Abdülhamit Irak'ta hâlâ çok saygı uyandırmaktaydı.) Bir başka aday olan Bağdatlı Necip, Türkleri Haşimilere "*bin kere*" tercih ettiğini söylemekte ve "*şerif ile ailesinin Irak'la ilgilenmelerine neden olacak en küçük bir hakları olduğuna katılmadığını*" belirtmekteydi.⁵

Her şeye rağmen, İngiliz yetkililer Faysal'ı tahta çıkarmaya kararlıydılar. Belki de en tehlikeli Iraklı aday olan Basralı Sayid Talip, 16 Nisan'da Bağdat'taki İngiliz konağında Lady Cox'la olan bir çay daveti sonrası yakalanmış ve Seylan'a gönderilmişti. 24 Haziran'da Faysal bir İngiliz harp gemisiyle Basra'ya ulaştı. Bağdat yolu üzerinde trenin geçtiği istasyonlardaki platformlar hemen hemen boştu.⁶ Faysal Suriye'de bağımsız bir hükümdarken, Irak'ta kendisinin de kabul ettiği gibi, "*İngiliz politikasının bir aracı*"ydı. İngiliz kuvveti altında olduklarını bilen Iraklılar tarafından kabul edilmemesinin bir sebebi de buydu. Amerikalı bir konsolosun Ocak 1922 tarihli raporuna göre, "*Faysal hiçbir zaman popüler olmadı. Memlekete zorla kabul ettirildi ve hemen hemen Arapların tümü kendisine içerlemekte*"ydı. Güney Irak'taki Şiiler, bugünkü Sünni liderlerine olduğu kadar ona da karşıydılar. 1921-1932 yılları arasında Kraliyet Hava Kuvvetleri Faysal hükümetini isyancı aşiretlerle karşı korumak için 130 kez araya girmek zorunda kalmıştı.⁷ Faysal, Hicaz şivesiyle Arapça konuşmakta ve Irak halkı tarafından hiç sevilmeyen Hicazlılarca refakat edilmekteydi.

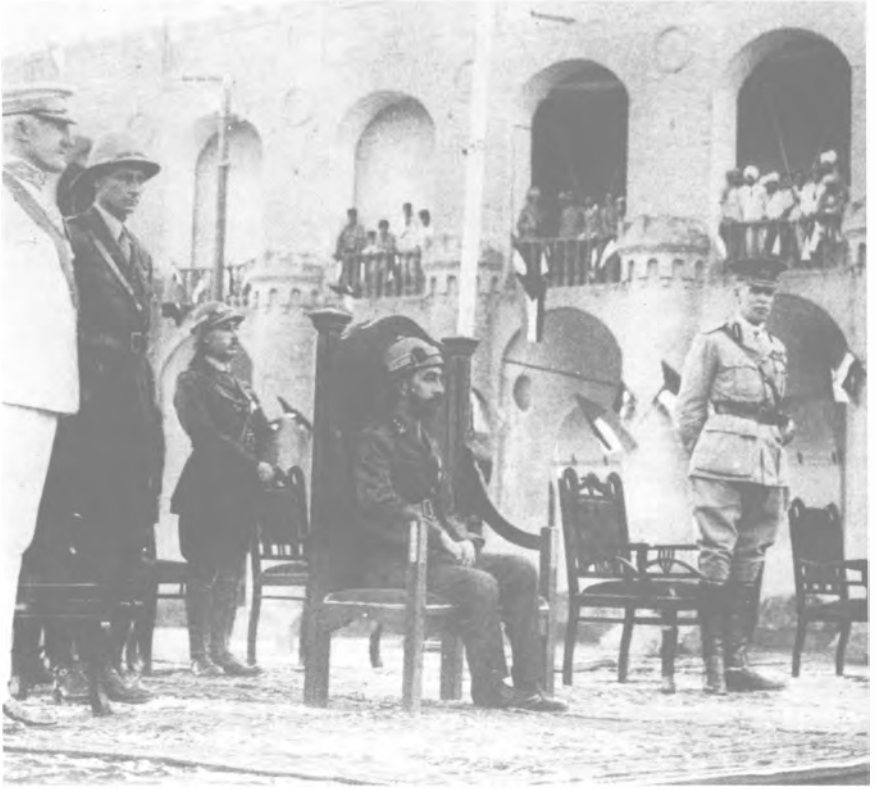
Ote yandan, Faysal on iki yıllık bir sürede bu dezavantajların bir kısmının üstesinden gelerek Irak'ta oldukça güçlü ve popüler bir Hasini monarşisi kurmayı başardı. İngiltere'yle arasına mesafte koydu, Irak politikasını çağdaşlarının bilincine varamadığı ölçüde yönlendirdi. Savaş bakanlarından Cafer Paşa'nın yazdığı gibi "*Faysal doğuştan lider kişiliğine sahipti. Onu yönetmek hiç de kolay değildi. Kış ar u etmemesine rağmen o her zaman insanı ikna ederek, kendi görüşünü benimsetirdi.*"⁸

Enel Faysal'la tanışan herkes, Arabı da, Avrupalı da ondan etkilendi. Hattımlar için utanılacak ve oldukça acınacak bir aile

Gertrude Bell ile evinde, Bağdat, Nisan 1920

Soldan sağa: Seyyid Talib, Mohammerah Şeyhi Hazal, Sir Hacı Bell, Ayaktakiler, Mohammerah şeyhinin oğulları. Hem Seyyid Talib hem de Şeyh Hazal Irak Kralı olmayı arzu etmekteydi. Fakat, Gertrude Bell'in dostu olmalarına rağmen, İngiliz desteğine sahip değildiler. Seyyid Talib Münib'e sürğünde, Şeyh Hazal ise Tahran'da ev hapsindeyken öldü.

Emir Faysal'ın Irak Kralı olarak tahta çıkışı, Bağdat, 23 Ağustos 1921

Soldan sağa: Sir Percy Cox, İngiliz Yüksek Komiseri; Kinahan Cornwallis; Tahsin Kadri, kralın yaveri; Kral Faysal; Sir Aylmer Haldane, İngiliz Kumandanı. Sıcaklardan ötürü tören sabah altıda yapıldı. Hüseyin Afnan, Sir Percy Cox'un, ülkenin yüzde doksan dokuzunun Faysal'ı istediğini belirten fermanını okudu. Faysal da "Tüm ülke benim partim," diye cevap verdi. Gerçekte ise, fotoğrafta görülen İngiliz general ve diplomatların açıkça işaret ettiği gibi, Faysal'ı seçen Iraklılar değil, İngilizlerdi.

dostu olan Arabistanlı Lawrence onu, "*hayallerle dolu ve bu hayalleri gerçekleştirecek kapasiteye sahip*" bir kişi olarak tanımlar. Irak'ı ve Haşimileri çoğu İngilizden daha iyi bilen Gerald de Ga-

ury ise onu “*ince, ufak kemikli, dar omuzlu, ince parmakları ve elleri olan, güzel ve oldukça uzun yüzündeki kocaman gözleri karşı koyulmaz bir çekiciliğe sahip*” biri olarak anlatır.

Gözlerinin İngiliz destekleyicilerinin hoşuna gittiği bir gerçektir. Gündüzleri Bağdat’taki bürosu, desteğini almaya çalışan politikacılarla dolu olurdu. Bu kişilerin huzura çıkması bazen bir günden fazla zaman alırdı. Akşamları ise çoğu zaman, Irak’ın önde gelen kişileri ve İngiliz yetkilileriyle briç oynardı. Irak Krallığı’nın kurucularından büyük arkeolog Gertrude Bell her zaman orada bulunurdu. Faysal İstanbul’da eğitim görmüş olduğundan İngilizceden daha iyi Fransızca bilir ve Arapça konuşurken Fransızca briç terimleri kullanırdı. Yaverleri genellikle kralın oyunu kazanmasını sağlardı.⁹

Sert Irak ikliminden ötürü Kral Faysal yazları Avrupa’da, çoğu zaman, akıllı, hırslı bir kadın olan ve İskenderiye’den Avrupa’ya giden bir gemide onunla tanışma fırsatını ayarlayan Mısırlı metresi Viktorin Sadık ile birlikte geçirirdi. 1933 yılında İsviçre’de bir otelde aniden öldüğü sırada gene onunla birlikteydi.

Faysal’ın yerine, son derece yakışıklı, milliyetçiliği ve genç yaşındaki trajik ölümüyle pek çok Iraklı’nın kalbine yerleşen, oğlu Gazi geçmişti. Gazi, kraliyet ailesinin dostu ve “Sinbad” adıyla bilinen Dr. Sinderson’un tavsiyesi üzerine Harrow’a gönderilmişti. Gazi, Harrow’dan nefret etmiş ve oraya ancak arkasında ordusu olursa geri döneceğini belirtmişti. Okul günlerinden kalan İngiliz nefreti, 1933’ten sonra Kral Faysal’ın sade evinin yerini alan kraliyet sarayı Kasr-ı Zuhur’daki özel radyosundan İngiliz aleyhtarı konuşmalar yapmasına neden olacak boyuttaydı. Konuşmalarında Suriye’yi Fransızlara karşı, Kuveyt’i emire karşı ayaklanmaya

**Kral I. Faysal, Esperia
adlı gemide, İskenderi-
ye, 1933**

*Kral I. Faysal her yaz
Irak'ın sıcağından kaçıp
Avrupa'ya
kalmaya giderken Mı-
sır'dan geçerdi. Bu resim-
de ünlü bir İskenderiyeli
ev sahibesi olan arkadaşı
Prenses Lodi Lütfullah ve
hareket etmek
üzere olan geminin kap-
tanı ile birlikte görülmek-
tedir. Kral bu
fotoğrafın çekilmesinden
birkaç hafta sonra vefat
etti.*

Alwand petrol rafinesinin açılış töreni, 2 Mayıs 1927

*Ortadoğu'daki petrol dönemi başlamaktadır. Kral Faysal'a dört bakan
ve petrol şirketi yerel müdürü eşlik etmektedir. Sosyal bir devrim
gerçekleştirmesinden türü kral petrolü övmüştü ama çoğu Iraklı kârdan
adil bir pay almadıklarını hissetmekteydi. Kral, Osmanlı fesinin yerini
almak üzere kendisinin getirdiği "faysulîyya" giymektedir.*

teşvik ederek, her iki ülkenin de Irak'a katılmasını önermekteydi. Irak, Kral Gazi'nin yönetimi sırasında, yalnızca Arap milliyetçiliğinin odak noktası olmamıştı: Kürt general Bekir Sıtkı'nın önderlik ettiği ilk askeri darbeyi de yaşamıştı.

Kral Gazi darbeye itiraz etmedi. Olgun bir kişiliği yoktu; saraydaki eşyalara elektrik verir, onlara değen ziyaretçilerin elektrik çarpması geçirmelerinden keyif alırdı. İçkiden, hızlı arabalardan, Amerikan filmlerinden hoşlanırdı. Uygunsuz arkadaşlarını ağırlamak için çatısı büyük yaldızlı bir taç olan sekiz-

Kral Gazi (1933-39)

Kral Gazi, babası için bir Londra terzi tarafından dikilmiş üniformayı giymektedir. Bir otomobil kazası sonucu ölümüne kadar, Kral Gazi Arap milliyetçilerinin gözbebeği ydi.

gen şeklinde bir villa yaptırmıştı. 1939 yılında, birkaç kadeh sonrası, arkadaşlarına gösterecek filmi almaya giderken yaptığı bir otomobil kazasında öldü. İngilizlerin amaçları ve acımasızlığından o derece kuvvetle şüphe edilmişti ki, pek çok Iraklı onun ölümünden ötürü İngiltere'yi suçladı.

Gazi'nin yerini, öğretmeninin "*harika bir küçük çocuk... mükemmel hükümdar*,"¹⁰ diye hatırladığı genç oğlu Faysal aldı. Kral Gazi'nin sıkıntılı bir ilişki yaşamış olduğu dul eşi Kraliçe Aliye, naibin ailenin en büyük erkeği, I. Faysal'ın küçük kardeşi Emir Zeid yerine, kendi erkek kardeşi, yani Hicaz'ın eski kralı Ali'nin

Kral II. Faysal (1939-58) tahtında, 1942

Çekici, zeki ve astımlı Kral II. Faysal, rişstünü ispat ettiği 1953'ten sonra bile yetkililerin amcası Abdulillah'ın ellerine bırakmıştı.

Kral II. Faysal, Kasr-ı Zuhur'un önünde, 1942

Kasr ı Zuhur (Çiçek Kasrı) Iraklı Haşimilerin esas sarayıydı. 1950'de annesinin ölümünden sonra genç Kral II. Faysal, seilmeyen amcası Abdulillah'ın sarayı Kasr-ı Rihab'ta yaşamaya gitti. 1958 ihtilalinde aileleri ve hizmetkârları ile birlikte orada öldürüldüler.

Kral II. Faysal, Naib Abdulillah ile birlikte, 1942

Irak kraliyet ailesinin evindeki İngiliz atmosferi ve dekorasyonu onların daha sonra neden gözden düştüğünü anlatmaya yardımcı oluyor.

oğlu Prens Abdülillah olmasını temin etti. Abdülillah yönetimi altında Bağdat Ortadoğu'nun en İngilizvari sarayı oldu.

O tarihe kadar Fransa, Ortadoğu hanedanları üzerindeki en belli başlı yabancı etki olmuştu. Bu kısmen Kahire, İstanbul ve Beyrut'taki modern eğitimin çoğunlukla Fransız eğitimi olmasından kaynaklanıyordu. Fakat Haşimiler İngiltere'ye güvenmekteydiler ve Abdülillah Ortadoğu'daki en ünlü İngiliz okulu olan İskenderiye'deki Viktoria (Şimdi Victory) Koleji'nde okumuştı. İngiltere'ye ve Chips Channon ve Lady Cunard gibi Londra'da edinmiş olduğu zeki ve sofistike arkadaşlarına bayılıyordu. Garajındaki Rolls Royce'ına İngiliz tamirciler bakmaktaydı. İngiliz kraliyet ailesinin gümüş çerçevelerdeki imzalı fotoğrafları şöminesinin üzerinde en gururlandığı yeri işgal etmekteydi. Saraylar İngiliz eşyasıyla döşenmişti -perdelik kretonlar, farbalalar ve pembe ipek perdeler- kraliyet ailesi Staines yakınlarında bir ev de satın almıştı. II. Faysal'ın bir İngiliz dadısı, mürebbiyesi ve öğretmeni bulunmaktaydı. Ortadoğu'daki hiçbir okul onun için yeterince iyi bulunmadığından, o da bir İngiliz okulu olan Sandroyd'a ve daha sonra da, babasından daha çok keyfini çıkarttığı Harrow'a gitmişti. Kralın danışmanları onun Irak'ı daha iyi tanınması ve Bağdat dışına seyahat etmesi gerektiğini söylediklerinde, el üstünde tutulan, onun ebeliğini de yapmış olan dadısı Miss Borland, kralın astım krizi tutmuş gibi yapmasını sağlamıştı.

Irak'taki İngiliz etkisi o denli güçlüydü ki, büyükelçilikteki Stewart Perowne adlı bir şarkiyatçı danışmanın adından esinlenerek bu etkiye Perownia denmekteydi. 1943'te Haşimilerin anglofilyasının (İngiliz hayranlığı) ünlü eseri olan Harithiyah Kraliyet Avı kurulmuştu. Savile Row için yapılan reklamlardakilere benzer bir biçimde binici pantolonu ve binici ceketi altına sarı, polo yakalı jarse giyen Irak naibi, Kraliyet Muhafız Subayları ve Irak'ta görev yapan İngilizlerle birlikte Mezopotamya ovalarında tilki ve çakal avlamaktaydı. İngiltere'den getirtilen tazılar Kasr-ı Zuhur yakınlarında muhafaza edilmekte ve Müslümanların geleneksel olarak

Harithiyah Kraliyet Avı'nın ilk toplantısı

Soldan sağa: Stewart Perowne, İngiliz Büyükelçiliği Şarkiyat danışmanı; Yarbay Gerald de Gaury; James B. Moose Jr., Amerikan maslahat güzârının oğlu; Irak naihi İngiliz örf ve âdetleriyle politikalarını beğenmekteydi. İlerleyen yıllarda naiib, Arap milliyetçilerinin dehşet duyduğu İngiltere, Türkiye, İran ve Pakistan'la Bağdat Paktı olarak bilinen askeri ittifakı imzaladı.

**Hicazlı Kral Hüseyin'in Şunat Nimrin,
Ürdün'de halife ilan edilişi, 1924**

Kral Hüseyin'i diğer hiçbir hükümdar halife olarak kabul etmedi.

Hüseyin halife ilan edildiğinde, sağdaki oğlu Abdullah'ı ziyaret etmekteydi. Abdullah'ın Çerkez Muhafız Subayları selam dururlarken.

köpeklerden pek haz etmemelerine rağmen, Irak askeri kumandasından beslenmekteydiler. Kraliyet ailesinin politik düzeyde de aynı derecede güçlü olan bu İngiliz hayranlığı nefret ve içerlemeye yol açtı ve Irak kraliyet ailesinin kendi sarayları önünde katledilmesiyle sonuçlanan 1958'deki ihtilale neden oldu.

Öte yandan, naib aynı zamanda Arap geçmişini de sevmekteydi. Çok güzel bir Kuran koleksiyonu olduğu gibi Mısırlı büyük şarkıcı Oom Kalthum'u dinlemekten de büyük zevk alırdı. Sürgündeki bir kişinin özlemiyle en sevdiği sohbet konusu, yitirdiği memleketi Hicaz'dı.¹¹ Abdullah ve Faysal Transürdün'de ve Irak'ta krallıklarını kurarlarken, Hicaz'daki ailenin iktidar tabanı kaybedilmişti. 1919 yılında Arabistan'ın doğusunu yöneten ve nefret ettikleri rakipleri, dinci Vahhabi mezhebinin lideri Abdülaziz el-Suud, Ab-

dullah'ı Tûraba Muharebesi'nde yendi. 1921'de Hail'deki Reşidi aşiretinin topraklarını fethetti. Londra'da ve Mekke'deki pek çok kişi listedeki bir sonraki noktanın Hicaz olduğundan korktu veya umutlandı. Kral Hüseyin'in oğullarının, maiyetinin ve eşinin gayretlerine rağmen Abdullah, kendisine Hicaz'ın sahipliğini garanti eden İngilizlerle bir antlaşma imzalamayı reddetti. Böyle bir şey, Yahudiler için ulusal bir vatan yaratmak maksadıyla kurulan Filis-

tin için İngiliz mandasını tanımak anlamına gelecekti. Şayet böyle bir belgeyi imzalamış olsaydı, bugün Hicaz'da hâlâ bir Haşimi Krallığı olabilirdi.

Oğlu Faysal'ın ifadesiyle, Kral Hüseyin “acı gerçek”ten kopuktu ve Ortadoğu'nun en üstün hükümdarı olarak Osmanlı sultanının yerini alma hayalleri besliyordu. 11 Mart 1924'te, Halife Abdülmecit'in Türkiye'den kovulmasından bir hafta sonra, Transürdün'e yaptığı bir ziyaret sırasında Kral Hüseyin, Abdullah'ın ifadesiyle, “aile fertleri, hükümet ve bazı Mekke eşrafi” tarafından halife seçildi. Bazı Müslüman topraklarında özellikle Suriye

Eski Hicaz Kralı Ali, Kerim Tabet ile

Cidde'deki 1924-25 arası kısa hükümdarlığından sonra, eski kral Ali ölümüne kadar (1935), kardeşi I. Faysal'ın Irak'taki sarayında yaşadı. erim Tabet önceleri Mısırlı önemli bir gazeteciydi, fakat sonraları Kral Faruk'un en sevilmeyen müsteşarlarından biri oldu.

ve Transüzdün, Hicaz gibi Haşimi topraklarında Kral Hüseyin halife olarak tanındı.¹²

Ama ne var ki, Kral Hüseyin kendi krallığında Arap dünyasına kıyasla daha az saygı görüyordu. Reformlara karşı olan, gerikafalı bir otokrattı. Müslümanların Mekke ve Medine'ye yaptıkları hac kötü düzenlenmekteydi. Onun yanında, sofu Sultan Abdülaziz el-Suud bile daha olumlu bir izlenim bırakıyordu. 3 Ekim 1924'te Hicaz'ın 140 ileri geleni Kral Hüseyin'e, "*Hicaz halkı sizin tahttan inmenizi rica etmeye ve Ali'yi Hicaz Kralı olarak seçmeye karar vermiştir. Kendisi bir anayasayla desteklenecektir,*" diyen bir mesaj gönderdi. Böylece Ortadoğu'nun diğer monarşilerinde de olduğu gibi, Hicaz'da da iktidar sınıfına mensup kişiler artık geleneksel bir monarşiyi kabul etmez olmuştu. Kral Hüseyin tahtını o gün en büyük oğlu Ali'ye bıraktı. Amman'da 1931'deki ölümüne kadar da acılı bir şekilde sürgünde, Kıbrıs'ta Trudos Dağı'ndaki bir villada yaşadı.

Ali'nin krallığı kısa zamanda Cidde Limanı'na kadar küçüldü. Bir İngiliz yetkilisinin sözleri şöyleydi: "*Zavallı, nazik, kibar Ali aklımı yitirmek üzere; çevresindeki ah-laksızlarca bir oraya bir buraya çekilip duruyor. Ne parası, ne adamı, ne de krallığı var.*"¹³ Ali nihayet 20 Aralık 1925'te ülkesinden

Kralı bekleyiş, Riyad, 1937

Fotoğraftakilerin giysilerindeki çeşitlilik, Kral Abdülaziz'in Ortadoğu'nun her yerinden danışmanlar bulundurduğunu gösteriyor.

ayrıldı. Hicaz'daki yönetimin Haşimilerden Suudilere geçişi şaşırtıcı derecede pürüzsüz oldu. Zaten 1922'den beri Necd Sultanı olan Abdülaziz el-Suud, eşraf tarafından Ocak 1926'da Hicaz Kralı olarak ilan edildi.

Abdülaziz el-Suud güçlü kişiliğiyle olduğu kadar savaşta kazandığı zaferle de yeni bir ülke, yani Suudi Arabistan'ı yaratan bir dâhiydi. Iraklı bir saraylı olan Muhammed Almana'nın yazdığına göre, *"Majesteleriyle tanışan herkes, onunla çok kısa bir süre birlikte olanlar bile, olağanüstü bir lider ve büyük bir hükümdar olarak doğan bir kimse'nin huzurunda olduğunu anlardı."* Dağ gibi heybetli, çekiciliği de cüssesi kadar büyüktü. Ortadoğu'nun diğer hükümdarlarının yapmadığı kadar, kozmopolit Haşimi şehirleri Mekke ve Cidde'den farklı olan çöl başkenti Riyad'da geleneksel hayatını yaşamaya devam etmekteydi.

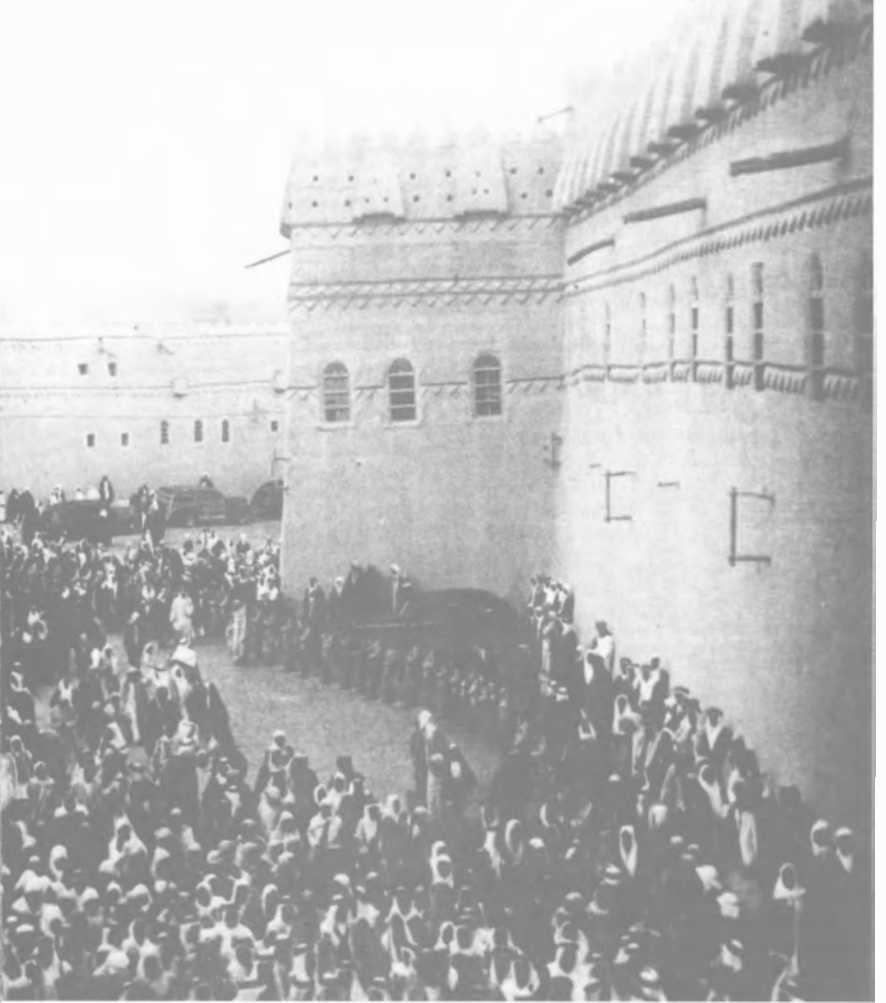
Sarayı yaklaşık 80 metrekaare kaplı, kerpiç bir kale idi. Bir dizi oda, salon, merdiven, avlu, saray camisi, kilerler, kralın çalışma odalarını ve meclis salonunu içermekteydi.

Sarayın en önemli kısımlardan biri, ziyarete gelen kalabalık Bedevi grupları kadar sarayın ihtiyaçlarına da hizmet veren muazzam bir mutfaktı. Burada, her biri bir bütün

Krallık sarayı avlusu, 1935

Kral cuma namazından dönerken. Sarayı hâlâ kerpiç fakat silahlı birlikler modern üniformalı ve avluda otomobiller var.

**Kral Abdülaziz, Kerim Tabet ve
kralın oğullarından bazıları, Kahire, 1945**

*Kral Abdülaziz, Suudi Arabistan Krallığı'nı beceri ve taktikle yaratmıştı.
Suudi Arabistan 1945'te bölgedeki en zengin ülke olma yolundaydı.*

Kuweyt lideri çöldeki bir görüşmede, 1939

*Diğer Körfez liderleri gibi Kuveytli el Sabah, Kahire ve İstanbul
hükümetlerine kıyasla daha demokratik bir tür monarşi uygulamaktaydı.
Çölde sade yaşıyordu. Tebaası istediğinde krala ulaşabilmekteydi.*

**Emir Suud'un (Gelecekte Suudi Arabistan Kralı olacak Suud)
Kuveyt lideri Şeyh Ahmet el-Cebir'i (1921-50) ziyareti, 1944**
*El-Suud ile El Sabah ailelerinin, bir dostluk geleneği bulunmaktaydı, fakat
birtbirlerine temkinli yaklaşırlardı. 1890'larda el-Raşid'in Riyad'ı istilası
sırasında geleceğin Kral Abdulaziz Kuveyt'e sığınmıştı.*

**Hail'deki kabul
salonu, 1914**
*Hail, Kuzey Arabis-
tan'daki güçlü,
Osmanlı yanlısı al
Reşidi hanedanının
başkenti ydi. İç
 çatışmalar ve kan
davalarıyla
zayıflayan Hail,
Abdülaziz el-Suud
tarafından 1921'de
fethedildi.*

Hindistan genel valisinin Muskat ziyareti

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, 1915'te İngiliz vali, Körfez'deki İngiliz müttefiklerinin morallerini yükseltmek amacıyla onları ziyaret etmekteydi. Arkada, Muskat Sultanlığı'nın başkenti olan ve Körfez'e girişte bulunan Muskat Limanı'nın eski kalelerinden biri görülmektedir.

deveyi pişirebilecek boyutlarda 2,5-3 metre yüksekliğinde tencereler bulunuyordu. Aşçılar her gün en az 100 bedevi konuk için pilav ve etten oluşan geleneksel yemekler hazırlamaktaydı. Elinde gizli tarifi olan bir aile tarafından kâküle ve cezvede kalan telveyle hazırlanan kahve ise mükemmeldi.

Sarayın her üç köşe kulesinde kralın eşlerinden biri oturmaktaydı. *“Dördüncü kule kralın tekrar evlenmesi arzusu etmesi halinde -ki bu sık sık olmaktaydı- kullanılmak üzere boş tutulmaktaydı.”* Saray hareket doluydu. Kral her gün irade buyurur, önemli ziyaretçiler kabul eder ve 130 kadar kişiyle meclis toplantısı yapardı. Almanya'nın hatıralarına göre *“Meclise katılmış olan bir kimse eli boş gitmezdi.”* Gıda, giyecek ve para yardımı bu kişilerin sadakatini pekiştirirdi. Saray, krallığın tüm merkezi yönetiminin olduğu yerdi. Suriye ve Irak'tan sofistike kâtipler, mabeyinciler, sarıklı ulema, Bedevi muhafızlar, hizmetkârlar, Hacı Abdullahlı veya nam-ı diğer St. John Philby adlı ünlü Arap uzmanı ve Kim'in babası da kralın dost meclisi olarak sarayda bulunuyordu. Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi saray halkı geziciydi, kralın peşinden krallığı dolaşmaktaydı.

Her şeye rağmen, Abdülaziz krallığını modernleştirmeye başlamıştı. 1929'a gelindiğinde ülkeyi yaratmakta kendisine yardım etmiş olan sofı Müslüman Kardeşler Örgütü'nü yenerek bertaraf etmişti. Örgüt

modern çağa o kadar karşıydı ki, otomobillerden ve telefonlardan nefret etmekteydiler. Kuveyt, Irak ve Transürdün'ü talan edip gittikleri her yeri harap etmekteydiler. Abdülaziz el-Suud'un sarayı yavaş yavaş görkemle tanışmaya başlıyordu. 1932 yılında Abdülaziz el-Suud *“Suudi Arabistan Kralı”* ve *“Majeste”* unvanını benimsedi. 1926'da, kadınlar kralın seyahatlerine büyük bir kampanyonla giderken, on yıl sonra her kadının kendi otomobili olmuş-

Seyyid Faysal bin Turki (solda) ve oğlu Seyyid Timur bin Faysal (sağda)

Baba oğul 1888-1913 ve 1913-1932 yıllarında Muskat sultanlarıydı. Hükümdar ailesinin kıyafet, hançer ve sarıklarını giymektedirler. Şimdiki Umman Sultanı, Sayyid Timun bin Faysal'ın torunudur. Ailenin bir koludur. 1964'teki ibraçlarına kadar, Zanzibar sultanlarıydı.

mundan çıkıp Ortadoğu'nun en zengin hükümdarının ana müttetiki olmuştur.

tu. Saraydaki hizmetkârlar ve muhafızlar Bombay ve Şam'dan getirtilen bol işlemeli özel giysiler giymeye başladılar ve kraliyet ailesi fertleri Riyad şehir surarının dışında modern saraylar yaptırmaya başladılar. 1947'ye gelindiğinde kraliyet garajlarında 450 otomobil bulunmaktaydı.¹⁴ Amerikalıların keşfettiği petrol ve Arap-Amerikan petrol şirketinin gelirleri kraliyet ailesinin gidererek daha debdebeli bir hayat yaşamasını mümkün kılmaktaydı. Amerika, uzak Ortadoğu'ya arada bir resmi görevli veya misyoner gönderen uzak ülke konu-

~9~
Pehlevilerin YükseliŖi

Rıza Şah ve BaŖbakanı Cem

Hicaz, bir hanedanın yerini bir diğ erinin aldığı tek Ortadoğ u ÷ lkesi değ ildi. Birinci Dñ nya Savaşı sırasında İran'daki kaos ortamı artmış tı. İngiliz, Rus ve Osmanlı, İran topraklarında sanki bir İran devleti ve ordusu yokmuş gibi at koşturmaktaydı. 1918 yılı sonlarına doğ ru Kõ rfez boyunca *The South Persia Rifles* adı verilen İngiliz birliklerinin yanı sıra *Norperforce* adlı bir de Rus cephesi bulunmaktaydı. İngiliz gemileri Hazar Denizi'nde dolaşırken, İngiltere Kazak Tugay'ının sorumluluğ unu üstlenmiş ti. İngiltere, ş aha bağ ladığı 60.000 sterlinlik aylık da dahil olmak üzere, İran'da yılda yaklaşık 30 milyon sterlin harcamaktaydı.

Kaçar hanedanının son üyesi Sultan Ahmet, uzaktan kuzeni olan Ağ a Han'ın tanımıyla, "*Fevkalade akıllı, iyi tahsilli, hem Doğ u hem de Batı kù ltürüne vakıf, tarih, politika ve ekonomi teorisi üzerinde çok okumuş bir gençti.*" Ç oğ u Ortadoğ u hükümdarının aksine, mutlak hâkim olma arzusunda olmayan, meş rutiyet taraf tarı bir hükümdardı. Fakat, hırslı ve prensipsiz saray erkânıyla çevrili olduğ undan hanedanının geleceğ ine ve kendine güvenmeyerek büyümüş tü. Korku dolu bir hayat yaş adı. Mikroplardan (korkusundan genellikle eldiven giyerdi); tebaasından, İngilizlerden, Bolş eviklerden, Bahtiyarilerden korkardı.

Böylelikle İran'da etkili hükümet kurabilmek için gereken saygıyı yaratmayı başaramadı. Ağ a Han'a göre, "*Sultan Ahmet tacını pek umursamamaktaydı... Çocuklarına, annesine ve daha az oranda erkek kardeşine bakmaya gayret etmekteydi.*"¹ Sultan Ahmet Doğ u ile Batı arasında kalan Ortadoğ u hükümdarlarının bir sorununa çözüm temsil etti: Avrupa'da yaşamayı, kendi ÷ lkesinde kalıp memleketi yönetmeye tercih eden ilk hükümdar oldu. O tarihe kadar, Ortadoğ u hanedanları, yaşam tarzları ne kadar Avrupalı olursa olsun, köklerini kendi ÷ lkelerinde tutmaktaydılar. Pi erre Loti, Osmanlı ş ehzadelerinin evlerinde Fransızca sohbetler eş liğ inde yenen Fransız yemeklerinden hâyal kırıklığ ına uğ ramış tı. Paris'te olmadığı na iş aret eden tek şeyin karş ındakilerin baş-

larındaki fes olduğu şeklinde serzenişte bulunmaktaydı. Buna rağmen, son Osmanlı sultanları ve prensleri, sultanlığı ve hilafeti kurtarmak için mücadele veren vatanseverlerdi.

Mısır'da hükümrân olan aile daha da kozmopolitti. Hidiv Abbas Hilmi'nin erkek kardeşi olan Prens Muhammed Ali, Avrupa'yı karış karış gezmişti; bir Fransız hanımla yaşamaktaydı. Hatıralarında Bois de Boulogne'da arabasıyla gezerken tanıdıklarına sürekli selam verdiğinden övünçle bahseder. Fakat Prens Muhammed, Avrupa sevgisi ile Ortadoğu kökeninden gurur duyması arasında hiçbir ikilem görmemekteydi. Kendisi aynı zamanda, Nil Nehri üzerindeki Manyal'daki sarayını "*İslam sanatını ve ihtişamını yeniden canlandırmak*" için bir anıt haline getirecek kadar da dindardı. Aynı şekilde, Irak Kralı I. Faysal çölde yetiştirilmiş vatansever bir Araptı ama her yazı Avrupa'da geçirir; şampanyaya da bayılırdı.

Öte yandan, son Kaçar şahı, Biarritz'deki Hotel du Palais'de bir kostümlü baloya katılmayı, Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda selam töreni gerçekleştirmeye tercih ederdi. Avrupa ve Avrupa sanatına bayılır, özellikle de sürrealistleri beğenirdi. 1919'daki ilk Avrupa gezisi sonrası, mutlaka geri gelmeye kararlıydı. 1921 Ocak'ında, daha önceki Kaçar veliahtları gibi Azerbaycan Valisi olan, daha sert mizaçlı erkek kardeşinin geçebilmesi için tahtı bırakmayı arzu ettiğini ifade etti.

Tahtına pek aldırmayan bir hükümdarla zayıf ve beceriksiz bakanlar tarafından yönetilen İranlılar değişiklik ihtiyacı duyuyorlardı. 9 Ağustos 1919'da imzalanan bir antlaşmayla İngiltere'nin kontrolü ele alma teşebbüsü (imza atan üç kişiye toplam 131.147 sterlin ödenmişti) İran kamuoyunu ve şahı o kadar öfkelenmişti ki, antlaşma rafa kaldırılmıştı. Savaş sonrası ekonomik durum, İngilizlerin İran'ın içişlerine doğrudan karışmalarını zorlaştırmıştı. Ama İngiltere komünizmin yayılmasından korkmaktaydı ve 1918'de Hazar'da Sovyet destekli bir cumhuriyet vardı. İran'da

**Çarın doğum gününde Rus Kazakları'nın ve Bengal Süvarileri'nin
İsfahan'daki bir resmi geçidi, Eylül 1916**

*Daha sonra İsfahan Valisi tarafından bir ziyafet verilmiş ve çara
tebrik telgrafı gönderilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında İran
o kadar zayıftı ki, müttefik olan İngiltere ile Rusya ülkenin
ortasında bir araya gelebilmekteydi.*

Ahmet Şah (1909-25) ve Rıza Han (1925-41)

*Ahmet Şah bakanlar, saray erkânı ve Bahtiyari hanları ile çevrilmiş.
Diğerleri gibi Rıza Han da saygıyla efendisinin arkasında duruyor.
Eski hanedanın son şahı ile onu devirecek adamın birlikte
görüldükleri nadir bir fotoğraf.*

Sovyet karşıtı, sağlam bir rejim kurmanın daha ucuza mal olup, daha az göze batacağı açıktı.²

Neden-sonuç sıralamasını tam olarak yapmak zor olsa da (konuyla ilgili İngiliz belgelerini edinmenin güçlüğü bir yana) sonraki dört yılın olayları, kaderin tayin ettiği yolu izler görmektedir. 1920 sonlarında *Norperforce*'un kumandanı General Ironside, o zamanki 6.000 kişilik Kazak Tugayı'nın kontrolünü ele aldı. Şahın arzusu hilafına Rus subayları işlerinden uzaklaştırıldı ve İranlı kumandan Serdar Hümayun, "*işe yaramaz ufak yaratık*" nitelendirmesiyle topraklarına bakmaya gönderildi. Ironside, 14 Ocak 1921'de günlüğüne yazdığı gibi, "*Aslında bir askeri diktatör tüm sorunlarımızı çözer,*" diye düşünmekteydi. Aradığı mükemmel adayı Kazak Tugayı'nda yükselmiş, okuma yazması olmayan, iri yarı Rıza Han'da bulmuştu. 12 Şubat'ta Ironside, "*Rıza Han'la mülakat yaptım. Kesin olarak İran Kazaklarının başına getirdim,*" ve 14 Şubat'ta, "*Bizim için en iyisi bir askeri darbe,*" diye kayıt düşmüştü. 20 Şubat'ta darbe gerçekleşmişti. Rıza Han amacının "*Başkentimizi başıboş, şımarık, şerefsiz parazitlerden temizleme ve arındırma*" olduğunu duyurmuştu. İngiliz yanlısı bir gazeteci Başbakan olurken Rıza Han da Harbiye Nazırı oldu.³

Kaçar monarşisinin hâlâ o kadar prestiji vardı ki, Türkiye'de Mustafa Kemal'in yaptığı gibi, Rıza Han da başlangıçta hükümdara saldırmadı. Yeni hükümete olan güvenini belirten şah, Kasım 1922'ye kadar bir başka uzun Avrupa turuna çıktı. Erkek kardeşi Naib olarak İran'da kaldı. Görevinde tecrübe kazandıkça Rıza Han'ın iktidar iştahı kabarmaktaydı. Bir İngiliz diplomatın anlatımıyla, bu noktadan sonraki iki buçuk yıl içinde eski politikacıların "*ülkeyi yönetmekten aciz oldukları*" ortaya çıktı ve şah ile Rıza Han "*birbirlerine olan tüm güveni kaybettiler.*" Pehlevilerin (bu, Rıza Han tarafından benimsenmiş olan isimdir) yükselişinde ki İngiliz parmağı, Rıza Han'ın Başbakan oluşunda ve Ekim 1923'te şahın Avrupa'ya yaptığı tüm gezilerin en uzununu gerçek-

Rıza Şah taç giyme töreninde, 16 Aralık 1925

Yeni şah kendisi için tasarlanmış olan yeni Pehlevi tacını giyiyor. Daha önceki şahların aksine, Rıza Şah ordudan güç aldığıının bir alameti olarak incili mavi kaftanının altına üniforma giymektedir.

leştirmek üzere ayrılışında, İngiliz bakanın aracılık etmiş olmasında görülmektedir.⁴

1924'te ilhamını Rıza Han'dan alan bir cumhuriyet hareketi oldu. Fakat kamuoyunun liderliğini hâlâ mollalar yapmakta, cumhuriyet kavramını Türkiye'de Mustafa Kemal'in kurduğu cumhuriyetin Müslümanlık karşısı politikalarıyla özdeşleştirmektedirler. Rıza monarşiyi devirmek yerine hükümdar değiştirmeye karar verdi. Öte yandan, Kaçar hanedanı karşısı İngiliz bakan bile ülkenin tümünün Kaçarlara karşısı olmadığını ve Pehlevilerin popüler olmayacağını rapor etmişti. 1939'da bir cinayete kurban gidinceye kadar Kaçarların destekçisi olmuş olan ünlü molla Seyyid Hasan Müderris'in ısrarıyla hükümet Haziran 1925'te şahın Avrupa'dan dönmesi için yalvardı. Ama şah tereddüt etmekteydi. İngiliz bakan "*Kaçar prenslerinin bile şaha güveni azalıyor,*" diye rapor gönderdi.⁵

29 Ekim'de İngiliz bakan Rıza'ya "*İran'ın kendi iç meselelerini halletmekte tamamen özgür olduğunu*" (diğer bir deyişle Kaçarlardan kurtulabileceğini) belirtti. Fakat karşılık olarak, İngiltere İran'ın borçlarının ve gümrük vergisi anlaşmazlığının "*ele alınmasını ve ivedilikle çözümlenmesini*" beklemekteydi. Kasım ayında, şahın dönme niyetini açıklaması hanedanının uzaklaştırılma sürecini hızlandırdı. Mecliste, önergeye karşısı çıkan dört konuşmacıdan biri de Kaçarların akrabası ve 1952-53 petrol krizinin popüler kahramanı Musaddık'tı. Diğer kişiler, hatta mollalar bile karşısı çıkmaya korkmuşlardı. 12 Aralık'ta Rıza Han, Rıza Şah oldu ve 25 Nisan 1926'da Gülistan Sarayı'nda taç taktı. Rıza Şah, İran geleneklerini bir kenara bırakıp, üniformaları ve törenin çoğu dekorasyonunu İngiliz modellerine göre yaptı. O tarihlerde Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde görev yapmakta olan eşi Harold Nicolson'ı ziyaret etmekte olan Vita Sackville-West, Rıza Şah'ın saray erkanına tavsiyelerde bulunmuştu. "*Çok basit bir konuyu da olsa, İngiliz dostlarına danışmadıkları hiçbir husus yoktu,*" diye yazmaktaydı Vita Sackville West.⁶ Pek çok İranlı'nın,

Pehlevi hanedanı yüzünden İngilizleri suçlamaları ise hiç de şaşırtıcı değildir.

Ağa Han (1877-1960)

Geleneksel İran saray giysisi giymekte olan Ağa Han, İranlı bir asil olduğu gibi, aynı zamanda bir İngiliz şövalyesi, Bombay Başkanlığı'nın Birinci Derece'den Prensi ve İsmaili tarikatının başıydı. İlk Kaçar şahları soyundan olup ataları 1846'da Hindistan'a yerleşinceye kadar İran'da yaşamışlardı.

Yeni Şah ülkesinde korku salan bir hükümler kurmuştu. Harold Nicolson, "*Bugün İran'da hiçbir özgürlük yok. Korku, rüşvet, namussuzluk ve hastalık var.*" Rıza Şah sokakta kendisine selam vermede kusur eden kimseleri kamçılayan bir zorbaydı. Bazı Kaçarlar, onun sarayından uzak durmayı yeğledi. Muzaffereddin Şah'ın kızlarından biri o denli fakirleşmişti ki, Tahran'ın ağaçlarla bezenmiş caddelerinden yakacak odun talan etmek durumunda kalmıştı. Fakat diğerleri, kendilerini iktidardan eden kişiye hizmet etmeye hazırdı. Kaçarların akrabası aristokrat Timurtaş, Rıza Şah'ın en gözde bakanı olarak sofra adabı ve saray kurallarını öğrenmesinde ona yardımcı

Muhammed Rıza saray erkânıyla

Kral naibi ve geleceğin şahı Muhammed Rıza (1941-1979) İran'da ve İsviçre'de eğitim görmüştü. Korku yaratan babasına kıyasla daha iyi yetiştirilmesine rağmen daha zayıf ve daha az özgüvenli bir kişiydi. Üniformalı, şapkalı saray erkânı, Kaçar yönetiminde olduklarından daha modern görünüyorlar.

olmuştu. Şah, Timurtaş'ın fazla güçlendiğini düşünerek onu öldürttü. Bir İngiliz diplomat 1927'de şöyle yazmaktaydı: “*Şah hiç sevilmez oldu. Para ve toprak hırsı Ahmet Şah'tan bin beter... Büyük, çok büyük servet edindi.*”⁷

Her şeye rağmen, debdebe ve törenlerden hoşlanmayan Rıza Şah çok sade yaşamıştı. İlk eşi Tac Melek ve çocukları Veliht Prens Muhammed Rıza, Prenses Şems ile Prenses Eşref, Gülistan Sarayı'nda yaşamaktaydılar. Rıza Şah, selefi şahlarla arasında bir bağlantı kurulmasını önlemek amacıyla, Rıza Şah kendisi ve tahta çıktıktan sonra evlenmiş olduğu Kaçar kökenli dördüncü eşi İsmet için, çok daha küçük Mermer Saray'ı yaptırmıştı. İran üslubundaki bu sarayın duvarları mozaik ve aynalarla bezenmişti. Şah

et ve pilav gibi sade İran yemekleri yer ve yer döşeginde uyurdu. Her sabah saat 8'de çalışma odasında olurdu.⁸

Rıza Şah'ın en büyük başarılarından biri İran'a modern bir ordu kazandırmasıdır. Bu orduda, Kazak Tugayı'ndan olup, üst sınıf mensuplarının etkisizliği ve inceliğine sahip olmayan pek çok subay bulunmaktaydı. Rıza Şah sıradan erlerle konuşan ve onlara iyi bakıldığından emin olmak isteyen asker bir hükümdardı. Ordusunu ayrılıkçı aşiretçiliği bastırmada ve aşiret reislerini hapsedmede kullandı. Kaçarların aksine, Rıza Şah belli bir aşiretten olmayıp aşirete dayanan bir güce de sahip değildi. Babasının adını bile bilmediği söylenir. İngiliz himayesindeki Muhammerah'ın Arap şeyhi, yatı *Ily*'de, muhafızlarından uzak, Ramazan sırasında İranlı subaylara içkili yemek verirken esir alınmıştı. Tahran'da 1936 yılında gözaltında öldü.

Rıza Şah bir kız okulu ziyaretinde

Şahın arkasında Başbakan Cem. Yanında veliaht prens. Şah, kızların da eğitimi dahil olmak üzere eğitim konusunda, kendinden önceki şahlara göre, en çok çaba gösteren kişiydi. Kendisinden nefret eden Harold Nicolson bile onun "güçlü ve vakur" olduğunu ve "güzel gözlere ve çeneye" sahip olduğunu kabul etmişti.

Rıza Şah sürgünde

Alman yanlısı olma rivayetiyle İngiltere ve Rusya tarafından tahttan indirilen Rıza Şah ailesi ile birlikte Johannesburg'a yerleştirildi ve 1944'teki ölümüne kadar orada yaşadı.

*Çocukları masanın etrafında oturuyorlar:
eşleri öğle yemeklerinde ona katılmazlardı.*

Rıza Şah'ın maiyeti o kadar tecrübesizdi ki, yalnızca hizmet-kârların nasıl davranılacağını bildikleri söylenirdi. Rıza Şah İran'da yaptırdığı demiryollarından gurur duyardı. Ama Mısır Kraliçesi Nazlı, 1939'da kızı Fevziye'yi velayet prensle evlenmesi için getirdiğinde İran'ı ilkel bulmuştu. Onları Tahran'a götürmekte olan trenin elektrik tesisatı bozulmuş, suları bitmişti. Teşrifatçıbaşının işini bilmemesi nedeniyle devlet ziyafetinde yer kapmak için koşuşma olmuştu. Subaylar duruma el koymak zorunda kalmıştı.

Rıza Şah'ın yönetimindeki İran, modernleşmenin yarar ve zorluklarını nihayet yaşamıştı. Rıza Şah, Mustafa Kemal'e hayrandı. Kemal'in en cesur ve en az popüler olan reformu 1925'te Osmanlı İmparatorluğu'nun ve dini muhafazakârlığın sembolü olan fesi yasaklamasıydı. Rıza Şah da kıyafet konusunu ciddiye aldı. 1928'de

Muhammed Rıza Şah ve ilk eşi Fevziye, 1942

Bu fotoğrafı çektiğinde Cecil Beaton Fevziye'yi "peri masalındaki genç prenses gibi" görmüş, fakat hiçbir geleneksel giysisi olmadığını öğrendiğinde şaşırılmıştı. Şahı ise "Hoş, kibar ve ciddi" bulmuştu.

tüm İranlı erkeklerin Avrupa tarzı giyinmesini ve namaz kılarken secde etmeyi zorlaştıran kenarlı Pehlevi kasketi kullanmalarını emretti. 1936'da daha da ileri gitti. 8 Ocak'ta Tac Melek ve kızları onunla birlikte bir Tahran Lisesi'nde peçesiz olarak göründüler. O tarihten itibaren peçe yasaklandı. Peçesiz dolaşmaya kendilerini alıştıramayan bazı yaşlı kadınlar ise, Rıza Şah tahta olduğu sürece evlerinden çıkmadılar.

Rıza Şah'ın düşüşü ani oldu. İngiliz himayesinde tahta çıkmıştı fakat 1941 yazında İngilizler ona karşı bir tutuma girdiler. Alman ordularının Moskova kapılarında olduğu bir dönemde, İran'da bulunan 3.000 Alman, İngiltere ile Rusya'yı telaşlandırmıştı. Şah tarafından kalmayı yeğledi ve İtilaf Devletleri'nin savaş çabaları konusun-

da işbirliği yapmayı reddetti. İngiltere ve Rusya ülkeyi işgal edince şah direnmenin faydasız olacağını anlayıp tahtı bıraktı ve vatan-daşlarının rahat bir nefes almasını sağladı. Arabasıyla Körfez'deki Bander Abbas'a (şimdiki Bander Humeyni) gitti; yolda arabası bozuldu, bavulları yağmalandı ama İran toprağıyla doldurmuş olduğu çantayı kurtarmayı başardı. Son Osmanlı sultanı gibi, o da ülkesinden bir İngiliz gemisiyle ayrıldı. Önce Bombay'a, sonra Mauritius'a ve nihayet Johannesburg'a vardı ve 1944'te orada öldü.⁹

Bazı İngiliz yetkilileri, İngiltere'de Kraliyet Deniz Kuvvetleri'nde David Drummond adı altında görev yapmış olan Ahmet Şah'ın bir yeğeni şahsında Kaçarları geri getirmeyi düşünmekteydi. Eski veliaht prens olan babası, onu Dışişleri Bakanı Anthony Eden'la öğle yemeğine çıkarmıştı. Fakat Ahmet Şah tek kelime bile Farsça bilmiyordu. Tahran'daki İngiliz bakan bu plana itiraz etti.¹⁰ Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza tahta geçti. İktidarının ilk yıllarında Muhammed Rıza ülkeyi meşrutiyetle yönetmekte, olayları durdurmaktan çok izlemekle yetinmekteydi. "*Dünyanın beşinci gücü*" Persopolis ve İran imparatorluk takvimi günleri çok uzaklardaydı.

~10 ~
Orta Asya

Afganistan kralı
Emanullah, Paktya aşireti kıyafetiyle.

1918 sonrası İngiltere'nin Ortadoğu'daki üstünlüğünün bir nedeni Almanya'nın yenilgisi ve Rusya'nın gölgede kalması olmuştu (ama Mustafa Kemal'e cephane sağladığı durumlarda olduğu gibi, Rusya hâlâ İngiliz politikasını büyük bir yenilgiye uğratabiliyordu). Rus İçsavaşı sırasında, 25 Mart 1918'de, Sovyetler Birliği Hiva ve Buhara'nın bağımsızlığını bile tanımıştı. Ama güçlü bir ordu Sovyet vaatlerinden daha iyi bir korumaydı. Bir İngiliz subayın ifadesiyle, *"Buhara emirinin ordusu bol miktarda madalya ve nişanla donanmıştı ancak pek etkileyici değildi."*

Buhara emirinin ordusunun Kızıl Ordu'ya denk olmadığı açıktı. Son Hiva

hanı başkentinden Şubat 1920'de kovuldu ve birkaç ay sonra bir Sovyet hapisane hastanesinde hayata veda etti. Buhara'daki pek çok kişi, müstebit emire karşı olduğundan, 1920 Ağustos'undaki Rus istilasını desteklemişlerdi. 29 Ağustos gecesi emir, fayton sürücüsü kılığında sarayından kaçtı. Emirliğinin doğusundan 2.500 asker toplayan emir, V. George'a yazarak Buhara'nın Büyük Britanya İmparatorluğu'na katılmasını istedi. Fakat coğrafya, Orta Asya'yı Rusya'nın kontrolüne mahkûm etmişti. Nihayet, Mayıs

Enver Paşa ve Naciye Sultan 1920'de Berlin'de

Birbirlerine bağlı bir çift olan Enver ile eşi 1920'de Rusya'ya geçinceye kadar Enver'in pek çok Alman dostunun olduğu Berlin'de yaşad.

Seyyid Mir Alim Han, son Buhara emiri (1910-1920)

Son emir reformlara karşı olan, gelenekçi bir hükümdardı.

Tebaasının bir kısmı Sovyet yaklaşmasını destekledi ve emir Afganistan'da sürgünde öldü.

1921'de emir, ailesi ve 500 yandaşıyla Afganistan'a kaçtı. Kendisine Afganistan emirinin misafiri olarak davranıldı ve harcırah verildi ama, aslında sıkı gözetim altında tutuldu ve yanında götürülebilmeyi başardığı üç tacının mücevherlerini satarak yaşadı. Servetinin geri kalanı Avrupa bankalarında olmasına rağmen bir şekilde Sovyetlerin eline geçti.¹ Emir 1943'te hayata gözlerini yumdu. Ailesi ise 1978'de Rusların Afganistan'ı işgaliyle gene kaçmak zorunda kaldı; şimdi Türkiye'de yaşamaktadırlar.

Buhara'nın bağımsızlık çabalarının yeniden canlanması emirin değil de Enver Paşa'nın eliyle oldu. Enver Paşa 1918'den sonra Berlin ile Moskova arasında maceraperest bir hayat sürmekteydi. Mustafa Kemal'in sürekli başarısı karşısında hayal kırıklığına uğrayınca Sovyet kozunu oynamaya karar verdi. 1920 Eylül'ünde Ba-

kü'de toplanan Doğu Halkları Konseyi'nde Tunus, Cezayir ve Fas devrimcilerinin delegesiydi. 8 Kasım 1921'de ise görünüşte Sovyetlere olan direnmeyi sindirmek amacıyla Buhara'ya gelmişti. Üç gün sonra basmacıları veya haydutları eski işverenine karşı yönetmek üzere dağa çıktı. Orta Asya hakkında az şey bilen Enver Paşa, bu son kumara Osmanlı eşine layık olabilme arzusu ve yolun sonuna geldiği hissiyle yönelmiş olabilir. Emir kendisini tüm Bu-

hara kuvvetlerinin başkumandanı tayin etti ve Enver Paşa da tüm emirlerini Tüm İslam kuvvetlerinin başkumandanı, halifenin da-
madı ve Hz. Muhammed'in temsilcisi olarak imzaladı. Enver Pa-
şa, Osmanlı unvanlarını kullanarak ve Osmanlı üniforması içinde,
4 Ağustos 1922'de Sovyetlere karşı son bir kahramanca hücumu
yönetirken öldü.²

Afganistan, Osmanlı ve Türk bağlarının Ortadoğu monarşileri
için taşıdığı önemi de gösterdi. Ülkesini Birinci Dünya Savaşı'nın
dışında tutmayı başaran Emir Habibullah 1919'da, belki de kendi
oğlu Emanullah'ın tertibiyle katledildi. Emanullah, amcası Nasrul-
lah'la kısa bir süre mücadele ettikten sonra başa geçti. 1919'da İn-
giltere'yle yapılan kısa bir savaş sonrası, Afganistan yabancı güç-
lerle kendi ilişkilerini kendi yönetme hakkını garantiye aldı.

Emanullah bundan sonra İngiliz karşıtı olmadıysa da, Rıza Şah
veya Irak'ın I. Faysal'ı gibi tahtlarını İngiliz yardımına borçlu hü-
kümdarlardan kesinlikle hep farklı kaldı. 1921'de Mustafa Kemal
hükümetiyle bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmada Türkiye "*İslam'ın
rehberi*" ve "*hilafet taraftarı*" olarak tanımlanmaktaydı. Türk eği-
tim ve askeri heyetleri ülkeyi modernleştirmeye yardımcı olmak
üzere geldiler ancak bu kadar çok eski Osmanlı subayının Afgan
ordusunda hizmet vermesi tepkiye neden oldu. İngiliz etkisinden
kaçınmak için Emanullah İngiltere veya Hindistan yerine Türki-
ye'den, Fransa'dan ve Almanya'dan doktor ve mimarlar getirtti.³

Emanullah'ın en önemli ilgi alanı krallığının modernleşmesi-
di. Bu muazzam görev için kendi etkileyici kişisel vasıflarını da
kullandı. Bir İngiliz diplomat 1922'de şöyle yazmıştı: "*Majesteleri
Emir Emanullah Han'ın [modernleşme politikasının bir parçası
olarak Emanullah 1923'te kral olmuştu] kendisi belki de toprakla-
rındaki en ilginç ve en karmaşık şahsiyettir... Muazzam bir çalış-
ma tutkusuna sahip ve Cuma tatili dışında, her gün sabah sekiz-
den gece yarısına kadar çalışmakta.*"

Bir süre, Kral Emanullah olağanüstü sonuçlar elde etti. Ya
kendisi ve güzel eşi Kraliçe Süreyya adına pek çok okul kurdu.

Serdar Emanullah ve kız kardeşleri, 1918

Afgan prenseslerinin özgürlüğü ve Avrupa giyimine olan düşkünlüğü daha sonra Emanullah'ın tahtını kaybetmesini hızlandırdı.

Pangman'da kıyafet balosu, 1925

Balo, kraliçenin kız kardeşi Huriye'nin (yerde soldan üçüncü olarak oturan) evinde, yazlık sarayı Pangman'da yapılmıştı. Misafirler arasında, soldan üçüncü ve dördüncü, koltuklarda oturan Kral Emanullah ve Kraliçe Süreyya, Afgan ve Buhara kıyafetleri içinde görülmektedir. Diğer konuklar ise İskoç, Afgan, Burma ve Japon kıyafetleri giymektedir. Bu fotoğraf 1925'te Afgan kraliyet ailesinin ve arkadaşlarının, kendi yerel giysilerinin İskoç veya Japon kıyafetleri kadar egzotik olduğunu düşündüklerini veya öylemiş gibi davrandıklarını ve bir kostümlü baloda giymeye uygun bulduklarını gösteriyor.

1921 yılında veliaht da dahil olmak üzere kırk beş öğrenci Fransa'ya gönderilmişti. Avrupa kıyafeti teşvik edilmekteydi; hatta saray maiyetinin oturduğu banliyöler olan Pangman ve Kabil'in bazı belli semtlerinde zorunlu hale getirilmişti. İktidarının ilk başlarında Amanullah tebaasının düşüncelerini alabilmek için çarşılar da tebdil-i kıyafetle dolaşmıştı. Fakat zaman içinde halkla bağlantısını kaybetti; getirdiği devrimsel değişiklikler ve ağır vergiler, mollalarla aşiretleri dışladı.

Amanullah 1928 Haziran'ında yaptığı bir Avrupa ve Ortadoğu gezisi sonrası tümenden halkla bağlantısını kaybetmiş gibiydi. Rıza

İngiltere'ye Afgan devlet ziyareti, Mart 1928

Soldan sağa: Kral Emanullah, Kraliçe Süreyya, Muhammed Hasan Ziayi, kralın yaveri, kuzeni ve kayımbiraderi; kardeşi Huriye ve Abdül Vahap Tarzi, kraliçenin erkek kardeşi. Kral Emanullah Avrupa seyahatinden, Afganistan'ın modernleşmesini daha da hızlandırmaya karar vererek dönmüştü.

Şah'ın tavsiyesini, ordusunun sadakatından emin olma konusunu da dikkate almaz olmuştı. Rıza Şah'ın benzer bir uygulamaya cesaret edebilmesinden sekiz yıl önce, Afganistan'daki üst düzey su-bayların eşleri peçelerini açmaya ve Avrupai kıyafet giymek zoru-nda bırakılmışlardı. Kraliçe Süreyya, eşinin tebaasını kloş şap-kaları, kısa etekleri ve belli belirsiz peçesiyle dehşete düşürmü-ş-tü. 1928 yılının Aralık ayında Habibullah Gazi Baça-i Saka (Su Ta-şıyıcısı'nın Oğlu) Kâbil'i ele geçirerek Emir unvanını aldı.⁴ Taşra-

Huriye, Hayriye ve Süreyya Tarzi, Kanahar, 1925

Tarzi kız kardeşler Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yıllarından yeni giyim ve davranış fikirleri getirmişlerdi. Kraliçe Süreyya kocası ile birlikte, İran ve Mısır kraliçelerinden önce halkın karşısına çıkan ilk Müslüman kraliçeydi. Geleneksel peçe yerine şapkasının kenarına tutturulmuş modern bir peçe takmaktaydı. Bu cesur kıyafeti, kocasının tebasının çoğunu dehşete düşürmüştü.

Loya Jirga'daki milletvekilleri, 2 Eylül 1928

Loya Jirga veya aşiret temsilcileri meclisinde kral ve kraliçe, bayatlarında ilk kez Avrupalı kıyafet giymek zorunda kalmış vatandaşları tarafından çevrilmiş (yukarda). İşte bu tür zoraki modernleşme hareketleri Kral Emanullah'ın birkaç ay sonra tahtan indirilmesinin nedenlerinden biriydi.

Kral Zahir Şah, 1935

Mütevazı ve her zaman yanına erişilebilen bir kimse olan Kral Zahir Şah, Emanullah'ın kuzeniydi. Zahir Şah, çoğu zaman mollaların arzularına karşı bir modernleşme politikası izledi. 1988'de olası geri dönüşü mollaların muhalefetiyle karşılaştı.

Habibullah Gazi, Kâbil,

1 Kasım 1929

Habibullah Gazi, Kral Emanullah'a karşı ayaklanmayı yönetmişti.

Bu fotoğrafın çekilmesinden kısa bir süre sonra Kâbil Kalesi'ni çevreleyen hendekte vurulmuş ve cesedi halka sergilenmişti.

da direnmeye çalışan Emanullah daha sonra Hindistan'a kaçtı, oradan da İtalya'ya sürgüne gitti. (İtalya'yı seçme sebebi ise İtalya kralının kendisini Annunziata Şövalyesi yapmış olmasıydı; bu da Amanullah'a "*kralın kuzeni*" unvanını vermişti.) Tıpkı son İran şahı gibi, Emanullah da halk desteği ve sağlam bir iktidar tabanı olmadığı için başarısızlığa uğramıştı.

On ay süren karışıklık ve yağma döneminden sonra, Habibullah'ın yerine Emanullah'ın üçüncü kuzeni Nadir Şah başa geçti. 1933'te okul çocuklarına ödül dağıttığı bir törende, rakibinin hizmetkârı tarafından öldürülünceye kadar Nadir Şah modernleşmede temkinli davranmış, hatta 1931'de bir anayasa bile getirmişti. Yerine geçen oğlu Muhammed Zahir, 1973'te yurtdışındayken Cumhuriyet ilan edilinceye kadar ülkeyi yönetti. Muhammed Zahir şimdi Roma'da yaşamakta ve tahta döneceği günü beklemektedir.*

* Muhammed Zahir Şah 23 Temmuz 2007'de hayata gözlerini yumdu. (y.n.)

~11 ~
Mısır Tahtının Çöküşü

Kral Faruk, 1936

ORTADOĞU’NUN MONARŞİLERİ 1945

OSMANLI İMPARATORLUĞU

1. İNGİLTERE 2. FRANSA 3. İSPANYA

Ortadoğu'nun en önemli monarşisi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alan monarşi Mısır oldu. Başlangıçta bu hiç mümkün gibi görünmüyordu, zira 1914'te İngiltere, Mısır tahtını dile-dikleri gibi yok etmişti. Hidiv Abbas Hilmi ve çevresinin sözde Osmanlı taraftarı olmalarını bahane ederek ülkeyi himayesi altına almış ve Abbas Hilmi İstanbul'dayken onu azletmişti. O tarihten itibaren Abbas Hilmi, İstanbul, İsviçre ve Viyana arasında korku ve odak noktası olarak, yıllar boyu gidip gelmişti. Yerine geçen ne oğlu ne de erkek kardeşiydi. Tarıma ilgisinden ötürü "*le père des fellahs*" diye bilinen amcası Hüseyin Kâmil (1914-17) yerini ve sultan unvanını almıştı.

Öte yandan, Muhammed Ali'nin hanedanında bir esneklik vardı. Ayakta kalmasının nedeni kısmen, bakanların, "*himaye altındaki tahtsız bir devlete*" hizmet etmeyi reddetmelerinden kaynaklanıyordu. Osmanlı korumasının sona ermiş olması, Mısır ordu ve donanmasının çapı üzerindeki kısıtlamaların da sonu anlamına gelmekteydi. Mısır hükümdarı, Osmanlı nişanları için İstanbul'a

vatandaşlarını tavsiye etmek yerine artık kendi ödülleri verebilecekti. Mısır yönetimindeki zümre de tüm diğer yönetici zümreler gibi unvanlara meraklı olduğu için hükümdarın eline güçlü bir silah geçmekteydi. 1915 yılında Hüseyin Kâmil, Muhammed Ali ve Nil Nişanlarını yaratıp yeni bir saray üniforması tasarladı.¹

Hüseyin Kâmil 1917'de Abidin Sarayı'ndaki bir ziyafet sonrası öldü. Oğlu, kişisel nedenler ve kayınbiraderi Abbas Hilmi'nin haklarına saygıdan tahta çıkmayı reddetti. Sonunda, taht Hidiv İsmail'in hayattaki son oğlu Prens Fuat'a kaldı. Prens Fuat kaytan bıyıklı, tıknaz bir adamdı. Mısır, İtalya, İstanbul ve Paris'te büyüdüğü için, tam anlamıyla bir dünya vatandaşıydı. Avrupa'da da Ortadoğu'da da kendini çok rahat hissetmekteydi. İtalyan ordusunda görev yapmış, Arnavutluk tahtı için düşünülmüş ve "*Parisli olan her şeyi temsil eden, nüktedan ve hoş sohbet biri olarak ün yapmıştı.*" En baş eğlencelerinden biri kendisinin ve kısmen eşi Şivekâr'ın servetini kumarda yemekti. Bu durum Şivekâr'ın erkek kardeşini o kadar kızdırmıştı ki, Fuat Kahire'nin en şık kulübü olan Muhammed Ali Kulübü'nde kâğıt oynarken ona ateş etmişti. Bu olayın sonunda, Fuat'a tüm hayatı boyunca boğazında taşıdığı bir kurşun, bir de köpek havalmasına benzer bir ses kaldı.

Fuat 1917'de tahta çıktığında, İngiltere Fuat'ın hükümetini ve saray erkânını seçmeye çalıştı. Fuat'ın bazı bakanları, onun "*sadece meşruti bir kral*" olmasını istediklerini söylerken, hanedanının çoğu üyesi Fuat'ın artık başından attığı Prenses Şivekâr'ın da dediği gibi, Hidiv Abbas Hilmi'yi kendi *souverain légitime*'i olarak görmekteydi.²

Her şeye rağmen, harikulade sarayları ve işini bilen maiyeti sayesinde, Fuat kısa bir süre sonra monarşinin gücünü ve prestijini yükseltti. Bir İngiliz yetkilisinin 1918 kadar erken bir tarihte rapor ettiğine göre, "*Abidin Sarayı tahtta olan hükümdarın protokol kuralları veya ona benzeri bir kavramla*" tanışmıştı. 1947'de başmabeyincinin kabinesince, geçmiş hükümdarların devirlerindeki

Safiye Zaglel

Saad Zaglel'ün eşi Safiye sarayla yakın ilişkileri olan bir paşa kızıydı. Neredeyse kocası kadar popülerdi. Ona "Mısırlıların anası" denmekteydi. Her ne kadar 1925'ten itibaren üst tabakadan çoğu Mısırlı hanım peçeyi bıraktıysa da, hâlâ resmi sara y faaliyetlerinde yaşmak ve uzun, kuyruklu kıyafetler giymekteydiler.

uygulamaları da anlatan, müsrifçe hazırlanmış bir protokol kitabında da aynı şey kaydedilmişti. Mısır sarayındaki seksen iki kategorilik kıdem sırası, majestelerinin özel doktoru ile başmabeyinciye senatör ve milletvekillerinden önde tutuyor, tüm resmi görevlilerin *habit de cour* giymelerini şart koşuyordu. Kralın av ve çay partilerini, cami veya operaya gidişlerini, kraliyet nişanlarını verişini, huzura kabul edişini yönlendiren özel protokol kuralları mevcuttu. Mısır sarayı erkanı o kadar saygılı ve kapsamlı, hükümdar sarayı (Haşimilerin Bağdat ve Amman'daki

mütevazı evlerinin aksine) o kadar muhteşimdi ki, kralın saygı uyandırmaması zor olurdu.³

Dahası, Mısır o tarihlerde kurallara riayetkâr ve monarşiyle yönetilen bir ülkeydi. Savaş sonrası İngiliz kontrolünden çıkıp, bağımsızlığa kavuşma yolunda bir akım başladığında, bunun Fuat'ın kuzeni Prens Ömer Tosun tarafından 9 Ekim 1918'de Saad Zaglel'a Ras el-Tin Sarayı'nda bir çay davetinde yaptığı bir öneriden kaynaklanmış olması normaldir. Bağımsızlık istemek üzere Saad'ın bir vafd veya bir delegasyon kurması önerilmekteydi.⁴ Başlangıçta bu akım sultan ve yönetimdeki ailenin pek çok prensi ta-

rafından desteklenmişti. Fakat akım aşırı uçlara kayıp İngilizlere karşı şiddet olayları daha da yaygınlaşınca (1919'da Mısır kırsal kesiminde bazı cumhuriyetler kurulmuştu) monarşi ile olan ilişkisi bozuldu. Öte yandan, (artık örgütlü bir siyasi parti haline gelen) Vafd'ın Şubat 1922'de İngiltere'den kısmi bağımsızlık kazanmaya yönelik çalışmaları, esas itibariyle, monarşiye yaramıştı.

15 Mart 1922'de Fuat Mısır Kralı ilan edildi. Bundan böyle, İngiliz kuvvetleri Kahire'de kalmaya devam etmiş ve yüksek komiser, bakan veto etme ve bakan önerme hakkını korumuş olsa da, artık Mısır politikasına Kral Fuat hâkimdi. 1922'de bir İngiliz diplomat, *"Bağımsızlık ilanından sonra kralın prestiji yükseldi. Kendisi hâlen Bakanlar Kurulu başkanlığını yapmakta,"* diye kaydetmekteydi. Fuat bu uygulamayı ölümüne kadar devam ettirdi.

1922 Anayasası'na göre *"millet tüm yetkilerin sahibi"*ydi. Bunun yanı sıra kısmen politikacıların Mısır'daki İngiliz mevcudiyeti ile sarayı birbirlerine düşürebilmesi nedeniyle, Mısır parlamentosu Ortadoğu'nun en serbest parlamentosuydu. Fakat, Kral Fuat parlamentolardan nefret etmekteydi. Geleneksel Müslüman bir otokrat (ve mümkün olsa halife) olarak davranmayı tercih bile

Adli Yeğen Paşa

Kralın kuzeni ve Zaglul'un rakibi Adli Yeğen Paşa Mısır'ın hükümler Türk sınıfının önemli bir kişisiydi. Üç kez başbakan olmuştu. İngilizler yaptığı müzakereler nedeniyle kendisine "centilmen" adı takılmıştı. 1933'te öldüğünde Senato ve Muhammed Ali Kulübü'nün başkanıydı.

ederdi. 1923'te anayasa kralın yetkilerini artıracak şekilde değiştirildi. Lord Allenby, "*Tüm bakanlar bizzat kral tarafından seçilmekteydi,*" diye yazmaktaydı.⁵ 1924'te Vafd lideri Saad Zaglul'ün kurmuş olduğu, sevilen bir hükümet zamanında bile, bir İngiliz diplomatının ifadesine göre, "*Ne kadar alt düzey olursa olsun, hiçbir tayin Fuat'ın onayı olmadan yapılamıyordu.*"⁶ Kraliyet Kabinesi'nin başkanı, "*genç, esmer, mağrur ve çekici*" Hasan Naşit Paşa ve sarayın diğer fertleri, kralın emirleri altındaki politik oyunun belli başlı oyuncularıydı. Hiçbir zaman popüler olmamasına rağmen, kral anayasayı umursamayabiliyor veya dilediği gibi değiştirebiliyordu. 1934'te İngiliz yüksek komiseri "*sarayın giderek artan bir şekilde tüm iktidarı kendinde toplanmasından*" yakınmıştı.⁷

Kral Fuat giderek güçlendiği gibi zenginleşmekteydi de. Tahata çıktığında borç içinde olmasına karşın, öldüğünde Mısır'ın en iyi arazilerine sahip bir milyonerdi.⁸ Aynı zamanda kendi hanedanının üzerindeki kontrolünü de güçlendirmişti. Başlangıçta, "*denizasırlı hidiv*", denizasırlı kralın İngiltere'deki Hanover Hanedanı'na dert olduğu kadar dert olmuştu. 1924'te, Kral Fuat "*endişeleri giderek takımı haline dönmüşen*" bir kişi olarak tarif edilmekteydi. Abbas Hilmi'yle Avrupa'da görüşmüş olan hiçbir Mısırlı politikacı Mısır'da Kral Fuat'ın bir görevlisi olmayı bekleyemezdi. Allah hai / Abbas gai (Allah baki, Abbas da geri gelecek) sözleri her yerde tekrarlanmaktaydı. Fakat, 1929 ekonomik buhranında mahvolan eski Hidiv anlaşılmak zorunda kalmıştı. Fransızca ve Arapça olarak yazılıp 1931'de imzalanan bir antlaşmayla Abbas, krala bağlılığını ilan ederek hidivlik iddiasından, yılda 30.000 Mısır sterlini karşılığı vazgeçiyordu.⁹

Zamanının en kültürlü krallarından olan Kral Fuat kendisini ülkesinin eğitim düzeyini yükseltmeye de vakfetmişti. Prensliği sırasında el-Azhar Camii'ndeki geleneksel Müslüman üniversitesi yanı sıra Kahire'de modern bir üniversite kurmaya da yardımcı olmuştu. Krallığı sırasında ise *Oeuvres d'Industrie Féminine* ve

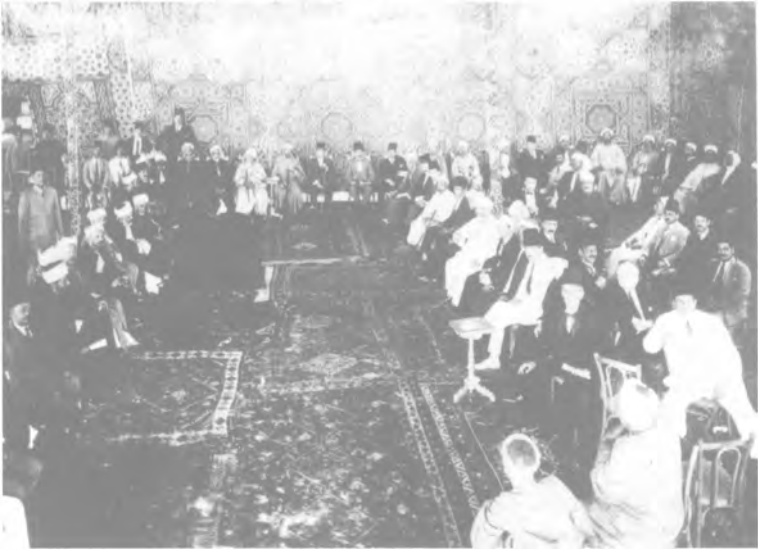
Kral Fuat, prens ve bakanlarla

Kralın günlük kıyafet giyiyor olması resmi bir olay olmadığını göstermekteyse de, beraberindeki prens ve bakanlar saray kıyafetindeler.

Kralın sağında koyu renk teni nedeniyle bir kez Gezire Kulübü'nden çıkartılmış bulunan Başbakan Muhammed Mahmud bulunuyor. Kralın arkasında, entrika üstadı, geleceğin krallık kabinesi başkanı, başbakan ve Kral Faruk'un düşüşünün mimarı Ali Mahir durmaktadır. Kralın solunda, kuzeni tarihçi, sanat koleksiyoncusu ve İskenderiye'nin taç giymemiş kralı Ömer Tosun, iki yanında oğulları Prens Said ve Prens Hasan Tosun var. Görünüşleri sağdaki Mısırlıdan oldukça farklı.

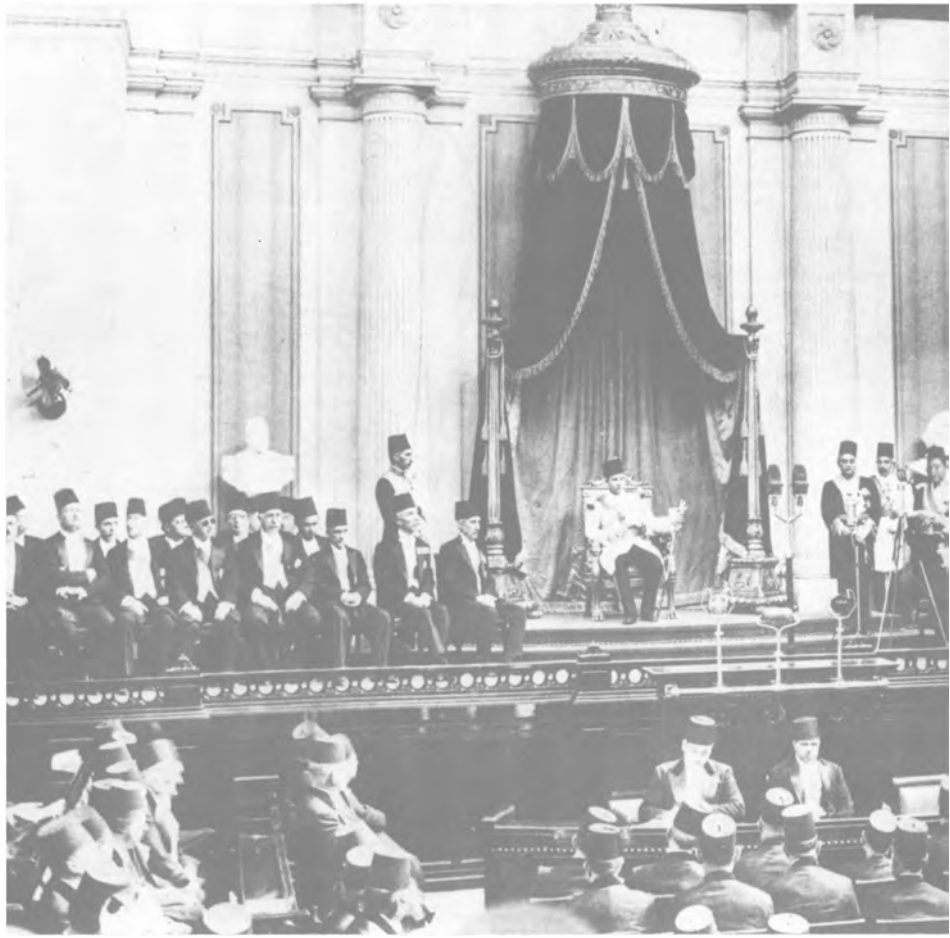
Académie Royal Arabe gibi sayısız hayır ve kültür kurumu kurdu. Ayrıca Kral Fuat, tarih hamisi olan son kraldı. Çok geniş kapsamlı araştırma ve yayın yapacak kurumlara görev vererek onları finanse etti. Bu çalışmalar arasında Mısır başhahamının hazırladığı, Mısır'la ilgili Osmanlı fermanları ve sayısız diplomatik belge koleksiyonları gibi bazıları, Kral Fuat'ın kendi atalarını bile eleştiren nitelikteydi. Kahire'de Fransızca olarak yayımlanan bu belgeler, Kral Fuat ve hanedanına yaraşır derecede akıllıca hazırlanmış, kozmopolit ve anıt niteliğinde eserlerdi.

Osmanlı dünyasının pek çok ürünü gibi, Kral Fuat da Mısırlıları terslemekte ve gittiği her yere onun arkasından giden maiyetindeki bakan, saray erkânı ve müsteşarlar kalabalığına da müte-

Hilafet Konferansı, Kahire, 1926

Hilafetin Mustafa Kemal tarafından 1924'te kaldırılmasından sonra pek çok Müslüman papası olmayan Katolikler gibi hissetmişti. Halife olma arzusunun yardımcı olur diye bu konferans gizlice Kral Fuat tarafından finanse edilmişti. Adaylığı destek görmediğinden hilafet kurumu da tarihe gömüldü.

**Kral Faruk'un parlamentoda resmen kral ilan edilişı,
Temmuz 1937**

Hanedanın prensleri tahtın solunda, bakanlar ise sağında oturmaktalar.

*Vafd partisi lideri ve konuşmasını okumakta olan Başbakan
Nahas Paşa'nın ısrarı üzerine, kralın tahta çıkış töreni geleneksel,
İslami bir tören yerine modern ve anayasal bir törenle yapılmıştı.*

*Tebaasının saygılarını sunmasını kabul etmek yerine,
kral anayasaya uyacağına dair yemin etmişti.*

hakkim davranmaktaydı. Bozuk Arapçası da pek yararlı olmamış olmalıydı. Kral Fuat'ın son dönemlerinde huzura kabul edilmiş bir İngilizin ifadesine göre, *“Majesteleri Mısırlı yetkililer hakkında pek olumlu düşünmemektedir, ama gençler arasında standartların daha iyi olduğu, en hızlı ve en çok çalışan memur ve öğrencilerin genellikle yoksul çocukları olduğu, paşa ve bakan akrabalarının ise genellikle işe yaramaz olduğu kanısı vardı.”*¹⁰

Kralın en çok güvendiği Mısırlılardan biri, Oxford'da eğitim görmüş ve kraliyet ailesine damat olmuş olan saray nazırı Hasaneyn Paşa idi. Kral Fuat 1936'da öldüğünde, oğlu Faruk'u işte emanet etmişti.

Gelecek nesiller Faruk'u Roma'da bir restoranda kırk dört yaşında aşırı yemek yüzünden ölen, sefahat âlemi meraklısı biri olarak hatırlayacaklardır. Çağdaşları ise onun umut vaat etmiş olduğunu söylerler. Tahta çıkışının üzerinden yıllar geçtikten sonra bile Arapçası düzgün, genç ve yakışıklı Kral Faruk, tebaasınca Irak Kralı Gazi'den bile daha çok sevilmekteydi. Kırmızı arabalarından birinin içinde saraydan çıkıp halkının yanından geçtiğinde ona sadece tezahürat yapmaz, sevinçle dans ederlerdi. El-azhar Üniversitesi Rektörü Şeyh el-Maragi, Kral Faruk'u *“halkla doğrudan teması olan ilk Mısır Kralı”* olarak tanımlar. 1946-1950 yılları arası İngiltere'nin Mısır Büyükelçisi olan Ronald Campbell, Kral Faruk'u *“çok akıllı ve zeki, bir hayli vakur davranışlı”* olarak tanımlar. Kral Faruk'la görüşmenin verimsiz sonuçlansa da genellikle ilham verici olduğunu da belirtir. General de Gaulle de huzura kabul edildikten sonra Kral Faruk'u *“dikkatli, bilgili ve zeki”* olarak tarif etmişti.¹¹ Böyle bir kimsenin övgüsü, yalnızca ortak noktaları olan

Kral Faruk'un tahta çıkış töreninde bulunan hanımlar ve diplomatlar

Kraliçe Nazlı ve prensesler üst katta solda; alt katta büyükelçiler ve eşleri.

Kraliyet ailsenin kadınları resmi törenlerde hâlâ erkeklerden ayrı oturmaktaydı. Ortalarındaki yaşmaksız hanım, Madam Mihalla adlı Suriyeli bir Hristiyan nedimedir. Kraliyet ailesinin o kadar çok Avrupalı'yla ilişkisi vardı ki Hristiyan ve Musevi nedimelere görev vermekteydiler.

İngiliz fobisinden kaynaklanmış olamaz.

Dahası, Kral Faruk politikayla ilgilenmekteydi ve neredeyse babası kadar da güçlüydü. Kral Fuat gibi o da sürekli bakanlar, saray erkânı ve faaliyetlerini kaydeden fotoğrafçılarla çevriliydi. Hoşlanmadığı Vafd bakanlıklarını 1938 ve 1944'te lağvetmişti, kralın hoşuna gitmeyen bakanlar da kısa süre sonra istifa ettiler. Kraliyet Kabinesi'nin başı çoğunlukla başbakan olmakta, Sudanlı İdris gibi kralın özel hizmetkârları ise küçük diktatörler olabilmekteydi. Kralın eski yaverlerinden biri, "*Her başbakanın hizmetkârlarla arasını iyi tutması gerekirdi,*" demektedir. Kral Faruk, aynı zamanda Mısır'ın Arap dünyasının lideri olarak ortaya çıkmaya da yardımcı olmuştu. 1945'te Kahire, Arap Birliği'nin başkenti olmuş,

hükümetin isteksizliğine rağmen kralın kendi kişisel girişimleriyle Mısır 1948'de ilk Arap-İsrail savaşında yer almıştı.

Mısır Krallığı o kadar harikulade, güçlü ve popüler görünmekteydi ki, Kral Faruk'un utanç verici sonu bir izahtan yoksundu. Çoğu kişi kişisel açıklamaların arkasına sığınmakta, suçu bireylerin ya da dış güçlerin omzuna yüklemektedir. Kralın bazı fevkalade güçlü kişilerle çevrilmiş olduğu doğrudur.

Ali Mahir Paşa ünlü ve usta bir politikacıydı. Kralın üzerindeki etkisini ve de Kraliyet Kabinesi başkanlığı konumunu, Vafd yeline sarayı siyasi hayatın merkezi haline getirmek için kullandı. Ali Mahir Paşa, İngiliz Büyükelçisi'nin, kralı bir İngiliz centilmeni-ne dönüştürmek amacıyla tuttuğu Edward Ford adlı öğretmen gibi İngiliz etkilerinden kralı özellikle uzak tutmaya özen gösterdi. Öte yandan Ali Mahir, Şeyh al-Maragi'yle sık sık yapılan dersler

Kral Faruk ve ev halkı, 1937

Soldan sağa: Edward Ford, kralın öğretmeni, Murat Muhsin Paşa, kral, Ahmet Hasaneyn Paşa, Rifat Bey. Ayaktakiler: Doktorlar ve mabeyinciler. Hasaneyn, Kral Faruk'un yönetimi sırasında, saraydaki en etkili kişilerden biriydi. Kral, İngiliz hocasıyla çalışacak vakiti hiç bulamazdı.

Kral Faruk'un düğün ziyafeti, Abidin Sarayı, 1938

Soldan sağa: Prenses Nimet (sola bakan), Kraliçe Nazlı ve iki kızı, Kraliçe Feride, Kral Faruk, Sultane Melek. Bu ziyafette kraliyet ailesinin hem kadın, hem erkek fertlerinin bir arada olmalarından da anlaşılacağı üzere, Kral Fuat'ın ölümünden sonra, Mısır sarayı daha modernleşti. Kraliçe Feride, Kral Faruk'a üç kız evlat verdi. Evlilikleri 1948'de boşanmayla noktalandı.

ve bakanları olmaksızın, yalnızca kralın alkış alacağı biçimde camilere yapılan gayriresmi ziyaretler sayesinde Kral Faruk'u bir İslam hükümdarı, hatta halife bile yapmayı umuyordu. Ayrıca, 1930'ların İslam canlanış harekâtını yürütmüş olan güçlü gizli dernek, "*Müslüman Kardeşlik*" örgütü ile sarayın arasındaki bağları da güçlendirmekteydi.

İngiliz Büyükelçisi Sir Miles Lampson o denli Arap dostuydu ki adı "*Bırakalım alsınlar, Lampson*"a çıkmıştı. Başlangıçta Lampson, Kral Faruk'u "*İyi, mütevazı bir delikanlı, iyi İngilizce konuşuyor,*" diye tarif etmekteydi, fakat ileride her ne kadar ikisi de görünüşte vaziyeti idare ettilerse de, Lampson ile Kral Faruk bir-

birlerinden nefret eder hale geldiler. Lampson, Faruk kral olduktan sonra bile ona hâlâ “*delikanlı*” demeye devam etti ve 1937 kadar erken bir tarihte onun tahttan indirilmesinden söz etmeye başladı. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Mısır resmen tarafsızsa kalsa da, İngiliz savaş çabalarına yardımcı olması beklenmekteydi. Ali Mahir'in hükümeti iki tarafa da taraf seçmekten kaçınıncı, Mısır kaynaklarından Mihver Devletlere bilgi sızmaya başladı.

Sonunda, 1940 Haziran'ında, İngiltere Kralı VI. George'a biz-zat başvurmuş olmasına rağmen, Kral Faruk Büyükelçi Lampson'un baskısı nedeniyle kendi başbakanını görevden almak durumunda kaldı. O dönemde hiçbir İngiliz kralı herhangi bir Ortadoğu hükümdarına anlayışla davranmamaktaydı. Lampson'u telaşa sevk eden, Kral Faruk'un sözde Alman yanlısı tutumu, tarafsız başkentlerde Mısırlı diplomatların Alman diplomatlarına iyi

İran veliaht prensi şerefine verilen ziyafet, Abidin Sarayı, 1939

Soldan sağa: İran mabeyincisi, Lady Lampson, İran veliaht prensi, Kral Faruk, Rıza Şah'ın eşi Tac Melek, İngiliz Büyükelçisi Sir Miles Lampson. Veliaht prens, geleceğin Muhammed Rıza Şah'ı (1941-1979), kralın kardeşi Fevziye'yle evlenmek üzere Kahire'de bulunuyordu. Kral Faruk belki de güçlü İngiliz büyükelçisinin yakınında olmasından ötürü sıkılmış ve rahatsız görünüyor.

Kraliçe Nazlı

Güçlü ve zarif Kraliçe Nazlı, Elinor Glyn'in romanlarını Mısırlı kraliyet ailesinin geleneklerine tercih etmekteydi. Kızının bir Hristiyanla evlenmesi konusundaki bir anlaşmazlıktan ötürü 1950'de eşi Kral Fuat'tan ayrıldı.

niyet teminatıyla kısıtlıydı.¹² Almanya, Kral Faruk yerine Abbas Hilmi'yi veya bir başka kuzen olan Prens Abbas Halim'i Mısır tahtına aday olarak görmekteydi.

Öte yandan Lampson, sarayın temizlenmesini ve Mısır'ın en sevilen politikacısı olan dostu Nahas Paşa'nın yönetiminde bir Vafd hükümetinin kurulmasını istemekteydi. 4 Şubat 1942 gecesi üç İngiliz tankı Abidin Sarayı'nın avlusunda mevzilendi. Kral direnmenin faydasız olacağını düşündüğünden, Kraliyet Muhafızları kışkıllarından çıkmadı. Büyükelçi zırhlı araçların refakatinde bir Rolls-Royce'la saraya geldi. Tepeden tırnağa silahlanmış İngiliz subaylarını dışarıda bırakan Lampson, saray nazırını hışımla geçerek kralın çalışma odasına daldı ve ona tahttan feragat mektubunu uzattı (savaş sırasında İngiliz elçiliğinde temiz kâğıt bulunmaması nedeniyle bu kirli bir kâğıttı). Kral bunu imzalamaya hazır-
dı ama Hasane'nin "*Ne yaptığınızı düşünün,*" diye fısıldaması üzerine durakladı. Faruk, Nahas'ın, kendi yetkilerini kısıtlayacak, bütünüyle Vafd üyelerinden oluşacak bir hükümet kurmasını kabul etti. Lampson, Vafd'ı kontrol etmesi ve Mısır ordusunda karışıklık çıkmasını önlemesi için Kral Faruk'u tahtta tuttu. İngiliz Dışişleri Bakanı'na yazdığı bir mektupta Lawson o akşamı ne kadar keyifli geçirdiğini dile getirir.

Öte yandan, Kral Faruk kendini yenik hissediyordu: İngilizlerin elinde bir piyon olduğu anlaşılmıştı. Geriye dönüp bakıldığında 4 Şubat 1942 olayları monarşi taraftarları için "*Mısır'ın sonunun başlangıcıydı*", çünkü Nasır'ı ve Hür Subayları Kral Faruk'u 1952'de devirecek olan askeri darbeyi planlamaya yönelten olaylar bunlardı. Hür subaylardan biri, müstakbel Başkan Sedat şöyle yazmaktaydı: "O tarihe kadar kral vatanseverlik kavramıyla sembolleşmişti ve kraliyet sarayına tecavüz tüm vatansever Mısırlılarca Mısır'ın kendisine yapılmış bir hakaret kabul ediyordu."¹³

Kral için bir başka haysiyet kırıcı davranış da kendi sevgili annesi Kraliçe Nazlı'dan gelmişti. Kendi sınıfındaki kadınların gide-
rek daha özgürce yaşayabilmelerine rağmen, zarif ve akıllı Krali-

çe Nazlı, Kral Fuat tarafından hareme mahkûm edilmişti. Kral Fuat ile Kraliçe Nazlı, kraliçenin kıyafetleri, kralın hizmetkârları, kraliçenin nefret ettiği Faruk'un mürebbiyesi Mrs. Naylor hakkında ve kraliçenin modern bir hayat yaşama arzusu nedeniyle sayısız kavgalar etmişlerdi. Fuat'ın ölümünden sonra Kraliçe Nazlı çılgınlaştı. 1937'de İngiltere'yi ziyaret ettikleri bir sırada, oğlunun öğretmenine, "*İşte böyle Mr. Ford, ben bir erkeğin sevgisi nedir, hiç tatmadım,*" diye fısıldamıştı. Kraliçe Nazlı tecrübesizliğini kapamak niyetindeydi.

Her ne kadar kraliçe davranışlarını gizli tutmaya çalıştıysa da sevgilileri arasında Hasaneyn Paşa da vardı. Geleceği görmek için ruh çağırmaya başvuran kraliçenin bu merakı, öncesinde masaları ayarlayan kızlarının işine gelmekteydi. Kraliçe Nazlı'nın kızı Fatiha'nın San Francisco'da bir Hristiyanla evlenmesine izin vermesi üzerine, kral her ikisini de kraliyet ailesinden attı. Kraliçe Nazlı, kızı Fatiha eski kocası tarafından öldürülmesinden sonra 1978 yılında California'da, (rivayete göre) Katolik olarak öldü.

Kraliçe Nazlı, ailesinin Faruk için yarattığı tek sorun değildi. Faruk'un oğlu olmadığından, tahtın vârisi Hidiv Abbas Hilmi'nin küçük kardeşi, kendinden yaşça çok büyük kuzeni Prens Muhammed Ali'ydi. Prens iyi tavsiyelerde bulunmaya gayret etmekteydi fakat Edward Ford'un kaydettiğine göre, "*Prensın başkalarıyla görüşürken güçlü fikirleri var deniliyor ama o genç delikanlıyla yüz yüze geldiğinde, ezilip büzülüp herhangi bir saray mensubuna dönüşüyor.*" Bu tarihte Prens Muhammed Ali altmış iki yaşında, görmüş geçirmiş güçlü biri, Faruk ise bir yıldan az bir süredir kral olan on altı yaşında bir delikanlıydı.¹⁴

Prens Muhammed Ali İngiliz yanlısı olmasına karşın, kraliyet ailesinin en saygın üyesiydi. Ünlüleri, şeyhleri, gazetecileri ve Vafd liderlerini tanır, onları kabul ederdi. Harikulade Manyal Sarayı'nda gözlerden uzak tuttuğu Fransız hanım Suzanne Hémon, Müslüman bir yönetici için uygunsuz bir hayat arkadaşı olsa da Prens Muhammed, Hidiv Tevfik'in yeğenin de, onun küçük oğlu

Prens Muhammed Ali, Manyal bahçesinde
*Kral Faruk'un tek oğlu Ahmed Fuat'ın 1952'deki
doğumuna dek, Prens Muhammed Ali tahtın varisi idi.
Kendisi 1955 yılında İsviçre'de sürgünde öldü.*

Kraliçe Feride

Başlangıçta Kral Faruk'la olan evliliği mutluymuştu. Mısır sarayını o kadar modernmişti ki kraliçe bir Hollywood yıldızına benziyordu.

Kraliçe Feride ve Nebile Ayşe Hasan (Hidiv İsmail'in to- rununun torunu), üniformalarıyla

*Mısır kraliçesi mür-
şide veya kız
izcilerin bir törenine
onların üniforması-
yla katılıyor. Krali-
çenin yaşmaksız
olarak katıldığı ilk
tören budur. Halkın
tepkisinden endişe
etmesine rağmen,
halk Kahire
sokaklarında onu
alkışlamıştır.*

olarak tahta çıkma hakkının Kral Faruk'tan daha fazla kendi hakkı olduğuna inanmaktaydı. Manyal'a yaptığı tek ziyarette kral da bunun farkına varmıştı; zira Prens Muhammed Ali'nin taht odasındaki duvarları süsleyen aile portrelerinin arasında ne kendisi ne de babasının portreleri yer almaktaydı. Prens Muhammed zamanla kraldan nefret eder olmuştu. 1944'te Lampson'a, "*genç kralın kesinlikle ikinci ve çatlak*" olduğundan şikâyet etmekteydi.¹⁵

Kral 1945'ten itibaren dengesizleşip popülaritesini kaybettiğçe, Manyal Abidin'e rakip hale geldi ve Prens Muhammed Ali'yle akrabaları artan bir ümitsizlikle kralın tahttan indirilmesini tartışır oldular. Ama II. Nikola'nın kuzenlerinin Rus İhtilali'nden önceki durumları yöntemi gibi, onlar da kesin bir *modus operandi*, yani uygulama yöntemi üzerinde bir fikir birliğine varamadılar. Bazılarına göre, eğer bu konuda anlaşmış olsaydılar, bugün Mısır'da hâlâ bir kral olabilirdi.

Kral Faruk'un bir Ortadoğu hükümdarının sorunlarını yansıtıyor ve onları abartıyordu. Üstlenmiş olduğu rollerin fazlalığı nedeniyle, son Osmanlılardan da Kaçarlılardan da daha çok, farklı yöne çekilmekteydi. Kendisinden hem modern bir hükümdar hem de bir İslam lideri olması bekleniyordu. Babasının otokratik içgüdülerini almış olmasına karşın, bir anayasa çerçevesinde faaliyet göstermek zorundaydı. Bağımsız bir ülkenin lideriydi ama ülkede Mısır birliğinden çok İngiliz birliği bulunmaktaydı. Mısır kralı olduğu gibi Arapların da kahramanı olmak istiyordu. Halkını seviyordu; Churchill'e fakirlerin durumunu düzeltmek için ne kadar istekli olduğunu anlatmıştı. Ama bu konuda pek bir şey yapmadı. Etrafını, keyfine bakmasını teşvik eden, sabah akşam kendisini pohpohlayan saraylılar sarmıştı. Yaverlerinden biri, "*Eğer etrafında iyi kimseler olsaydı o çok, çok iyi olurdu,*" diye o günleri anlatmaktadır. Doğu ile Batı, eski ile yeni, cami ile gece kulübü arasında kalan Faruk, kişiliğini arayan bir hükümdardı.

Böylesine vahşi bir ormanda mahsur kalan kralın zevk âlemi ne sığınması pek de şaşırtıcı değil. Zevküsefa ise Kahire'de kolay

bulunmaktaydı, zira Kral Faruk döneminde Kahire dünyanın en kozmopolit ve sofistike şehirlerinden biriydi. O dönemi yaşamış olanlara göre *“Kahire Londra’dan, hatta Paris’ten bile daha iyiydi.”* Kahire Arap dünyasının Hollywood’u, Fleet Street’i, Oxford’u ve 1945’te Arap Birliği’nin Kahire’de kurulmasından sonra ise, Arap dünyasının başkenti olmuştu. İkinci Dünya Savaşı’nda Kahire Müttefikler’in karargâhı ve dünya hava koridorlarının da mer-

Kral Faruk’un kız kardeşleri, Cenevre Gölü, 1937

Soldan sağa: Prenses Fatiha, Prenses Fevziye, Prenses Faika ve Prenses Faize. Babaları Kral Fuat, sevgili annesi Feryal’i yad etmek için prenseslere de, erkek kardeşlerine de “F”le başlayan isimler koymuştu.

kezi haline gelmişti. Kahire sokaklarında Almanca dışında tüm Avrupa dilleri duyulabilmekteydi. Chiang Kai Shek'ten Kral Abdülaziz el-Suud'a kadar tüm devlet adamlarının yolu oradan geçmişti. Freya Stark hatıratında, "*Çöl savaşı devam ederken Kahire'nin neşesini ve parlmasını kimse unutamaz,*" diye yazar.

Bir dünya savaşının ortasında Mısır sarayı Hidiv İsmail döneminin ihtişamını ve canlılığını yeniden yakalamıştı. Sarayın yönetimi, sarayda elli yıllık bir süre içinde beş farklı Mısır kralına hizmet vermiş olan, eşsiz saray protokolü bilgisine sahip, kusursuz bir başmabeyinci olan Zülfikar Paşa'nın elindeydi. 1942'de ölüm döşeginde yatarken bile paşanın son sözleri Abidin Sarayı'nda verilecek bir ziyafette bir teşrifat sıralama değişikliğini dikte ettirmek olmuştu.

Kralın güzel, sevilen ve zeki ilk karısı Kraliçe Feride 1938'deki düğünlerinden sonra "*tüm ülkeyi huzura kabul ettiklerini*" hatırlamaktadır. Bu tür resmi resepsiyonlar sarayda kesinlikle haremlik-selamlık usulüne uygun yapılmakta, kadınlar hâlâ yüzlerinin alt yarısını zarif beyaz bir yaşmakla örtmekteydiler. Sarayın dışında ise haremlik-

İran İmparatoriçesi Fevziye

Kral Faruk'un en güzel kız kardeşi olan İmparatoriçe Fevziye, Tahran saray hayatından hoşlanmayınca, 1947'de enkaz halinde Mısır'a döndü. Bugün (2000) hâlâ Mısır'da yaşamaktadır. Kral Faruk'un hayatta kalan tek kız kardeşidir.

selamlık artık pek yoktu. Kahire operasındaki bir gala gecesini, yiyeceği karneye bağlanmış viran bir Avrupa'nın sunabileceği her şeyden daha muhteşimdi. Hanımların beyaz yaşmakları ise o etkinliğin parlaltısına ayrı bir güzellik getirmekteydi. Mısır kraliyet ailesine gelin gelen üç güzel Osmanlı prensesi, eşlerinin ailesine göz ucuyla bile bakmamaktaydı.

Ama Kraliçe Feride, Mısır sarayındaki bazı etkinlikler sırasında, kadınlarla erkeklerin bir arada eğlenmesini sağlamaya çalıştı. Yakışıklı genç kral ve güzel kraliçe, Johannesburg'dan dönmekte olan Rıza Şah'ın kızı Prenses Eşref gibi ziyaretçileri şaşkına çeviren partiler vermekteydiler. Prenses Eşref, *"Mısır saray hayatı, doğru peri masallarının pırıltısını ve ihtişamını, bir parça Versailles ile birlikte yansıtmakta... Mısır saray kadınlarını çok hoş ve modaya uygun buldum,"*¹⁶ diye yazmaktadır.

Kahire'de hemen her gece bir parti düzenleniyordu. O devri yaşayanlardan biri, *"... bu partiler her zaman muhteşimdi... Bir*

Nebile Ayşe Hasan ve öğretmeni Miss Machray

Miss Machray Ortadoğu saraylarında çalışan pek çok İngiliz öğretmenden biriydi. Nebile Ayşe Hasan'ı yetiştirmeden önce ise onun teyzesinin nedimeliğini yapmıştı.

**Prenses Nimet Muhtar ve Prenses Hatice Abbas Halim,
Hidiva Emine'nin kurmuş olduğu bir atölyeyi ziyaretlerinde,
1 Haziran 1940**

Hidiv İsmail'in kızı Prenses Nimet Muhtar, kraliyet ailesinin en çok sayılan fertlerinden biriydi ve sık sık Kral Fuat ile kraliçenin arasını düzeltirdi.

Bu resimde yeğeni Hidiv Tevfik'in kızı ile birlikte görülmektedir.

*partide beş kral olabiliyordu,” diye anmaktadır (Yunan, Arnavutluk, Yugoslav, Bulgar ve Mısır kralları). Prensesler bütün gece dans ederlerdi. Kralın güzel kız kardeşlerinden birinin vermiş olduğu bir parti bir hafta sürmüştü. Büyük Muhammed Ali'nin, haremindeki hanımların havuzda yüzmelerini seyrettiği, Osmanlı-İtalyan tarzındaki büyüleyici sarayı Şubra'da, ahfadı, Muhammed Ali Vakfı yararına *tableaux vivant* oluşturmaktaydı.*

Prensesler, kralın en uzun kaldığı partiyi veren kişi olmak için yarışmaktaydılar. En misafirperver kişi kralın babasının ilk eşi, ef-sanevi Prenses Şivekâr'dı. Yakışıklı, genç eşlerle peş peşe evlene-

rek kendini avutmuş olan prenses, her yıl Kahire'deki sarayında Kral Faruk'un doğum günü şerefine muazzam bir parti verirdi. 1945'te sekiz yüz kişilik bir dans için Sir Miles Lampson, yani şimdiki Lord Killearn, şöyle yazmaktadır: "... Her zamanki gibi, parti çok güzel hazırlanmıştı. Başka bir yerde daha güzel kadınlar veya daha harikulade mücevherlerin görülebileceğini sanmıyorum. Ev sahibemiz, muazzam boyuttaki bir zümrüt gerdanlıkla göz kamaştırıyordu." Her misafire günün tarihi yazılı, gümüş bir kâğıt açacağı hediye ediliyordu. Prens Şivekâr o kadar parti meraklısıydı ki, son balosunda, çok hasta yatarken aşağıdaki cümbüş

Atalar Galerisi, Şivekâr Sarayı, Kahire
Muhammed Ali'nin hanedanı geçmişleriyle fevkalade gurur duyardı. Prens Şivekâr bu sarayda sık sık ağrladığı Kral Faruk'un muazzam bir heykelini, atalarının büstleriyle be-zeli bu galerinin uç kısmına yerleştirmişti.

seslerini duyabilmek için yatak odasının kapısını açık bıraktırmıştı. Kral Faruk'un ileride vaktinin büyük kısmını alacak olan kumar ve baştan çıkarma zevklerini bu balolarda edindiği söylenir.

Kral Faruk diğer insanlar gibi yaşamaya gayret etmeye başlamıştı. İngiliz elçisini veya Mısır başbakanını kabul ederken son derece asil ve vakur davranırken, başka durumlarda oldukça farklı davranabilmekteydi. İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'ndeki arkadaşlarını sık sık ansızın ziyaret etmekte ya da

Kahire'de bir balo, 1943

Savaş zamanı Kahire. Kral Faruk'un kuzenlerinden Prenses Emine Tosun tarafından verilen bir baloda İngiliz subaylar ve Mısırlı prensesler.

Siyah bir elbise giymekte olan Prenses Fatma Tosun, Kral Faruk'la ilişkisi olmasına rağmen, sonradan Mısır'dan ayrılıp Brezilyalı bir prensle evlendi.

Auberge des Pyramide'de (bazen yan masada Lampsonlarla) ve ya Semiramis Otel'i'nin çatısında bir gece geçirmekteydi. Bir gece civar masalarda oturan kişilere renkli ponponlar atmıştı. “*Karşı-sındaki kişiler ne kadar soğuk ve ağırsa, o kadar daha fazla kah-kaha koyuyordu.*”

Kral Faruk, babası ya da Irak Kralı I. Faysal gibi güçlü bir karakter olsaydı, kendisini cezbeden şeyleri ve Mısır tahtının sorunlarını aşabilir, hatta başarılı bir hükümdar olabilirdi. Ancak, “*Faruk babasından daha az akıllı ve daha az*” güçlüydü. Henüz on altı yaşındayken kral olmuştu. Hiç gerçek dostu yoktu ve sarayın İtalyan elektrikçisi Pulli gibi hizmetkârların dostluğunu tercih etmekteydi. Aslında kötü bir adam değildi. Kraliçe Feride onun “*çok çok yalnız*” olduğunu hatırlamaktadır. Eşi Feride'ye sadık olmayı bıraktıktan çok sonra, 1948'de boşanmışlardı. Kral Faruk'un

Kral Faruk avda

Kral, 1943'te geçirdiği ciddi bir araba kazası sonrası giderek daha da şişmanladı. Aulanmaktan ve vurduğu kuşların sayısı konusunda yalan söylemekten hoşlanırdı.

**Kral Faruk, İtalya Kralı III. Victor Emmanuel'i
İskenderiye'de karşılar, 1946**

İtalya kralı tahtından olmuş ve Mısır'da yaşamayı geliştiriyor. İki hanedanın karşılıklı birbirlerini ziyaret geleneği mevcuttu. Kral Faruk'un babası Fuat, İtalya'da, Kral Victor Emmanuel'in babası Kral Umberto tarafından korunmuştu; Kral Faruk da 1952'de tahtını kaybedince İtalya'da yaşamaya gitti.

ikinci eşi Kraliçe Neriman, kralın popülaritesini yeniden kazanma çabasıyla 1951'de evlendiği Mısırlı bir kızdı. Kraliçe Neriman kralı, ileride ikinci kocası olacak olan mühendis eşinden daha nazik ve daha sade bulmuştu.

Ancak Faruk'un karakterindeki zıtlıklar ve bulunduğu konum bir canavar doğurmuştu. Faruk henüz on altı yaşındayken hocası Ford onun, sabahın yarısını yatakta geçirdiğini ve “*yapısının belki de en güçlü iki yönünün şovmenliği ve sahiplenme tutkusu*”¹⁷ olduğunu fark etmişti. Yaşı ilerledikçe, sahiplenme tutkusu mani boyutuna varmıştı. Binlerce altın kutu, kibrit kutusu etiketi, Faberge nesnesi, sopa, metal para, pul, silah ve kılıç edinmişti. Özel evlere ziyaretleri, İngiltere Kraliçesi Mary'nin ziyaretleri kadar korkuluydu. 1954'te, İngiliz müzayede salonu Sotheby, Kral Faruk'un

koleksiyonlarını (ve atalarının pek çok eşyasını) ancak iki haftada satabilmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın tam ortasında bile, kendisine miras kalan bir sarayın olmadığı yerlerde “*dinlenme evleri*” yaptırmaktaydı.

Yemek her zaman Ortadoğu hükümdarlarının en önemli zevklerinden biri olmuştur. Kral Faruk yemek araları olsun, yemekten sonra olsun, doymak bilmez bir iştahla sürekli yerdi. Kısa sürede tarihin gelmiş geçmiş en şişman krallarından biri oluvermişti.

Sonunda o kadar mutsuzdu ki, ülkesinden gitmek istiyordu. Tehdit altındaki diğer krallar gibi, o da yüzünü Avrupa'ya çevirdi. Bir zamanlar Ortadoğu hükümdarları için tehlike kaynağı olmuş olan Avrupa, artık onların ikinci evleri olmuştu. İkinci dil olarak Fransızca konuşan, Avrupa yemeği yiyen, Avrupa kitapları okuyan, Avrupalı doktorlara danışan ve Avrupa bankalarında hesapları olan hükümdarlar için Avrupa'da sürgünde olmaktan korkulacak pek bir şey yoktu. Kaçar ve Osmanlı hanedanlarının son üyeleri Fransa'yı seçtiler; Irak kral naibi İngiltere'ye çekilmek istedi; Afgan kraliyet ailesi İtalya'yı tercih etti; daha sonraki yıllarda sürgüne gidenler ise Amerika'ya yerleştiler.

Kral Faruk Fransızca, İtalyanca, İngilizce ve Arapça biliyordu. İngiliz bir dadiyla büyümüştü ve kız kardeşleriyle İngilizce konuşurdu. Giderek Mısır'a olan ilgisini kaybederek Avrupa'da tatil yapmaya başlamıştı: *Mahrusa* adlı yatı yazları Mısır sahilleri yerine, Cote d'Azur'da geçirmekteydi. Kral, Hür Subaylar'ın darbe planlarından haberdardı. Gerçekten de, tıpkı Osmanlı padişahı VI. Mehmet'in Mustafa Kemal'i atamasıyla kendi sonunu hazırladığı gibi, Kral Faruk'u deviren Hür Subaylar'ın kökü de, subayların Vafd tarafından cezbedilmesini önlemek ve onları tahtın çevresine toplamak amacıyla Ali Mahir tarafından kurulmuş olan gizli örgüt Demir Halka'ya dayanmaktaydı. Kralın eski öğretmeni Aziz Ali el-Masri grubun ilhamı, krala tahttan indirildiğini bildiren mektubu veren Ali Mahir ise baş politik yandaşlarıydı.

1952'de darbe olduğunda halk kadar, kral da rahat bir nefes almıştı. Faruk, "*Hep kendi yapmayı tasarladığım şeyi gerçekleştirdiniz,*" demişti.¹⁸ Kral Faruk İtalya'da zevkisefa içinde ancak yalnız bir yaşam sürdürdü, iki sadık Arnavut koruması dışında çoğu dostu tarafından terk edilmişti; Pulli İtalya'yı ziyaret ettiğinde telefon bile etmemişti. Kral Faruk kendi kendisinin en büyük düşmanı ve düşüşünün mimarı olmuştu. 1952 darbesi Mısır'da diktatörlüğe ve Ortadoğu'nun çoğu yerinde ihtilallere yol açtı. Öte yandan, Faruk'un saray maiyetinden, Londra'da Kensington'da bir dairede oturan bir kişi onu, "*Kral Faruk çok kötü olabilirdi ama bazen de çok tatlıydı. Zavallı Faruk!*" diye hatırlayabiliyordu.

SONUÇ

Eskilere Yeni Hükümdarlar

Altın Salon, Manial'da saray erkânı

Nil Nehri üzerinde bulunan bir adada farklı neo-İslam tarzlarında inşa edilmiş olan Manial, Prens Muhammed Ali'ye miras kalan ya da sonradan topladığı hazinelerle doludur. Manial günümüzde bile Ortadoğu saraylarının kaybolmuş görkemini canlı tutmaktadır.

1869 ile 1945 yılları arasındaki Ortadoğu tarihi kısmen hükümdarların ve hanedanların tarihinden oluşur. 1945 yılına gelindiğinde Mısır ve Türkiye daha ileri, Fas ile İran komşularından daha geriydyseler, bu durum kısmen bu ülkelerin hanedanlarının modernlikle ilgili tutumlarından kaynaklanmıştı. Haşimilerin Arap milliyetçiliğine sonsuz katkıları olmuştu. Kral Abdülaziz el-Suud, Suudi Arabistan'ı yaratırken, en nefret ettiği rakibi Kral Abdullah Ürdün'ü yaratmıştı.

İktidardaki hanedanların önemi kısmen bu kişilerin enerjisinden kaynaklanmaktaydı. Avrupa'da II. Nikola ve V. George'dan başka etkileyici hükümdar çıkaramayan hanedanların çoğu kaynaklarını tüketmişti. Hindistan'da ise çoğu prens önemsiz veya güçsüzdü. Ortadoğu'da ise durum başkaydı. Bu dönemde, hiçbir Avrupa hanedanı Osmanlı padişahı Abdülhamit'in kurnazlığına, Rıza Şah'ın itici gücüne, Irak Kralı Faysal'ın politik hünerine veya Abdülaziz el-Suud'un dehasına sahip bir hükümdar çıkartamamıştı. Kişisel kusurları her ne olursa olsun, bu hükümdarların vatan-daşlarının hayatları üzerinde muazzam etkileri olmuştu. Bunun bir sebebi de Ortadoğu'da saray ile devlet yönetiminin hâlâ iç içe olmasıydı. Hükümdarın sarayı Yıldız, Gülistan veya Kâbil'deki *erg* hâlâ iktidar odağıydı, ülkeyi yöneten birimlerin bulunduğu yerd. Mısır'da ve Irak'ta olduğu gibi bir parlamentonun veya anayasanın bulunduğu durumlarda bile, hükümdar ve saray erkânı hâlâ muazzam güç kullanırdı.

Monarşisi olmayan halkların kaderi Ortadoğu'da monarşinin önemini gösterir. Faslılar ve Filistinliler, kendilerini yöneten hanedanlar tarafından emperyalizmin en uç noktası olan ilhak veya sömürgeleşmekten korunmuş olan Tunuslulardan ve Ürdünlülerden daha fazla acı çekmişlerdir. Aslında, Ortadoğu'da hükümrân olan hanedanların bakış açısından bakıldığında, emperyalizm yararlı bir geçiş dönemi olmuştur. Emperyalist bir gücün mevcudiyeti nahoş olsa bile, bir monarşinin kuvvet üssünü modernize etmek için kullanılabilmekteydi. İngiltere ve Fransa'nın işgaline uğramış olan

Mısır ve Fas monarşileri, bu işgalden, eskiden olduklarından daha güçlü çıkmışlardır. İngiliz desteği olmadan ne Haşimiler ne de Pehleviler tahtı ele geçirebilirlerdi.

Öte yandan, Ortadoğu'daki en önemli hanedanın, yani Osmanlıların çöküşü kısmen sultanın Britanya İmparatorluğu'nun gücünü ve kararlılığını yanlış hesaplamasından kaynaklanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesiyle Ortadoğu monarşileri en üstün modellerini yitirdiler. Tunus ve Afganistan liderleri modern çağ ve Avrupa emperyalizmiyle karşı karşıya geldiklerinde, yol gösterme ve koruma arayışları içinde hep Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmişlerdi.

Yıllar sonra, Haşimiler arasındaki en ateşli Osmanlı karşıtı olan Ürdün Kralı Abdullah, başlatmış olduğu Arap İsyanı'ndan ötürü pişmanlık duymuştu. Kral Abdullah hatıratında Arapları "*körü körüne Batı'ya yönelmekle*" suçlarken, Türkler için "*en azından onlar her konuda Türk olarak kaldılar,*" diye yazmıştı. Diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun politik, dini ve kültürel mirası o denli kuvvetliydi ki, Avrupa fikirleri ve âdetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulandığında daha az Avrupalı ve daha çok Osmanlı olmaktaydılar. (Sonradan izinden giden bazı ülkelerin tersine) Osmanlı İmparatorluğu, tabiatı itibarıyla, ne Avrupa'nın bir taklidi olabilir, ne de kendini Avrupa'dan aşağı hissederdi. Resmi mimari üslubu bile, ardıllarından daha belirgindi. Ürdün Kralı Abdullah, Britanya İmparatorluğu'nun her köşesinden gelen hükümdarların da katıldığı İngiliz Kralı VI. George'un taç giyme töreninin, Osmanlı padişahının cumaları camiye gidiş gelişlerinde düzenlenen selamlık törenine benzediğini kaydetmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı Ortadoğu halkları için hiç de azımsanmayacak önemdeydi. Geriye dönüp bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu, kendinden sonra gelen Arap rejimlerine kıyasla Arap Birliği'nin daha iyi bir savunucusuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı yeterince güçlüydü ve bünyesindeki iş olanakları 1945'ten bu yana Ortadoğu'nun maruz kalmış olduğu fa-

cia boyutundaki beyin ve yetenek göçünü önleyecek kadar cazipti. İstanbul'un bir imparatorluk başkenti özelliğini yitirmesi yalnızca Türk ve Arapları değil, aynı zamanda Afganlılar, Buharalılar ve İranlıları da, yani tüm Ortadoğu halklarını liderlerin eğitildiği, kitap ve gazetelerin basıldığı, fikir alışverişinin yapıldığı, mesleklerin geliştirildiği dünya çapında bir şehirden yoksun bırakmıştı.

Bu dönem Ortadoğu hükümdarlarının gücü, büyük Arap tarihçisi İbni Haldun'un "*hanedan otoritesi insanoğluna doğal gelen bir kurumdur*" görüşünün doğru olduğunu akla getirmektedir. Sonradan gelişen olaylar onun bu analizini doğrulamıştır. 1945'ten bu yana, Ortadoğu'nun pek çok ülkesi cumhuriyet adı altında, monarşi parodileri olan rejimlere katlanmak durumunda kalmışlardır. Ortadoğu'nun pek çok "cumhuriyeti"nde, liderin kişiliği, ellerindeki gücün yoğunluğu, ailesinin etkisi ve güvenlik tedbirlerinin miktarı herhangi bir geleneksel monarşide olduğundan daha fazladır. Bu modern hükümdarların daha önceki dönemlerde akla gelmeyecek bir despotlukla sindirilen çoğu tebaası, eski efendilerini özlemektedirler.

Notlar

Giriş: Süveyş Kanalı'nın Açılışı

1. Franz-Josef, *Briefe . . . an Kaiserin Elizabeth*, 2 cilt, Wien 1966, 1, 122, 125
Franz-Josef to Elizabeth, 15, 20 Kasım 1869; Eugène de Fromentin, *Voyage en Egypte*, 1935, s. 127.
2. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, 1983, s. 105;
Jean Ganiage, *L'Expansion Coloniale de la France sous la Troisième République*, 1968, s. 65; Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, New Haven, 1968, s. 15.
3. A. Farley, *The Decline of Turkey*, 1870, s. 27, Fuat Paşa'dan Sultan Abdülaziz'e, 3 Ocak 1869.
4. Anne K.S. Lambton, *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, 1980, s. 420, 424, 433, 436.

1. Padişahım Çok Yaşasın!

1. Hon. Mrs William Grey, *Journal of a Visit to Egypt, Constantinople, etc.*, 1969, s. 170; W.H. Russell, *A Diary in the East during the Tour of the Prince and Princess of Wales*, 1869, s. 119.
2. Carter V. Findlay, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire 1789-1922*, Princeton, 1982, s. 386; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1963, s. 242; King Abdullah, *Memoirs*, 1950, s. 40.
3. Sir Henry F. Woods, *Spun yarn from the Strands of a Sailor's Life*, 2 cilt, 1924, II, 12.
4. İsmail Kemal Bey, *Memoirs*, 1920, s. 93.
5. Woods, II, 224; A Consul's Daughter, *The Peoples of Turkey*, 2 cilt, 1878, I, 247; Grey, s. 162.
6. Pierre Crabitès, *Ismail the Maligned Khedive*, 1933, s. 175, 201, Abraham'ın raporları 8.7 ve 29.10.1871; Gordon Waterfield, *Layard of Nineveh*, 1963, s. 373.
7. Crabitès, s. 197, Abraham'ın raporu, 18.09.1871.
8. Ali Haidar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, 1903, s. 67.
9. Charles Mismer, *Souvenirs du Monde Mussulman*, 1892, s. 105; Marcel Colombe, 'Une Lettre d'un Prince Egyptien du XIXe Siècle au Sultan Abdul Aziz', *Orient*, V, 1958, s. 26, 35, 37; Osmanlılardaki dil özgürlüğünün çarpıcı bir örneği için bkz. W.S. Blunt, *Gordon at Khartoum*, 1911, s. 307, Ahmed Vefik ile sohbetler, 20.10.1884.

10. Sir Henry G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, 1922, s. 231, 25.05.1876 tarihli elçilik raporu; A. Gallenga, *Two Years of the Eastern Question*, 2 cilt, 1877, II, 87, 89; Midhat, s. 86; İsmail Kemal, s. 119.
11. Gallenga, II, 126; Sir Charles Eliot, *Turkey in Europe*, 1900, s. 365, karşı. Sir Harry Luke, *Cities and Men*, 3 cilt, II, s. 57.
12. A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, s. 13; Midhat, s. 97, 104; Elizabeth Longford, *Victoria R.I.*, 1976, s. 515-517.
13. Davison, s. 403.
14. Anna Bowman Dodds, *In the Palaces of the Sultan*, 1904, s. 63; William Crown Prince of Germany, *Memoirs*, 1921, s. 50; Waterfield, s. 372; Arminius Vambéry, *The Story of my Struggles*, 2 cilt, 1904, II, s. 373.
15. İsmad Kemal, s. 219, 269; Waterfield, s. 438; Nikki Keddie, *Sayyid Jamil al-din "al-Afghani"*, Los Angeles, 1981, s. 151; Pierre Bardin, Algériens et Tunisiens dans l'Empire Ottoman de 1848 à 1914, Marseille, 1979, s. 92. 128, 149.
16. Vambéry, "Personal Recollections of Abdul Hamid and his Court", *Nineteenth Century and After*, Haziran 1909, CCCLXXXVIII. s. 989; Findlay, s. 276.
17. PRO FO 800/32 f. 104 Vambéry'nin raporu, Haziran 1980; M.A. Griffiths, "The Reorganisation of the Ottoman Army under Abdul Hamid II 1880-1897", (yayınlanmamış doktora tezi), UCLA, 1966, s. vii, 39, 45, 42, 45, 57, 103-4, 109.
18. Waterfield, s. 414-415; Bardin, s. 257, elçilik raporu Paul Cambon, 25 Ocak 1892; Eliot, s. 146; Théodore Blancard, Les Mavroyennis, 2 cilt, 1909, II, s. 440.
19. H. Thorossian, *Histoire de l'Arménie et du Peuple Arménien*, 1957, s. 134-140; Sir Telford Waugh, *Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*, 1930, s. 49.
20. İsmail Kemal, s. 234; Stanford, J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge, 1975-7, II, 230.
21. Eliot, s. 134; Colin L. Smith, *The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1891*, 1957, s. 157, 04.07.1885 tarihli elçilik raporu.
22. Mrs. Max Muller, *Letters from Constantinople*, 1897, s. 53, 57; George Dorys, *Abdul Hamid Intime*, troisième édition 1903, s. 109-110; Prens Osman Nami Osmanoğlu ile söyleşi, Temmuz 1984; Dodds, s. 70.
23. Eliot, s. 92; Findlay, s. 230.
24. Selamlık tarifinin tamamı için Woods, II, 224-233; Muller, s. 94, 391; Frances Eliot, *Diary of an Idle Woman in Constantinople*, 1893, s. 216-220; William J.J. Spry, *Life on the Bosphorus*, 1895, s. 51; Dodds, s. 35-52; karşı. HRH Prince Nicholas of Greece, *My Fifty Years*, 1929, s. 201.
25. G.F. Abbott, *Turkey in Transition*, 1909. s. 239; Bernard Lewis, *The Evolution of Modern Turkey*, 1961, s. 191; Aubrey Herbert, *Ben Kendim*, 1919, s. 257; George Stitt, *A Prince of Arabia*, 1948, s. 97.
26. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford, 1969, s. 28; Aboott, s. 172, 245.

27. Sir W.M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, 1909, s. 69, 71, 91, 22 Nisan 1909 tarihli günlük kaydı; Abbott, s. 252, 260; PRO FO 800/32 f. 103 Vambéry'nin raporu, Haziran 1890; Woods, II, s. 112; Lord d'Abernon, *Portraits and Appreciations*, 1931, s. 203.
28. AH 48/160 Raşid Mümtaz'ın raporu, 1908; Maurice Baring, *Letters from the Near East*, s. 49, 2 Mayıs 1909 tarihli mektup.
29. M. Izzedin, "Le Palais sous les deux derniers Sultans", *Revue de l'Ecole Nationale des Langues Orientales*, 1965, s. 181; Stitt, s. 151; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, Annapolis, 1928, s. 4.
30. AH 46/172, 248 Rashid Mumtaz'ın raporları, 2 Mayıs 1910, 10 Ekim 1911; AH 48/61, 68 Raşit Mümtaz'ın raporları, 1912; AH 67/57 Damat Ferit'ten Abbas Hilmi'ye, 3 Eylül 1912.
31. AH 70/83 Sakakini Bey'in raporu, 9 Mayıs 1912; William I. Shorrock, *French Imperialism in the Middle East*, Madison, 1976, s. 168; AH 41/324, 344 Zeki Paşa'dan Abbas Hilmi'ye, 8 Aralık 1912, 28 Mart 1913.
32. Ahmad, s. 135, 139; Margaret Fitzherbert, *The Man who was Greenmantle*, 1983, s. 83, 126; James Goldberg, *The Foreign Policy of Sa'udi Arabia*, Cambridge Mass., 1986, s. 106; AH 195/83 Celalledin Paşa'dan Abbas Hilmi'ye, 1 Mart 1914.

2. Hıdivler ve Paşalar

1. Crabitès, s. 154.
2. J.C. McCoan, *Egypt as it is*, New York, 1877, s. 56; Alexander Schölch, *Egypt for the Egyptians*, Oxford, 1981, s. 107-109.
3. McCoan, s. 91; Grey, s. 19, 147; Emine Foat Tugay, *Three Centuries*, 1963, s. 191.
4. Alfred J. Butler, *Court Life in Egypt*, 1888, s. 13, 203; Edwin de Leon, *The Khedive's Egypt*, 1877, s. 337-339; William Howard Russell, *The Prince of Wales's Tour*, 1877, s. 57.
5. Tugay, s. 257-8; Grey, s. 26; "One who knows them well", *Khedives and Paschas*, 1884, s. 5, 7, 11; de Leon, s. 172; Jacques Berque, *Egypt, Imperialism and Revolution*, 1972, s. 49.
6. John Marlowe, *Spoiling the Egyptians*, 1974, s. 119, 135; de Leon, s. 175.
7. F. Robert Hunter, *Egypt under the Khedives 1805-1879*, Pittsburgh, 1984, s. 65, 181, 183; Crabitès, s. 154.
8. Owen, s. 135, 140; Paul Cambon, *Correspondance*, 3 cilt, 1940-6, I, 353, Cambon'dan annesine, 27.12.1891; Blunt, *Gordon at Khartoum*, s. 547, Arabi'den Blunt'a, 2.6.1884.
9. Schölch, s. 33; AH 133/3 Abbas Hilmi'nin anıları.

10. Schölch, *passim*.
11. Schölch, s. 23.
12. Blunt, *Secret History*, s. 159-160; Schölch, s. 163, 186; Ronald Robinson ve John Gallagher, Alice Denny ile beraber, *Africa and the Victorians*, 1961, s. 100.
13. Blunt, *Secret History*, s. 172; Schölch, s. 172, 311, 241; Hassan Adali, "Documents pertaining to the Egyptian Question in the Yildiz Collection in the Başbakanlık Arşivi", P.M. Holt'ta (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, 1968, s. 55, 57.
14. Blunt, *Gordon at Khartoum*, s. 36, Arabi, "Memorandum", 12.1882, s. 547, Arabi'den Blunt'a 2.6.1884; M.E. Chamberlain "The Alexandria Massacres of June 1882 and the British Occupation of Egypt", *Middle Eastern Studies*, XII, s. 16, 23, Tevfik'in soykırımları kışkırttığı önerisini getiriyor; Berque, s. 111.
15. Roomson ve Gallagher, s. 131, Baring'den Granville'e, 9.10.1883; Robert Tignor, *Modernisation and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914*, Princeton, 1966, s. 65, Baring'den Granville'e, 7 Ocak 1884; Berque, s. 124.
16. Berque, s. 152; John Marlowe, *Cromer in Egypt*, 1970, s. 149.
17. Francis Adams, *The New Egypt*, 1893, s. 144; AH 133/9 Abbas Hilmi'nin anıları.
18. Tignor, s. 155; Cromer'dan Lord Salisbury'ye, 15 Nisan 1892; Philip Magnus, Kitchener, s. 84.
19. Tignor, s. 160; Marlowe, *Cromer in Egypt*, s. 106; Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt under Cromer*, 1968, s. 139.
20. Agatha Christie, *An Autobiography*, 1977, s. 168.
21. Butler, s. 64, 124-126; Tugay, s. 227; Arthur Goldschmidt JR., "The Egyptian National Party 1892-1919" Holt'ta, *Political and Social Change in Modern Egypt*, s. 170-171.
22. Magnus, s. 272.

3. Beyler ve Sultanlar

1. Mougi Smida, *Khéreddine*, Tunis 1970, s. 370, 387; Jamil M. Abun-Nasir, *A History of the Maghrib*, 2. baskı, Cambridge, 1975, s. 273.
2. Herbert Vivian, *Tunisia and the Modern Barbary Pirates*, 1899, s. 11.
3. N.A. Ziadeh, *Sanusiya*, Leiden, 1958, s. 62-63.
4. Jean Miège, *Le Maroc et l'Europe*, 4 cilt, 1961-3, IV, s. 176; H.M.P. de la Martinière, Morocco, 1889, s. 325 (not).
5. Walter B. Harris, *The Land of an African Sultan*, 1889, s. 196; Miège, III, 198, 200 (not); Eugène Aubin, *Le Maroc d'Aujourd'hui*, 1904, s. 173.
6. Aubin, s. 134; Philip Durham Trotter, *Our Mission to the Court of Morocco in 1880*, Edinburgh, 1887, s. 99; Budgett Meakin, *The Moorish Empire*, 1899, s. 194, 199.
7. Aubin, s. 178, 195-208.

8. Aubin, s. 170; Trotter, s. 115-117.
9. Harold Nicolson, *Lord Carnock*, 1930, s. 117-118; Veyre, s. 71, 85.
10. Arthur Leared, *Morocco and the Moors*, 2. baskı, 1891, s. 239.
11. Alan Scham, *Lyautey in Morocco*, Berkeley 1970, s. 54, 58, 193, 210; G.H. Seious, *Appointment in Fez*, 1956, s. 170.
12. Scham, s. 224; André Maurois, *Marshal Lyautey*, 1931, s. 180; Pierre Lyautey, *Lyautey l'Africain*, 4 cilt, 1953-7, IV, 18, 81, Lyautey'dan Président du Conseil'a, 24.10.1920, Gouraud'a, 23.7.1920; Jean Lacouture, *Cinq Hommes et la France*, 1961, s. 183.

4. Şablar ve Mollalar

1. PRO FO 800/32 f. 101 Vambéry'nin raporu, Haziran 1890.
2. S.G.W. Benjamin, *Persia and the Persian Question*, 1887, s. 191; E.Y. Yarshater, "Observations on Nasser al-din Shah" Edmund Bosworth ve Carole Hillenbrand'da (ed.), *Qajar ran from 1800 to 1925*, Edinburgh, 1984, s. 7.
3. Iraj Afshar, "Some Remarks on the Early History of Photography in Iran", Bosworth ve Hillenbrand'da, s. 276, 10 Ocak 1890 tarihli günlük.
4. James Bassett, *Persia the Land of the Imams*, New York, 1886, s. 1, 3, 4; Jennifer Scarce, "The Royal Palaces of the Qajars, a survey", Bosworth ve Hillenbrand'da, s. 339-340; V.B. Meen ve A.D. Tushingham, *Crown Jewels of Iran*, Toronto, 1968, s. 84, 140.
5. C.J. Wills, *In the Land of the Lion and the Sun*, 1883, s. 51-52; Benjamin, s. 199-200; Hon. George N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, 2 cilt, 1892, I, 313-25; Eustache de Lorey ve Douglas Sladen, *Queer Things about Persia*, 1907, s. 177-178, Ahmet Şah dönemindeki selam töreninin tanımı için karşı. Hon. J.M. Balfour, *Recent Happenings in Persia*, 1922, s. 60.
6. Wills, s. 52-53; Count C. Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, 1917, s. 261.
7. Curzon, *Persia*, I, s. 396.
8. Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, New Haven, 1968, passim, özellikle s. 165, 210, 217, 297.
9. Yarshater, s. 9; Curzon, *Persia*, I, s. 400; Dr Feuvrier, *Trois Ans à la Cour de Perse*, 2. baskı, 1906, s. 160.
10. Afshar, s. 9; General T.E. Gordon, *Persia Revisited*, 1896, s. 34; Yarshater, s. 10.
11. Algar, s. 218; Kazemzadeh, s. 285, Sir Frank Lascelles'den Lord Salisbury'ye, 9 Kasım 1892; Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, 1910, s. 30, 82, Mirza Rıza'nın sorgulanması, 10-11 Ağustos 1896.
12. Kazemzadeh, s. 296; PRO FO 800/32 f. 213, Vambéry'nin raporu, 28 Eylül 1900; Shaul Bakhash, "The Failure of Reform: the Prime Ministership of Amin

- al-Dowleh 1897-8" Bosworth ve Hillenbrand'da, s. 15, 27; Stephen Gwynn, *The Letters and Friendships of Sir Cecil Spring-Rice*, 2 cilt, 1929, I, s. 290, 15 Eylül 1899 tarihli mektup, s. 296, 30 Kasım 1899 tarihli mektup.
13. Algar, s. 226, 228, 230; Kazemzadeh, s. 387, 393, Grahame muhtırası, 23 Şubat 1902.
 14. F.R.C. Bagley, "New Light on the Constitutional Movement" Bosworth ve Hillenbrand'da, s. 51; Broune, s. 217, bir İranlıdan mektup, 29 Aralık 1906, s. 135.
 15. J.M. Hone ve Page L. Dickinson, *Persia in Revolution*, 1910, s. 104; Eugène Aubin, *La Perse d'Aujourd'hui*, 1908, s. 131-143.
 16. Kazemzadeh, s. 521-544
 17. W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia*, 1912, s. 210.
 18. Kazemzadeh, s. 312, 410, 428-429, 597, 604; Peter Avery, *Modern Iran*, 1964, s. 146, 170-171.

5. Hanlar ve Emirler

1. Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century*, Oxford, 1959, s. 60; Fitzroy Maclean, *A Person from England*, 1984 baskısı, s. 197.
2. Arminius Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 1868, s. 88-93; Fred Burnaby, *A Ride to Khiva*, 1985 baskısı, s. 307; Emil Olufsen, *The Emir of Bokhara and His People*, Copenhagen, 1911, s. 199; Henir Moser, *A Travers l'Asie Centrale*, 1885, s. 255.
3. Andrew D. Kalmykov, *The Memoirs of a Russian Diplomat*, New Haven, 1971, s. 167.
4. Moser, s. 154-155; Olufsen, s. 156-157; Hon. George N. Curzon MP, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, 1889, s. 200.
5. Olufsen, s. 576-577; Kalmykov, s. 168-170.
6. Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard, 1960, s. 81, 87-88; William Eleroy Curtis, *Turkestan "the Heart of Asia"*, 1911, s. 141-142.
7. Maclean, s. 303.
8. Vartan Gregorian, *The Emergence Modern Afghanistan*, Stanford, 1969, s. 43.
9. Davison, s. 274.
10. Emir Abdul Rahman, *The Life of... GCB, GCSI*, 2 cilt, 1900, II, s. 81.
11. Lord Curzon, *Tales of Travel*, 1923, s. 52; Abdul Rahman, II, 5, 251 (not).
12. Abdul Rahman, II, s. 44.
13. Angus Hamilton, *Afghanistan*, 1906, s. 348-350; AH. Grant, "A Winter at the Court of an Absolute Monarch", *Blackwoods Magazine*, CLXXX, Kasım 1906, s. 604.
14. Abdul Rahman II, s. 81-88, 91-92; John Alfred Gray, *At the Court of the Amir*, 1895, s. 192, 211.

15. Gray, s. 523; Gregorian, s. 185; Ludwig W. Adamec, *Afghanistan 1900-1923*, Berkeley, 1970, s. 81.
16. Hamilton, s. 434-435. Sir Percy Sykes, *The Right Hon: Sir Mortimer Durand*, 1926, s. 217; Adamec, s. 95.

6. Haremler

1. Leila Hanoum, *Le Harem Impérial et les Sultanes au XIXe Siècle*, 1925, s. 121; Pars Tuğlacı, *The Ottoman Palace Women*, İstanbul, 1985, s. 156; Tugay, s. 107.
2. Dr Comanos, *Souvenirs*, tarih yok, s. 51, 62; Meakin, s. 202.
3. E.R. Toledano, "The Imperial Eunuchs of Istanbul: from Africa to the Heart of Islam", *Middle East Studies*, XX, 3 Temmuz 1984, s. 381; Hanoum, s. 130; Princess Musbah Haidar, *Arabesque*, 1946, s. 185.
4. Hanoum, s. 27; Prens O.N. Osmanoğlu ile söyleşi, 7.1984.
5. Hanoum, s. 37, 43; Toledano, s. 379-390.
6. Hanoum, s. 181.
7. Hanoum, s. xv; *Papiers Secrets Brûlés dans l'Incendie des Tuileries*, Bruxelles, 1871, s. 124, 126. İmparatoriçe Eugénie'den III. Napoleon'a, 16, 17.10.1869.
8. Tuğlacı, s. 161, 345.
9. Lott, II, s. 25, 31; E. Chennells, *Recollections of an Egyptian Princess*, 2 cilt, 1893, I, s. 222-249.
10. Olufsen, s. 326, 436; Yarshater, s. 8; Harris, s. 206.
11. Lott, II, s. 290; Gerald de Gaury, *Three Kings in Baghdad*, 1961, s. 134.
12. Hanoum, s. 216; Alderson, s. 89; Eliot, s. 119; Tuğlacı, s. 339.
13. Lott, II, s. 232-233, 239.
14. Yarshater, s. 5; Keddî, s. 35, 81; Malekeh Mansur ile söyleşi, 5 Mayıs 1984.
15. Baer, s. 42; Tugay, s. 287-288.
16. AH 120/167, 212 20 Ekim-18 Aralık 1923 tarihli ele geçirilen polis raporları; PRO FO 141/482/338/3A 5 Mart 1934 tarihli rapor.

7. Osmanlıların Sonu

1. PRO 800/32 f. 301 Vambéry'nin raporu, 7 Mayıs 1894; Alan Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire" Marian Kent'te (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, 1984, s. 96-97.
2. Avery, s. 141.
3. Commandant M. Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, 1926, s. 44-47.
4. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford, 1970, s. 269; Gerald de Gaury, *Rulers of Mecca*, 1951, s. 161.

5. Hourani, s. 267-268; Blunt, *Gordon at Khartoum*, s. 492, 8 Ekim 1885 günlüğü; Keddî, "Al Afghani", s. 375, büyükkelçiden Amin as-Sultan'a, 1 Ekim 1892; Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, 1974, s. 108.
6. Haşimiler ile Osmanlı devletinin ilişkisi üzerine en iyi tartışma için bkz. C.E. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana, 1973, passim ess. s. 48, 50; King Abdullah of Transjordan, *Memoirs*, 1950, ed. Philip Graves, s. 58.
7. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movement in Iraq*, Princeton, 1978, s. 322; Majid Khadduri, "Aziz Ali al-Masri and the Arab Nationalist Movement", *St. Anthony's Papers*, 1965, s. 140, 144; Abdullah, s. 105-106.
8. Abdullah, s. 129; Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth*, Cambridge 1976, s. 28-32; Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent*, 1970, s. 182.
9. Daum, s. 82; Princess Musbah Haidar, *Arabesque*, 1946, s. 19, 124; Randall Baker, *King Hussein and the Kingdom of the Hejaz*, 1979, s. 114, 116.
10. Zenkovsky, s. 259-260; PRO FO 371/4227 VI. Mehmet'ten sadrazama, 19 Mayıs 1919.
11. PRO FO 371/6469, 1920 yılının Faaliyet Raporu, 27 Nisan 1921; Ryan, s. 128; Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, Bruxelles, 1983, s. 25, 27.
12. Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor*, 1973, s. 72, 213; Martin Gilbert, *Sir Horace Rumbold*, 1973, s. 233; Fitz Herbert, s. 235.
13. Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918, I", *Middle East Studies*, 8, 1972, s. 158.
14. Shaw, II, s. 341-342; Dumont, s. 42, 45.
15. Dumont, s. 52.
16. PRO FO 371/4162 İstihbarat Özeti, 2 Ocak 1920; Dumont, s. 67-69, 77.
17. PRO FO 371/4227 18 Haziran 1919 tarihli gönderideki Abdülmecit'in mektubu; Admiral Calihorpe genelgesi, 30 Temmuz 1919; PRO FO 371/5178 İstanbul'dan raporlar, 12 Ağustos 1920, 25 Ekim 1920; PRO FO 371/6469 Sir Horace Rumbold'dan Lord Curzon'a, 29 Nisan 1921, 5 Mayıs 1921.
18. Gilbert, s. 236, Rumbold'dan Curzon'a, 23 Mart 1921; PRO FO 371/7912/12647 Rumbold'dan Curzon'a, 7 Kasım 1922; Gilbert, s. 278, Lady Rumbold'dan anesine, 6 Kasım 1922.
19. PRO FO 371/13234/12790 Nevile Henderson'dan Curzon'a, 17 Kasım 1922, V. George'dan VI. Mehmet'e, 28 Kasım 1922.
20. Bernard Lewis, s. 252; Aziz Nesin, *İstanbul Boy*, Bölüm I, Austin 1977, s. 68; Aga Khan, s. 153; Edward Mortimer, *Faith and Power*, 1982, s. 137, 195.
21. Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, 1964, s. 348-356; Stitt, s. 267, ?Diary of Princess Fatma Haidar?, 29 Şubat 1924; Constantine Brown, "The Tragicomic Exit of the Ottoman Dynasty", *Asia*, Haziran 1924, s. 449-450.

22. Prens O.N. Osmanoğlu ile söyleşiler, 30 Temmuz 1984, Taha Toros ile, 20 Mayıs 1984; Anne Freemantle, *Loyal Enemy*, 1938, s. 424; AH 198/51 Abdülmeccit'ten Japon imparatoruna, 10 Temmuz 1942 (kopya).
23. Ryan, s. 275; Eric Macro, *Yemen and the Western World*, 1968, s. 48.

8. Arap Kralları

1. Zeine N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, Beirut, 1960, s. 33, 51, 139.
2. Storrs, s. 431; King Abdullah, s. 190-202.
3. King Abdullah of Transjordan, *My Memoirs Completed*, 1978, s. 73; Aaron S. Klieman, *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, Baltimore, 1970, s. 208-211.
4. Sir Alec Kirkbride, *A Crackle of Thorns*, 1956, s. 29; Cecil Beaton, *Near East*, 1943, s. 115; Neville Mandel, *The Arabs and Palestine before World War I*, Berkeley, 1971, s. 11.
5. Helmut Mezcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928*, Oxford, 1976, s. 76, Churchill'den Lloyd George'a, 14 Mart 1921; Stephen Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925, s. 312 (not); Winstone, Gertrude Bell, 1980 baskısı, s. 236, Cox'tan Churchill'e, 11 Nisan 1921.
6. Klieman, s. 147, 154.
7. Bataat, s. 324, Dışişleri bakanı yüksek temsilcisi, 16 Ağustos 1921; Mohammed A. Tarbush, *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, 1982, s. 17.
8. Mrs. Steuart Erskine, *King Faisal of Iraq*, 1933, s. 5.
9. Gerald de Gaury, *Three Kings in Baghdad*, 1961, s. 39, 57, 102-106, 110.
10. Julian Pitt-Rivers ile söyleşi, 2 Şubat 1988.
11. Desmond Stewart ve John Haylock, *Young Babylon*, 1957, s. 27; Binbaşı Yusuf Salim ile söyleşi, 3 Aralık 1987.
12. Suleiman Mousa, "A Matter of Principle: King Hussein of the Hejaz and the Arabs of Palestine", *International Journal of Middle East Studies*, Eylül 1978, s. 183-194; Abdullah, 1950, s. 213 (not).
13. Baker, s. 205; Gilbert Clayton, *An Arabian Diary*, Berkeley, 1969, s. 132, 4 Kasım 1925 tarihli girdi.
14. Mohammed Almana, *Arabia Unified: A Portrait of Ibn Saud*, 1980, s. 171-174, 177, 183, 187, 247; Gerald de Gaury, *Arabia Phoenix*, 1946, passim.

9. Peblevilerin Yükselişi

1. Sir Denis Wright, *The English amongst the Persians*, 1977, s. 179 (not); Aga Khan, s. 276.

2. PRO FO 641/621/221, Norman'dan Curzon'a, 12 Ocak 1921; PRO FO 371/6422/550 Norman'dan Curzon'a, 7 Ocak 1921.
3. Major-General Sir Edmund Ironside, *Diaries*, 1972, s. 147-148; Ironside'in günlüğünün tamamı için Wright, s. 181-184 ve notlar; Avery, s. 229-230.
4. PRO FO 371/3684 Norman'dan Curzon'a, 25 Mart 1921; PRO FO 371/9025/10452 Sir Percy Loraine'den Curzon'a, 24 Ekim 1923; PRO FO 371/10512 Loraine'den Curzon'a, 26 Ekim 1923.
5. PRO FO 371/10840/6390 Loraine'den Chamberlain'e, 11 Kasım 1925; age/3980 Loraine'den Chamberlain'e, 16 Haziran 1925.
6. PRO FO 371/10840/E6649 Loraine'den Chamberlain'e, 11 Kasım 1925; age/6185 Loraine'den Chamberlain'e, 10 Ekim 1925; ibid/6930 Loraine'den Chamberlain'e, 11 Kasım 1925; V. Sackville-West, *Passenger to Tehran*, 1926, s. 140.
7. Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase*, 1934, s. 148; Iran Taymurtash ile söyleşi, 5 Mayıs 1984; Waterfield, *Professional Diplomat*, s. 81, 138, Harvard'dan Loraine'e, 31 Aralık 1927.
8. Donald N. Wilbur, *Riza Shah Pahlavi*, Hicksville 1975, s. 86, 107, 227, 230; General Djam ile söyleşi, 13 Ocak 1988.
9. Avery, s. 292, 330.
10. Denis Wright, *The Persians amongst the English*, 1985, s. 214.

10. Orta Asya

1. Becker, s. 289; Zenkovsky, s. 238, 316; Maclean, s. 311, 334, 343; Lieutenant-Colonel P.T. Etherton, *In the Heart of Asia*, 1925, s. 170; son Bokhara emirinin damadı Profesör Nasrullah el-Terazi ile söyleşi, İstanbul, 26 Temmuz 1984.
2. Maclean, s. 343, 356; Joseph Castagne, *Les Basmatchis*, 1925, s. 48-51.
3. Leon B. Poullada, *Reform and Rebellion in Afghanistan 1919-1929*, s. 45, 113, 233; Gregorian, s. 228.
4. Gregorian, s. 239, 242; Poullada, s. 51, 60-63, Hint Naibi Sir H.C. Dobbs'dan, 9 Ocak 1921, M. Fouchet'in notu, 1924; Khalilullah Enayat Seraj ve Nancy Hatch Dupree, The KES Collection of Vintage Photographs, *Asia Society Afghanistan Council*, Occasional Papers, sayı. 17, ilkbahar 1979, passim.

11. Mısır Tabtının Çöküşü

Kral Faruk üzerine olan bölüm aşağıdakilerin yanı sıra kimliklerinin açıklanmasını istemeyen saray mensupları ve kralın akrabaları ile 1984-1988 arası yapılan görüşmelere dayalıdır.

1. Lieutenant-Colonel P.G. Elgood, *Egypt and the Army*, Oxford, 1924, s. 90-91.

2. Guerville, s. 136; PRO FO 141/620/5635 Sir William Brungate'den Sir R. Wingate'e, 3 Ekim 1917; Wingate'den Balfour'a, 18 Ekim 1917; AH 50/57 Prences Shivekiar'tan Abbas Hilmi'ye, 3 Julv 1922.
3. Kedourie, 1970, s. 87 Sir Milnes Cheetham'ın mektubu, Ağustos 1918; Cabinet du Grand Chambellan, *Protocole*, Le Caire, 1947.
4. Janice J. Terry, *The Wafd*, 1982, s. 75-76, 103.
5. PRO FO 371/4437 Ernest Scott'tan Curzon'a, 23 Nisan 1922; PRO FO 371/8961/3188, 4589 Allenby'den Curzon'a, 18 Mart, 23 Nisan 1923.
6. PRO FO 371/10022/9549 Clerk-Kerr'den Macdonald'a, 24 Ekim 1924.
7. Laurence Grafftey-Smith, Bright Levant, 1970, s. 100; Sir David Kelly, *The Ruling Few*, 1952, s. 226; PRO FO 141/482/338/25, Sir Miles Lampson'dan dışişleri bakanına, 1 Mart 1934.
8. Lord Killearn, *Diaries*, 1972, s. 60, entry for 13 Kasım 1935; Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt*, 1962, s. 135.
9. PRO FO 371/10022/9549 Clerk-Kerr'den Macdonald'a, 24 Ekim 1924; AH 123/11 Mayıs 1931 tarihli antlaşma.
10. Gabriel Fehmy Pasha, *Souvenirs*, 2 cilt, Le Caire 1935, II, s. 41, 87; Major C.S. Jervis, *Desert and Delta*, 1938, s. 107; PRO FO 141/482/338/20 Mr Payne "report on conversation with King Fouad", 11 Haziran 1934.
11. Barrie St Clair McBride, *Farouk of Egypt*, 1967, s. 68; Mansel Papers, Sir Ronald Campbell, "Note on H.M. King Farouk", tahminen 1950; General de Gaulle, *Salvation*, 1960, s. 61.
12. Charles Tripp, "Ali Mahir Pasha", (unpublished Ph.D. thesis, London 1984), s. 36, 66, 162, 301, 340, 356; Killearn, s. 59, entry for 6 Ekim 1935.
13. Major A.W. Samson, *I Spied Spies*, 1958, s. 94; McBride, s. 121-123; Terry, s. 251; Killearn, s. 213, entry for 4 Şubat 1942; George Bilainkin, *Cairo to Riyadh Diary*, 1950, s. 61.
14. Sir Edward Ford ile söyleşi, 1985; Edward Ford'un günlüğü, Ocak 1937.
15. Killearn, s. 276, 295, diaries for 3 Ocak, 19 Nisan 1944.
16. Freya Stark, *Dust in the Lion's Paw*, 1961, s. 56; Duncan Fallowell, "Brittle Glories", *Harpers & Queen*, Ocak 1987, s. 149; Ashraf Pahlavi, *Faces in the Mirror*, 1980, s. 56.
17. Killearn, s. 319, diary for 11 Şubat 1945; diary of Edward Ford, Ocak 1937.
18. Barbara Skelton, *Tears before Bedtime*, 1987, s. 63; Tripp, s. 279, 293; McBride, s. 199.

Yazılı Metin

1. Devlet arşivleri Kurumu (PRO) Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (FO) 371/4227, 4162, 5178, 6469, 6497, 6526, 6573, 7962, 7916, 7912, 7870, 9135, 10217, 5285, 8946, 6454, 5171, 5172, 5170, 10840, 6422, 6409, 10157, 7733, 4437, 7731, 12296, 8959, 8961, 8963, 10022, 10023, 10089, 11294 İstanbul'dan gönderiler 1908-24.
FO 881/7028, 60/522 Tahran'dan gönderi 1923-5 800/32, 33 Vambéry-Belgeleri
141/620, 726, 471, 684, 482 Kahire Genel Valiliği Yazışmaları Residency 1914-34.
2. Hidiv Abbas Hilmi'ye ait belgeler, Durham University (AH), Muhammed Ali Vakfı'nın izniyle kullanılmıştır.
AH 46, 50, 41, 67, 70, 84 ajan raporları ve muhtelif yazışmalar 1900-31
AH 120 ele geçirilen polis raporları, 1923-4
AH 133 Abbas Hilmi'nin anıları.
3. Edward Ford, "Journal of a journey up the Nile with H.M. King Farouk", 1937, Ford belgeleri.
4. Sir Ronald Campbell, "Note on H.M. King Farouk", c. 1950, Mansel belgeleri.

Kaynakça

Aksi takdirde belirtilmediği sürece tüm İngilizce kitaplar Londra, tüm Fransızca kitaplar Paris'te yayımlanmıştır.

- Abbott, G.F., *Turkey in Transition*, 1909.
- Abdullah, King, *Memoirs*, ed. Philip Graves, 1950, *My Memoirs Completed*, 1978.
- Abdul-Rahman, Emir, *The Life of*, 2 cilt, 1900.
- Abun-Nasir, Jamil M., *A History of the Maghrib*, ikinci baskı, Cambridge, 1975.
- Adamec, Ludwig W., *Afghanistan 1900-1923*, Berkeley, 1970.
- Adams, Francis, *The New Egypt*, 1893.
- Adle, Chahyar, Yahya Zoka işbirliğiyle, "Notes et documents sur la Photographie Iranienne et son Histoire", *Studia Iranica*, tom. 12, fasc. 32, 1983.
- Aga Khan, *The Memoirs*, 1955.
- Ahmad, Feroz, *The Young Turks*, Oxford, 1969.
- Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 1956.
- Algar, Hamid, *Religion and State in Iran*, Berkeley, 1969.
- Almana, Mohammed, *Arabia Unified*, 1980.
- Al-Sayyid Marsot, Lutfi, *Egypt under Cromer*, 1968.
- Ashmead-Bartlett, C., *The Passing of the Shereefian Empire*, 1910.
- Atasoy, Professor Dr Nurhan, "İstanbul Kütüphanesi Üniversitesi", *İstanbul Üniversitesi Belleten*, Temmuz 1977, sayı 5, s. 30-32, Kazim 1978, sayı 9, s. 243-245, Mart 1979, sayı 10, s. 16-17, Temmuz 1979, sayı 11, s. 30-32, Kazim 1979, sayı 12, s. 30-32.
- Aubin, Eugène, *Le Maroc d'Aujourd'hui*, 1904, *La Perse d'Aujourd'hui*, 1908.
- Avery, Peter, *Modern Iran*, 1964.
- Azan, Colonel, Paul, *L'Expédition de Fez*, 1924.
- Baer, Gabriel, *A History of Landownership in Modern Egypt*, 1962.
- Bailey, Lieutenant-Colonel F.M., *Mission to Tashkent*, 1946.
- Baker, Randall, *King Hussein and the Kingdom of the Hejaz*, 1979.
- Balfour, Hon. J.M., *Recent Happenings in Persia*, 1922.
- Baring, Maurice, *Letters from the Near East*, 1909.
- Bassett, James, *Persia, the Land of the Imams*, New York, 1886.
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movement of Iraq*, Princeton, 1978.
- Becker, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bokhara and Khiva 1865-1924*, Cambridge Mass., 1968.

- Benjamin, S.G.W., *Persia and the Persian Question*, 1887.
- Berggren, G., *Photographic Views of the Bosphorus and Constantinople*, Stockholm, 1984.
- Berque, Jacques, *Egypt, Imperialism and Revolution*, 1972.
- Blancard, Théodore, *Les Mauryennies*, 2 cilt, 1909.
- Blunt, W.S., *Gordon at Khartoum*, 1911; *Secret History of the British Occupation of Egypt*, 1907.
- Bosworth, Edmund ve Carole Hillenbrand (ed.), *Qajar Iran 1800-1925*, Edinburgh, 1984.
- Brown, Constantine, "The Tragicomic Exit of the Osmanli Dynasty", *Asia*, Haziran 1924, s. 449-453, 492-494.
- Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909*, 1910.
- Buisseret, Cte. Conrad de, *A la Cour de Fez*, Bruxelles, 1907.
- Busch, Burton Cooper, *Mudros to Lausanne, Britain's Frontier in Western Asia 1918-1923*, Albany, 1976.
- Butler, Alfred J., *Court Life in Egypt*, 1888.
- Caillard, Mabel, *A Life in Egypt*, 1935.
- Castagne, Joseph, *Les Basmachis*, 1925.
- Chennells, Miss, *Recollections of an Egyptian Princess*, 2 cilt, 1893.
- Chamberlain, M.E., "The Alexandria Massacres of 1882 and the British Occupation of Egypt", *Middle East Studies*, XII, 1977, s. 12-25.
- Clayton, Gilbert, *An Arabian Diary*, Berkeley, 1969.
- Cleveland, William R., *Islam against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Islamic Reform*, 1985.
- Colombe, Marcel, "Une Lettre d'un Prince Egyptien du XIXe Siècle au Sultan Abdul Aziz", *Orient*, V, 1958, s. 25-39.
- Crabitès, Pierre, *Ismail, the Malignant Khedive*, 1933.
- Curzon, Hon. George N., *Russia in Central Asia*, 1889; *Persia and the Persian Question*, 2 cilt, 1892; *Tales of Travel*, 1925.
- Davison, Roderic C., *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1963.
- Dawn, C.E., *From Ottomanism to Arabism*, Urbana, 1973.
- De Gaury, Gerald, *Arabia Phoenix*, 1946; *Three Kings in Baghdad*, 1961.
- De Leon, Edwin, *The Khedive's Egypt*, 1877.
- De Lorey, Eustache ve Douglas Sladen, *Queer Things about Persia*, 1907; *The Moon of the Fourteenth Night*, 1910.
- Dodds, Anna Bowman, *In the Palaces of the Sultan*, 1904.
- Dumont, Paul, *Mustafa Kemal*, Brüksel, 1983.

- Dupree, Nancy Hatch, "Behind the Veil in Afghanistan", *Asia*, Temmuz/Ağustos 1978, s. 10-15; "Early Twentieth-Century Afghan adaptations of European Architecture", *Art and Archaeology Research Papers*, II, Haziran 1977.
- Dyer, Gwynne, "The Turkish Armistice of 1918 I", *Middle East Studies*, VIII, 1972, s. 143-78.
- Elgood, Lieutenant-Colonel P.G., *Egypt and the Army*, Oxford, 1924.
- Eliot, Charles, *Turkey in Europe*, 1900.
- Eliot, Frances, *Diary of an Idle Woman in Constantinople*, 1893.
- Elliot, Sir Charles, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, 1922.
- Erskine, Mrs Steuart, *King Faisal of Iraq*, 1933.
- Etherton, Lieutenant-Colonel P.T., *In the Heart of Asia*, 1925.
- Farley, A., *The Decline of Turkey*, 1870.
- Fehmy Pasha, Gabriel, *Souvenirs*, 2 cilt, Cairo, 1935.
- Feuvrier, Dr, *Trois Ans à la Cour de Perse*, ikinci baskı, 1906.
- Findlay, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire 1789-1922*, Princeton, 1982.
- Franz-Joseph, *Kaiser, Briefe. . . an Kaiserin Elizabeth*, 2 cilt, Wien-Munchen, 1966.
- Freemantle, Anne, *Loyal Enemy*, 1938.
- Fromentin, Eugène de, *Voyage en Egypte*, 1935.
- Furlonge, Geoffrey, *Palestine is my Country: The Story of Musa Alami*, 1969.
- Gallenga, A., *Two Years of the Eastern Question*, 2 cilt, 1877.
- Ganiage, Jean, *L'Expansion Coloniale de la France sous la Troisième République*, 1968.
- Gilbert, Martin, *Sir Horace Rumbold*, 1973.
- Gordon, General Sir T.E., *Persia Revisited*, 1896.
- Grafftey-Smith, Laurence, *Bright Levant*, 1970.
- Graham-Brown, Sarah, "Snapshots for a Sultan", *The Middle East*, Ağustos 1984, s. 45-54.
- Grand Chambellan, Cabinet du, *Protocole*, Kahire, 1947.
- Grant, A.H., "A Winter at the Court of an Absolute Monarch", *Blackwoods Magazine*, CLXXX, Kasım 1906, s. 587-612.
- Gray, John, *At the Court of the Amir*, 1895.
- Gregorian, Vartan, *The Emergence of Modern Afghanistan*, Stanford, 1969.
- Grey, Hon. Mrs William, *Journal of a Visit to Egypt, Constantinople etc.*, 1869.
- Griffiths, M.A., "The Reorganisation of the Ottoman Army under Abdul Hamid II 1880-1897"(yayımlanmamış doktora tezi), UCLA, 1966.
- Guerville, A. B. de, *New Egypt*, 1905.

- Haidar, Princes Musbah, *Arabesque*, 1946.
- Hanoum, Leila, *Le Harem Impérial et les Sultanes au XIXe Siècle*, 1925.
- Hamilton, Angus B., *Afghanistan*, 1906.
- Harris, Walter B., *The Land of an African Sultan*, 1889.
- Hirszowicz, L., "The Sultan and the Khedive 1892-1908", *Middle East Studies*, VII-I, 1972, s. 285-301.
- Holdsworth, Mary, *Turkestan in the Nineteenth Century*, Oxford, 1959.
- Holt, P.M. (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, 1968.
- Hone, J.M. ve Page L. Dickinson, *Persia in Revolution*, 1910.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford, 1970; *The Emergence of the Modern Middle East*, 1981; *Europe and the Middle East*, 1981.
- Hunter, F. Robert, *Egypt under the Khedives*, Pittsburgh, 1984.
- Ironside, Major-General Sir Edmund, *Diaries*, 1972.
- Izzedine, M., "Le palais sous les deux derniers Sultans, Mehmet V Reşad et Mehmet VI Vahdeddine", *Revue de l'Ecole Nationale des Langues Orientales*, 1965, s. 175-98.
- Jarvis, C.S., *Desert and Delta*, 1938.
- Kalmykov, Andrew D., *The Memoirs of a Russian Diplomat*, New Haven, 1971.
- Kâmil Pasha, Mustafa, *Lettres Egyptiennes*, tarih yok.
- Kazemazadeh, Firuz N., *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, New Haven, 1968.
- Keddie, Nikki, *Roots of Revolution*, 1981; *Sayyid Jamal al-din 'al-Afghani'*, Los Angeles, 1972.
- Kedourie, Etie, *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies*, 1970; *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, 1974; *In the Anglo-Arab Labyrinth*, Cambridge, 1976.
- Kelly, Sir David, *The Ruling Few*, 1952.
- Kemal Bey, İsmail, *Memoirs*, 1920.
- Kent, Marian (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, 1984.
- Khadduri, Majid, "Aziz Ah Al-Masri and the Arab Nationalist Movement", *St. Anthony's Papers, Middle East Affairs*, 1965, s. 140-163.
- Kinross, Lord, *Ataturk: The Rebirth of a Nation*, 1964.
- Kirkbride, Sir Alec, *A Crackle of Thorns*, 1956.
- Klieman, Aaron S., *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, Baltimore, 1970.
- La Martiniere, H.M.P. de, *Morocco*, 1889.
- Lambton, Ann K.S., *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, 1980.

- Larcher, Cdt. M., *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, 1926.
- Leared, Arthur M., *Morocco and the Moors*, ikinci baskı, 1891.
- Lewis, Bernard, *The Evolution of Modern Turkey*, 1960.
- Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, Annapolis, 1928.
- Lloyd, Lord, *Egypt since Cromer*, 2 cilt, 1933-4.
- Longrigg, Stephen, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925; *Iraq 1900-1950*, 1953; *Oil in the Middle East*, 1964.
- Lott, Emmeline, *Harem Life in Egypt and Constantinople*, 2 cilt, 1866.
- Luke, Sir Harry, *Cities and Men*, 3 cilt, 1953-4.
- Lyautey, Pierre, *Lyautey l'Africain*, 4 cilt. 1953-7.
- Maclean, Fitzroy, *A Person from England*, 1984.
- Macro, Eric, *Yemen and the Western World*, 1968.
- Magnus, Philip, *Kitchener*, 1958.
- Marlowe, John, *Cromer in Egypt*, 1970; *Spoiling the Egyptians*, 1974.
- Martin, Frank A., *Under the Absolute Amir*, 1907.
- Maurois, Andre, *Marshal Lyautey*, 1931.
- McCoan, J.E., *Egypt as it is*, New York, 1877.
- Meakin, Budgett, *The Moorish Empire*, 1899.
- Mezcher, Helmut, *Imperial Quest for Oil, Iraq 1910-1928*, Oxford, 1976.
- Midhat, Ali Haidar, *The Life of Midhat Pasha*, 1903.
- Miege, Jean, *Le Maroc et l'Europe*, 4 cilt, 1961-3.
- Mismer, Charles, *Souvenirs du Monde Mussulman*, 1892.
- Moore, Frederick, *The Passing of Morocco*, 1908.
- Mortimer, Edward, *Faith and Power*, 1982.
- Moser, Henri, *A Travers l'Asie Centrale*, 1885.
- Mousa, Suleiman, *T.E. Lawrence: An Arab View*, 1966; "A Matter of Principle: King Hussein of the Hejaz and the Arabs of Palestine", *International Journal of Middle East Studies*, Eylül 1978, s. 183-194.
- Muller, Mrs Max, *Letters from Constantinople*, 1897.
- Nicolson, Harold, *Lord Carnock*, 1930; *Curzon: the Last Phase*, 1934.
- Nizam al-Mulk, *The Book of Government or Rules for Kings*, 1978.
- Olufsen, Emil, *The Emir of Bokhara and his People*, Copenhagen 1907.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, 1983.
- Piemontese, Angelo M. "The Photograph Album of the Italian Diplomatic Mission to Persia (Summer 1862)", *East-West*, New Series, Vol. XXII, Sayı 3-4, Eylül-Aralık 1972.
- Porch, Douglas, *The Conquest of Morocco*, New York, 1983.

- Pouilada, Leon B., *Reform and Rebellion in Afghanistan 1919-1929*, 1973.
- Ribeyre, Félix, *Voyage de Sa Majesté l'Impératrice en Corse et en Orient*, 1870.
- Robinson, Ronald ve John Gallagher, Alice Denny ile beraber, *Africa and the Victorians*, 1961.
- Rush, Alan, *Al-Sabah*, 1987.
- Russell, W.H., *A Diary in the East during the Tour of the Prince and Princess of Wales*, 1869; *The Prince of Wales's Tour*, 1877.
- Ryan, Sir Andrew, *The Last of the Dragomans*, 1951.
- Saray, Mehmet, "The Russian Conquest of Central Asia", *Central Asian Survey*, I, 2/3 Kasım 1982, s. 1-30.
- Scham, Alan, *Lyautey in Morocco*, Berkeley, 1970.
- Schölch, Alexander, *Egypt for the Egyptians*, Oxford, 1981.
- Seraj, Khalilullah Enayat ve Nancy Hatch Dupree, "The KES Collection of Vintage Photographs", *Asia Society, Afghanistan Council, Occasional Papers*, No. 17, Spring 1979.
- Shorawi, Hoda, *Harem Years*, 1986.
- Shorrock, William I., *French Imperialism in the Middle East*, Madison, 1976.
- Shuster, W. Morgan, *The Strangling of Persia*, 1912.
- Sinderson, Sir Harry, *Ten Thousand and One Nights*, 1973.
- Smida, Mougi, *Khereddine*, Tunus, 1970.
- Smith, Colin L., *The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1891*, 1957.
- Smith, Michael Llewelyn, *Ionian Vision, Greece and Asia Minor*, 1973.
- Spry, William J.J., *Life on the Bosphorus*, 1891.
- Stitt, George, *A Prince of Arabia*, 1948.
- Storrs, Ronald, *Orientalisms*, 1943 baskısı.
- Tarbutsh, Mohammed A., *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, 1982.
- Tcharykov, N.V., *Glimpses of High Politics through War and Peace*, 1931.
- Terry, Janice J., *The Wafd*, 1982.
- Thorossian, H., *Histoire de l'Arménie et du Peuple Arménien*, 1957.
- Tignor, Robert, *Modernisation and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914*, Princeton, 1966.
- Toledano, Edward J., "The Imperial Eunuchs of Istanbul: from Africa to the Heart of Islam", *Middle East Studies*, XX, 3 Temmuz 1984.
- Toledano, Ehad, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression 1840-1890*, Princeton, 1982.

- Tugay, Emine Foat, *Three Centuries: Chronicles of Family Life in Turkey and Egypt*, 1960.
- Tripp, Charles, "Ali Mahir Pasha" (unpublished Ph.D. thesis), London, 1984.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1968.
- Tuğlacı, Pars, *The Ottoman Palace Women*, İstanbul, 1985.
- Vambéry, Arminius, *Sketches of Central Asia*, 1868; *The Story of my Struggles*, 2 cilt, 1904; "Personal Recollections of Abdul Hamid and His Court", *Nineteenth Century and After*, Haziran 1909, CCCLXXXVIII.
- Veyre, Gabriel, *Au Maroc dans l'Intimité du Sultan*, 1904.
- Vivian, Herbert, *Tunisia and the Modern Barbary Pirates*, 1899.
- Waterfield, Gordon, *Layard of Nineveh*, 1963; *Professional Diplomat*, 1973.
- Waugh, Sir T., *Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*, 1930.
- Weber, Frank G., *Eagles on the Crescent*, 1970.
- Wilbur, Donald N., *Riza Shah Pahlavi*, Hicksville, 1975.
- William, Crown Prince of Germany, *Memoirs*, 1921.
- Wills, C.J., *In the Land of the Lion and the Sun*, 1883.
- Wilson, Mary Christian, "King Abdullah of Jordan: A Political Biography"(yayınlanmamış doktora tezi), Oxford, 1984.
- Winstone, H.V.F., *Gertrude Bell*, 1980 baskısı.
- Wolff, Sir Henry Drummond, *Rambling Recollections*, 2 cilt, 1908.
- Woods, Sir Henry F., *Spun yarn from the Strands of a Sailor's Life*, 2 cilt, 1924.
- Wright, Sir Denis, *The English amongst the Persians*, 1977; *The Persians amongst the English*, 1985.
- Yakınları, *Khedives and Pashas*, 1884.
- Zeine, Zeine N., *The Struggle for Arab Independence*, Beyrut, 1960.
- Zenkowsky, Serge, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard, 1960.
- Ziadeh, N.A., *The Sanusiyyah*, Leiden, 1958.

Fotoğraf Listesi

Bu liste fotoğrafın kaynağını ve biliniyorsa parantez içinde fotoğrafçının adını belirtmektedir.

Giriş: Süveyş Kanalı'nın Açılışı

1. Süveyş Kanalı'nın açılışında Şeref Tribünü. Association des Amis du Souvenir de Ferdinand de Lesseps et du Canal de Suez (W. Hammerschmidt).
2. Hidiv İsmail. Kraliyet Arşivi, Windsor.
3. Avusturya imparatorunun yatı kanaldan geçerken. Association des Amis du Souvenir de Ferdinand de Lesseps et du Canal de Suez.

1. Padişahım Çok Yaşas!

1. II. Abdülhamit. Askeri Müze, Kahire.
2. İstanbul Panoraması. Royal Geographical Society (Abdullah Frères).
3. Dolmabahçe Sarayı. Deutsches Archaeologisches Institut Istanbul (DAII) (Sebah ve Joailler).
4. Dolmabahçe Sarayı'nın taht salonu. (Sebah ve Joailler).
5. Dolmabahçe Sarayı'nda sultanın banyosu. DAII (Berggren).
6. Ömer Paşa. C. Gülersoy Koleksiyonu.
7. Sultan Abdülaziz. Royal Archives, Windsor.
8. Beylerbeyi Sarayı. DAII (Abdullah Frères).
9. Beylerbeyi Sarayı'nın merdivenleri. DAII (Sebah ve Joailler).
10. Sultanın cücesi. Askeri Müze, Kahire.
11. Mithat Paşa. Askeri Müze, Kahire.
12. V. Murat. Sutherland Papers, Stafford County Record Office.
13. Yıldız Sarayı'nda bir park. DAII (Berggren).
14. Yıldız Sarayı'nda bir salon. DAII (Sebah ve Joailler).
15. Şale Köşkü'ndeki yemek salonu. Yıldız Koleksiyonu.
16. Saray Kütüphanesi. Yıldız Koleksiyonu.
17. Şale Köşkü'ndeki tören salonu. Yıldız Koleksiyonu.
18. Alay Töreni. Yıldız Koleksiyonu.
19. Kayzerin 1889'da ziyareti sırasında Yıldız Sarayı'nda düzenlenen Selamlık töreni. Brinsley Ford Koleksiyonu.
20. Abdülhamit 1908'de Selamlık törenine giderken. Prens O.N. Osmanoğlu Koleksiyonu.
21. V. Mehmet. C. Gülersoy Koleksiyonu.
22. V. Mehmet 1911'de Selanik'te. Taha Toros Koleksiyonu.

23. Mekke'de "Mahmal". Imperial War Museum (IWM).
24. Kuveyt Şeyhi, Şeyh Mübarek el Sabah akraba ve muhafızlarıyla. India Office Library (IOL).
25. Göçebe Aşiretler Okulu'ndan öğrenciler. British Library (Abdullah Frères).
26. Bir Osmanlı Prensi. Yıldız Koleksiyonu (Kargopoulo).
27. Ahmet Nihat Efendi ve oğlu Ali Vasip. Prens Osman Vassib Koleksiyonu.
28. Naciye Sultan ve Enver Paşa. Mahpeyker Enver Koleksiyonu.

2. Hidivler ve Paşalar

1. Hidiv Tevfik. Badral-Hajj Koleksiyonu.
2. Abdine Sarayı. Kâmilîya Books (Zangaki).
3. Abidin Sarayı yemek salnu. Özel koleksiyon (Kerop).
4. Gezireh Sarayı bahçesinde. Kâmilîya Books (P.Sebah).
5. Ras el-Tin Sarayı, İskenderiye. National Army Museum.
6. Şerif Paşa. A. Sabit Koleksiyonu.
7. Sayid Cemalleddin "al-Afgani". Beit al-Umma.
8. Arabi Paşa. Badr al-Hajj Koleksiyonu.
9. İskenderiye'deki Place des Consul'un 1882'de İngiliz bombardımanı öncesi görünüşü. Kâmilîya Books (Bontils).
10. Bombardıman sonrası İskenderiye. Kâmilîya Books.
11. General Gordon. Mansell Koleksiyonu.
12. Hidiv Abbas Hilmi. Durham University, Sudan Arşivi.
13. Yüzbaşı Mustafa Paşa Fehmi ve Prens Hasan Tosun. Prens Aziz Toussoun Koleksiyonu.
14. Asyut-Girge hattının açılışı. Muhammed Ali Vakfı.
15. Boğaziçi'nde Beykoz'daki hidivin kasrı. Soci  t   de G  ographie Fran  aise.
16. Koşan uşaklar veya seyisler. Kâmilîya Books.
17. Yasama Meclisi'nin açılışı. Mohammed Ali Foundation.
18. Hidiv Abbas Hilmi ile Kral V. George'un Port Said'deki buluşması. Royal Commonwealth Society.
19. Krali  e Mary ve sadrazam. Royal Commonwealth Society.

3. Beyler ve Sultanlar

1. Bardo Sarayı, Tunis. Sirot-Angel Koleksiyonu.
2. Tunus Beyi Ali. Roger Viollet (Albert).
3. Bey al-Mahalla bir prensle. Sirot-Angel Koleksiyonu. Universal Photos.
4. Fransız Cumhurbaşkanı Loubet'in Tunus Beyi Muhammed el-Hadi'yi ziyareti. Biblioth  que Nationale.
5. Muhammed en-Nasır, Tunus beyi ve bakanları. Soci  t   de G  ographie Fran  aise.

6. Sidi Muhammed el-Habib'in Fransız Cumhurbaşkanı Millerand'ı Paris'te ziyareti. Roger Viollet.
7. Tunus Beyi Ahmet Paşa. Tunus Kralı Reşat'ın Koleksiyonu.
8. Mevlay Abdülaziz. Royal Palace, Rabat.
9. Mevlay Hafid. Royal Palace, Rabat.
10. Mevlay Yusuf. Hasna Dauda Koleksiyonu.
11. Mevlay Yusuf seyahatte. Roger Viollet.
12. V. Muhammed ve oğlu Veliht Prens Hasan, Paris Camii'ni ziyaret ederken. Roger Viollet.
13. V. Muhammed ve Veliht Prens Hasan cuma namazına giderken. Roger Viollet.
14. V. Muhammed. Hasna Dauda Koleksiyonu.
15. V. Muhammed, Veliht Prens Hasan ve Mevlay Hasan bir sünnet düğününde. Archives de l'Ambassade de France, Rabat.

4. Şahlar ve Mollalar

1. Nasîreddin Şah Gülistan Sarayı'nda tavuskuşu tahtının önünde. Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution (Sevruguin).
2. Nasîreddin Şah avda. Freer Sanat Galerisi, Smithsonian Institution (Sevruguin).
3. Muzaffer al-din danışmanlarıyla, 1862. Bihlioteca Nazionale Marciana, Venice (Luigi Montalbano).
4. Şahın kampı. Société de Géographie Française (Dr Feuvrier).
5. Gülistan Sarayı'nın avlusu. Metropolitan Sanat Müzesi, Charles Wilkinson armağanı (Luigi Pesce).
6. Enderun'da *habga*, yani hanımlara ait uyuma binası. Société de Géographie Française (Dr Feuvrier).
7. Gülistan Sarayı'nda Selam Töreni. Freer Gallery of Art, Smithsonian Enstitüsü (Sevruguin).
8. Gülistan Sarayı'ndaki müze. Freer Gallery of Art, Smithsonian Enstitüsü (Sevruguin).
9. Grup Hatfield House'da. Kraliyet Arşivi, Windsor.
10. Aziz as-Sultan. Edinburgh University Library.
11. Mirza Muhammed Rıza. Edward G. Browne, The Persian Revolution of 1905-9, 1910.
12. Muzaffereddin Şah. Kraliyet Arşivi. Windsor.
13. Şah ve VII. Edward. Kraliyet Arşivi. Windsor.
14. İlk meclisin mebusları. Edward G. Browne. 1905-9, 1910 İran Devrimi.
15. Muhammed Ali Şah. Özel koleksiyon.

16. Kazak Tugayı. W. Morgan Shuster, The Strangling of Persia, 1912.
17. Türkmen reislerin kafaları. W. Morgan Shuster. The Strangling of Persia, 1912.
18. Sultan Ahmet Şah. Roger Viollet.
19. Kutsal bir sarayda Selam Töreni. Kaçar hanedanı koleksiyonu.

5. Hanlar ve Emirler

1. Abdülhadad, Buhara Emiri. Archives Photographiques (Paul Nadar).
2. Semerkand eşrafından bir zat. Musée de l'Homme, Paris.
3. Muhammed Rahim, Hive Hanı. Franz von Schwarz. Türkistan, Berlin, 1900.
4. Buhara emirinin tahtı. National Museum. Copenhagen (Olufsen).
5. Buhara kale kapısı. Société de Géographie Française. La Baume-Pluvinel.
6. Afganistan Emiri Şer Ali Hindistan Genel Valisi Ambala'ya ziyaretinde (Mart 1896) İngiliz subaylarıyla. India Office Library.
7. Afganistan Emiri Abdülrahman Hindistan genel valisini Rawalpindi'de ziyarette, Mart 1885. India Office Library.
8. Emir Habibullah teftişte. Khalillullah Enayat Seraj Koleksiyonu (KES).
9. Emir Habibullah bir av seferinde. KES
10. Serdar Enayatullah'ın düğünü. KES.
11. Mahmut Bey Tarzi kızı ve torunuyla. KES.
12. skoç elbiseleriyle bir Afgan prensi. KES.

6. Haremler

1. Çırağan Sarayı'nda hareme giden koridor. Galerie Texbraun.
2. İran Sarayı'ndan prensler ve harem ağaları. Bibhoteca Nazionale Marciana, Venice (Luigi Montalbone).
3. Bir harem ağası ile prensesler. Muhammed Ali Vakfı.
4. Prens Nimet Muhtar ve harem ağası. Özel koleksiyon.
5. Osmanlı hareminden bir hanım. Royal Archives, Windsor (H. Quaa).
6. Mehmet Nazım Efendi ve kız kardeşleri. Prens M. Nazım Koleksiyonu.
7. Son Osmanlı sultanının eşi Nevzut. Milliyet.
8. Süleyman Efendi'nin eşleri. R. Eldem Koleksiyonu.
9. İnge Hanım. Manyal Palace Museum.
10. Prens Şafak Nur. Özel koleksiyon.
11. Sultan Melek. Özel koleksiyon.
12. Prens Nazlı Fazıl. Sutherland papers, Stafford County Record Office.
13. Hidiv İsmail'in ailesi. Özel koleksiyon.
14. Melike Cihan. Prens Hamid Kaçar Koleksiyonu.
15. Hidiv Tevfik, eşi ve çocuklarıyla. Dar el-Hilal.
16. Afganistan Emiri Habibullah on dört surati ile birlikte. KES.

7. Osmanlıların Sonu

1. II. Abdülmecit. Nedjla Germann Koleksiyonu.
2. Kasino önünde grup fotoğrafı. Askeri Muze İstanbul (henceforward AMI).
3. Niedermayer Keşif Heyeti, Kabil. AMI.
4. Kayser, şeyhülislamı selamlıyor. IWM.
5. İmparator ile sultan Sirkeci garından ayrılırken. C. Gülersoy Koleksiyonu.
6. Habsburg, Bourbon ve Osmanlı. C. Gülersoy Koleksiyonu.
7. Seyyid Muhammed İdris el-Senussi. Windsor Kraliyet Arşivleri.
8. Osman Fuat Efendi. Nedjla Germann Koleksiyonu.
9. Şerif Hüseyin'in Şerif ve Mekke Emiri olmasının ilanı. Kraliyet Sarayı, Amman.
10. Grup Cidde'de. IWM.
11. Emir Faysal Fransız subaylar. Royal Palace, Amman (Section Photographique de l'Armée Française).
12. Nuri el-Said. IWM.
13. Sultan, imparatorluğun altın üst düzey subaylarını kabul ederken. Özel koleksiyon.
14. İtilaf Devletleri savaş gemileri Boğaziçi'nde. IWM.
15. Mustafa Kemal Paşa. Milliyet.
16. Abdülmecid Efendi ve oğlu Ömer Faruk'un bir Türk Ocağı'na ziyaretleri, 1920. C. Gülersoy Koleksiyonu.
17. Galatasaray Mektebi-i Sultanisi'ndeki prensler. Prens Osman Vassib Koleksiyonu.
18. VI. Mehmet'in Malta'ya varışı. *Hürriyet*.
19. Cemal Paşa, Afganistan Kralı Emanullah ile birlikte. KES.
20. Osmanlı eski Yemen valisi Mahmut Nedim Bey. E.F. Jacob, *Kings of the Arabs*, 1926.

8. Arap Kralları

1. Ürdün Emiri Abdullah, 1942. IWM (Cecil Beaton).
2. Emir Abdullah Kudüs'te. IWM.
3. Amman'daki toplantı. IWM (G.E.Matson).
4. Kraliyet Sarayı Salonu. IWM (Cecil Beaton).
5. Gertrude Bell ile evinde, 1920. University of Newcastle (Gertrude Bell).
6. Emir Faysal'ın Irak Kralı olarak tahta çıkışı. St Antony's College, Oxford (Kerim).
7. Alward petrol rafinesinin açılış töreni. BP Arşivleri.
8. Kral I. Faysal, Esperia adlı gemide. Lody Cordahi Koleksiyonu (Pianchi).
9. Kral Gazi. Badr al-Hajj Koleksiyonu (J.S. Hoory).
10. Kral II. Faysal tahtında, 1942. IWM (Cecil Beaton).

11. Kral II. Faysal, Kasr-ı Zuhur'un önünde, 1942. IWM (Cecil Beaton).
12. Kral II. Faysal, Naib Abdullilah ile birlikte, 1942. IWM (Cecil Beaton).
13. Kraliyet Haritihiya Avı'nın ilk toplantısı. Royal Geographical Society.
14. Hicazlı Kral Hüseyin'in Şunat Nimrin, Ürdün'de halife ilan edilişi. EMI Pathe.
15. Eski Hicaz Kralı Ali, Kerim Tabet ile. Özel koleksiyon.
16. Kralı bekleyiş, Riyad, 1937. Steineke Aramco Koleksiyonu.
17. Hail'deki kabul salonu, 1914. University of Newcastle (Gertrude Bell).
18. Krallık sarayı avlusu. Royal Geographical Society (Gerald de Gaury).
19. Kral Abdülaziz ve Kerim Tabet, 1945. Özel koleksiyon.
20. Emir Suud'un Kuveyt liderini ziyareti, 1944. H.W.Y.P. Dickson Koleksiyonu.
21. Kuveyt lideri çöldeki bir görüşmede, 1939. Gerald de Gaury Koleksiyonu (Gerald de Gaury).
22. Hindistan valisinin Muskat ziyareti. Hardinge Papers, Kent County Archives.
23. Sayyid Faysal bin Turki ve oğlu Sayyid Timur bin Faysal. Özel koleksiyon.

9. Peblevilerin Yükselişi

1. Rıza Şah ve Başbakanı Cem. General Djam Koleksiyonu.
2. Rus Kazaklarının ve Bengal Süvarilerinin İsfahan'daki bir resmi geçidi, 1916. IWM.
3. Ahmet Şah ve Rıza Han. Kaçar hanedanı koleksiyonu.
4. Rıza Şah taç giyme töreninde, 16 Aralık 1925. Barnaby's Picture Library.
5. Ağa Han. Özel koleksiyon. (Vandyk).
6. Muhammed Rıza saray erkânıyla. General Djam Koleksiyonu.
7. Rıza Şah bir kız okulu ziyaretinde. General Djam Koleksiyonu.
8. Rıza Şah sürgünde. General Djam Koleksiyonu.
9. Muhammed Rıza Şah ve ilk eşi Fevziye. IWM (Cecil Beaton).

10. Orta Asya

1. Kral Emanullah, Paktya aşireti kıyafetiyle. KES.
2. Seyid Mir Alim Han, son Buhara emiri. Professor Terazi Koleksiyonu.
3. Enver Paşa ve Naciye Sultan 1920'de Berlin'de. Mahpeyker Enver Koleksiyonu.
4. Serdar Emanullah ve kız kardeşleri, 1918. KES.
5. Kıyafet balosu, 1925. KES.
6. İngiltere'ye Afgan devlet ziyareti, 1928. Royal Archives, Windsor.
7. Tarzi kardeşleri, 1925. KES.
8. Habibullah Gazi. KES.
9. Loya Cırgah'taki milletvekilleri, 1928. KES.
10. Kral Zahir Şah. Prenses Miriam Koleksiyonu.

11. Mısır Tabtının Çöküşü

1. Kral Faruk. Sir Edward Ford Koleksiyonu (Riad Chehata).
2. Safiye Zaglul. Beit al-Umma.
3. Adli Yeğen Paşa. Mrs Zülfikar-Mohsen Koleksiyonu.
4. Kral Fuat, prens ve bakanlarla. Al-Ahram. (Riad Chehata).
5. Hilafet Konferansı, Kahire, 1926. Roger Viollet.
6. Kral Faruk'un parlamentoda resmen kral ilan edilişi. Popperfoto.
7. Kral Faruk'un tahta çıkış töreninde bulunan hanımlar ve diplomatlar. Popperfoto.
8. Kral Faruk ve ev halkı. Sir Edward Ford Koleksiyonu (Edward Ford).
9. Kral Faruk'un düğün ziyafeti. Muhammed Ali Vakfı.
10. İran veliaht prensi şerefine verilen ziyafet. Popperfoto.
11. Kraliçe Nazlı. Mohammed Ali Foundation. (Albani).
12. Prens Muhammed Ali. IWM. (Cecil Beaton).
13. Kraliçe Feride. Özel koleksiyon. (Riad Chehata).
14. Kraliçe Feride, üniformasıyla. Özel koleksiyon. (Riad Chehata).
15. Kral Faruk'un kız kardeşleri. Sir Edward Ford Koleksiyonu. (Edward Ford).
16. İran İmparatoriçesi Fevziye. General Djam Koleksiyonu.
17. Nebile Ayşe Hassan ve öğretmeni Miss Machray. Özel koleksiyon.
18. Prenses Nimet Muhtar ve Prenses Hatice Abbas Halim. Özel koleksiyon.
19. Ecdatlar Galerisi, Şivekâr Sarayı, Kahire. Gaston d'Angélis Koleksiyonu.
20. Kahire'de balo. Özel koleksiyon. (Servatch).
21. Kral Faruk avda. Max Rodenbeck Koleksiyonu.
22. Kral Faruk, İtalya Kralı III. Victor Emmanuel'i İskenderiye'de karşılarken, 1946. Max Rodenbeck Koleksiyonu.
23. Altın Salon, Mânıyal'da saray erkânı. Manyal. IWM (Cecil Beaton).

DİZİN

- I. Faysal, 211, 229, 243, 277
- II. Abdülhamit (Osmanlı Padişahı),
9, 10, 22, 24-29, 32, 35-37, 40-
42, 44, 46, 68, 72, 112, 118, 148,
151, 154, 162, 169, 176, 180,
185, 196, 204, 206, 283
- II. Faysal, 200, 203-206, 209, 211-
213, 214, 216
- II. Nikola (Rus çarı), 38, 126, 134,
271, 283
- III. Alexander (Rus Çarı), 134
- V. Mehmet Reşat, 10, 41-43, 45, 51,
80, 154, 155, 156, 184, 187, 188
- V. Muhammed (Fas kralı), 98-102
- V. Murat (Osmanlı padişahı), 10, 21,
22, 23, 50, 163, 174, 188
- Abbas Hilmi (Mısır Hidivi), 47, 50,
55, 72, 73, 75-77, 80-83, 148,
165, 171, 178, 204, 229, 253,
254, 257, 267, 268, 289, 290,
297, 298, 307
- Abdülahad, 128, 133, 134
- Abdülaziz (Osmanlı padişahı), 6, 10,
14, 17-22, 25, 39, 52, 91, 93-96,
102, 111, 118, 162, 163, 219,
222, 223, 225
- Abdülaziz el-Suud (Suudi Arabistan
kralı), 216, 218, 220, 223, 225,
273, 283
- Abdülillah (Irak Naibi), 214
- Abdülkerim, 188, 196
- Abdullah (Transüdü'n kralı), 15
- Abdurrahman (Afganistan Emiri),
137-139, 144, 145
- Abid, Mehmet, 188, 196
- Adli Yeğen Paşa, 256
- Ağa Han, 76, 195, 228, 234
- Ahmed (İran Şahı), 125, 127
- Ahmet Nihat Efendi, 50
- Ahmet Paşa, (Tunus Beyi) 5, 84-90,
91
- Ali (Hicaz kralı), 211, 218
- Ali (Tunus Beyi), 86
- Ali Paşa, 14, 19, 55
- Aliye (Irak kraliçesi), 211
- Arabi Paşa, 54, 56, 63, 69, 87, 157,
160
- Arap isyanı, 176

- Aziz Ali el-Masri, 44, 177, 280
 Azzam Paşa, 183
 Bekir Sıtkı, 211
 Bell, Gertrude, 202, 207, 209, 295, 305, 310, 311
 Burhanettin Efendi, 35
 Cafer Paşa, 206
 Cemal Paşa, 52, 169, 170, 193
 Cemaleddin al-Afgani, Seyyid Şeyh Ahmet el-Cebir, 26, 223
 Churchill, Winston, 201, 203, 205, 271, 295
 Cox, Sir Percy, 205, 208, 293, 296
 Damat Ferit, 184, 189
 Ebu Himara, 94
 el-Bekri, Nesib, 178
 el-Glaoui, 94, 102
 Emanullah (Irak kralı), 193, 240, 243-246, 249-251
 Emine Sultan, 81, 160, 164
 Emir Abdülkadir, 5
 Emir Yakup, 137
 Enver Paşa, 45, 51, 52, 171, 178, 187, 241, 242, 243
 Eugenie (Fransa İmparatoriçesi), 2, 4, 19, 152, 154
 Faruk, Ömer, 10, 186, 190, 191
 Fatiha (Mısır kraliçesi), 272
 Feride (Mısır kraliçesi), 264, 270, 273, 274, 277
 Fevziye (İran imparatoriçesi), 237, 238, 265, 272, 273
 Ford, Edward, 263, 268, 297, 298, 312
 Francis Joseph, Avusturya imparatoru, 35, 59
 Fuat (Mısır kralı), 73, 165, 254-259, 261, 262, 264, 266, 268, 272, 275
 Fuat Paşa, 6, 17, 162
 Gazi (Irak kralı), 209, 211, 261
 Gazi Osman Paşa, 35
 General Gordon, 64, 65, 307
 General Kauffmann, 129
 Gorst, El-don, 83
 Habibullah (Afganistan emiri), 141-145, 166, 251
 Hasan (Fas kralı), 90, 161
 Hasan Halid Ebulhüda, 203
 Hasan Naşit Paşa, 257
 Hayreddin, 85
 Hoşyar Kadın Efendi (Hidive Anne), 60, 155, 163, 164
 Hüseyin (Hicaz kralı), 177, 182, 200, 203, 216, 217, 218
 Hüseyin Kâmil (Mısır Sultanı), 55, 159, 253, 254
 Ironside, General Edmund, 231, 296, 302
 İdris el-Senussi (Libya kralı), 262
 İnge Hanım, 157
 İsmail (Mısır Hidivi), 2-4, 7, 18, 20, 25, 56, 58, 60, 64-69, 81, 114, 151, 155, 158, 159, 161-163, 234, 254, 270, 273, 275
 İsmail Sıddık, 64
 İzzet Paşa, 27, 180
 Jön Türkler, 20, 37, 38, 40, 44, 52, 83, 135, 148, 169
 Kâmil Paşa, 45, 47, 80, 82
 Karabekir, Kazım, 187
 Kemal Bey, İsmail, 26
 Kemal, Mustafa (Atatürk), 40, 44, 183, 185, 187-193, 195, 196, 231, 233, 237, 241-243, 259, 280, 294, 300, 310
 Kitchener Lord, 73, 76, 79, 80, 83, 160, 179
 Kraliçe Viktorya, 68

- Lampson, Sir Miles, 264, 265, 267, 271, 276, 277
- Lawrence, T.E., 178, 182, 202, 208
- Lesseps, Ferdinand de, 4
- Lyautey, Pierre, 101, 291, 303, 304
- Maclean, Kaid, 90, 93
- Mahir Paşa, 263
- Mehdi, El (Muhammed Ahmed), 65
- Melike Cihan, 160, 163
- Mevlay Yusuf (Fas Sultani), 96, 97, 101, 102
- Mirza Hüseyin Han, 106
- Mithat Paşa, 19, 22, 25
- Mohammerah Şeyhi Hazal, 207
- Mübarek el-Sabah (Kuveyt şeyhi), 47
- Müderriş, Seyyid Hasan, 233
- Muhammed Ali (İran şahı), 122, 160, 164
- Muhammed Ali (Mısır prensi), 55, 80, 82, 229, 253, 254, 268, 269, 275, 282
- Muhammed el-Sadık (Tunus Beyi), 85
- Muhammed Rıza (İran şahı), 235, 238, 239, 265
- Murat Paşa, 16
- Muzaferreddin (Buhara Emiri), 133
- Muzaferreddin (İran şahı), 105
- Naciye Sultan, 51, 241
- Nadir Şah (Afganistan kralı), 251
- Nami, Ahmet, 196
- Nasıreddin (İran şahı), 103-106, 109, 110, 111, 113, 122, 147, 161, 164
- Nazım Efendi, Mehmet, 154
- Nazlı (Mısır kraliçesi), 165, 237, 267, 268
- Necip Paşa, 206
- Nedim Bey, Mahmut, 194
- Neriman (Mısır kraliçesi), 279
- Nubar Paşa, 64, 68, 69
- Nuri el-Sait, 179
- Osman Fuat Efendi, 174
- Ömer Paşa, 16
- Palmerston, Lord, 4
- Pehlevi, Rıza (İran Şahı), 164, 231, 233-239, 243, 245, 246, 274, 283
- Pertevniyal Sultan, 162
- Philby, St. John (Hacı Abdullah), 225
- Prenses Ayşe, 151, 154
- Prenses Şafak Nur, 158
- Rahim, Seyid Muhammed (Hiva Hanı), 129
- Reuter, Baron Julius, 114
- Rıza, Mirza Muhammed, 116, 118
- Sabahattin Efendi, 37
- Sadullah Paşa, 24
- Safiye Zagliul 255
- Said Paşa, 4, 63, 157
- Serdar Enayatullah, 141, 142
- Seyyid Abdullah Behbehani, 121, 122
- Seyyid Faysal bin Turki (Muskat Sultanı), 226
- Seyyid Mir Alim Han (Buhara Emiri), 242
- Seyyid Muhammed İdris, 174
- Seyyid Talib, 50, 207
- Seyyid Timur bin Faysal, 226
- Sidi Muhammed el-Habib (Tunus beyi), Muhammed el-Hadi, 87, 88
- Stewart, Perowne, 214, 215
- Sultan Amin as-, 111, 119, 123, 124, 294
- Sultan Aziz as-, 115, 117, 118

Sultan Pertevniyal, 162	Tahir Paşa, 41
Sultane Melek, 159, 264	Talat Paşa, 52, 170, 171
Sultaneh, Naib as-, 114	Tarzi ailesi, 145
Süreyya (Afganistan kraliçesi), 243, 245, 246	Tevfik (Mısır Hidivi), 69-71, 77, 155, 160, 164, 268
Süreyya Paşa, 27	vafd hareketi, 255-257, 260, 262, 263, 267, 268, 280
Şekip Arslan, 183	Vetsera, Marie, 76
Şer Ali (Afganistan Emiri), 136, 137, 139	Wilhelm (Almanya Kayzeri), 25, 52
Şerif Ali Haydar, 39, 42, 204	Woods Paşa, 16, 41
Şevket Paşa, Mahmut, 40, 46	Zülfikar Paşa, 273
Tac Melek, 235, 238, 265	

*Konstantiniyye'nin yazarı, ünlü tarihçi Philip Mansel, bu sefer de 1869-1945 yılları arasında Ortadoğu'nun durumunu ele alıyor. 1945 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu ve bölgedeki diğer birçok hanedanlık devrilmiş; Ortadoğu, varlıklarını bugün de sürdüren devletlere bölünmüştür. Mansel *Sultanların İhtişamı*'nda, ışığı sönmekte olan imparatorluktaki hidivlerin, paşaların, beylerin, sultanların, şahların, mollaların, hanların ve emirlerin bu dönüşümdeki önemli rollerini ortaya koyuyor.*

Bölgenin bugünkü politik karışıklıklarını anlayabilmek için bu renkli ve çoğunlukla despot hükümdarları tanımamız gerektiğini söyleyen Mansel'in sözlerine daha önce yayımlanmamış, yaklaşık iki yüz tane fotoğraf eşlik ediyor. *Sultanların İhtişamı*, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına dair görsel bir ziyafet niteliğinde, olağanüstü bir kitap.

Mansel, Fas'tan İran'a, Kahire'den Bağdat'a, geçmişi gözler önüne sererken günümüzün en önemli meselelerine de ışık tutuyor.

-Le Nouvel Observateur

Sultanların İhtişamı, artık unutulmaya başlanmış, ama Yakın Doğu'nun bugünkü karmaşık ve trajik noktaya gelmesinde etkili olmuş insan ve olayların anlaşılmasına önemli bir katkı sağlıyor.

-Sir Steven Runciman

twitter.com/everestkitap

ISBN: 978-975-289-754-0

9 789752 897540

www.everestyayinlari.com